

ETO: 809.451.1+894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2001. XXXIII. évf. 2. sz. ÚJ FOLYAM VII. évf. 2. sz.

2001.

2.

ETO: 809.451.1+894.511

YU ISSN 0350 2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA
2001. XXXIII. évf. 2. sz. ÚJ FOLYAM VII. évf. 2. sz.**

2001.

2.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIEN STUDIES

Az Újvidéki Egyetem
Bölcsész tudományi Kara
Magyar Tanszékének folyóirata

Megjelenik évente négy szám.

Kiadja a Magyar Tanszék
A Szerb Köztársaság Tudományügyi
és Technológiai Minisztériuma,
az Illyés Közalapítvány, valamint a

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

és a

MINISZTERIUMA

támogatásával.

Felelős szerkesztő: Bányai János,
főszerkesztő: Gerold László,
szerkesztőbizottság: Bori Imre, Láncz Irén, Papp György
és Utasi Csaba

ETO-besorolás: Csáky S. Piroska
Angol fordítás: McConnell-Duff Márta

Szerkesztőség: BTK., Magyar Tanszék
21000 Újvidék/Novi Sad, Stevana Musića 24.,
tel.: (021) 58-673, e-mail: hungar@unsff.ns.ac.yu
Műszaki előkészítés: Csernik Előd, tel.: 064/14 10 272
VERZAL Nyomda, Újvidék, tel.: (021) 390-945
Készült 2001-ben 200 példányban

TARTALOM

HATALOM ÉS KULTÚRA

BÁNYAI János: „Franz Kafka kivégző-masina”, avagy mítosznyomok elbeszélhetősége	7
BODOR Anikó: A vajdasági magyar népzenei mozgalmak alakulása a legutóbbi években	16
BOSNYÁK István: Egy jugoszláviai magyar ellenzéki nemzedék ellenzéki közírása	28
CSÁNYI Erzsébet: Irodalomköziség – nyelvköziség	36
FARAGÓ Kornélia: A figurális diszlokáció poétikája	43
GEROLD László: Dráma/színház – hatalom	55
HARKAI Imre: A vajdasági magyar építészet irányítása a 20. század második felében	66
HARKAI VASS Éva: A hatalom és művészet relációi a 20. századi magyar művészregényekben	74
KÁICH Katalin: Szabad liceumok a 19/20. század fordulóján a magyarosodás szolgálatában különös tekintettel a Délvidéken	82
KATONA Edit: Felemás terminológiai rendszerváltás	91
PAPP Árpád: A közgyűjtemények és a hatalom	99

TANULMÁNYOK

JUNG Károly: További adatok a világ teremtéséről (A magyar és délszláv néphagyományban)	106
UTASI Anikó: A gyermekkor regénye (Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk) ...	117
LÁBADI Zsombor: Közösségek, nyelvek, maximák	124

DOKUMENTUM

A bajusz. Arany János költeményének magyarázata	131
---	-----

SZEMLE

Vörösmarty – mai szemmel (BENCE Erika)	143
Alkalmazott nyelvtudomány (ANDRIĆ Edit)	146
Bibliografija Miroslava Antića (ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna)	150

SADRŽAJ

VLAST I KULTURA

Janoš BANJAI: "Franc Kafka mašina za streljanje" iliti mogućnost pripovedanja o mitskim tragovima	7
Aniko BODOR: Mađarski folklorni muzički pokreti poslednjih godina u Jugoslaviji	16
Ištvan BOŠNJAK: Opozicijsko pisanje jedne jugoslovenske mađarske opozicione generacije	28
Eržebet ČANJI: Među književnost – među jezičnost	36
Kornelija FARAGO: Poetika figuralne dislokacije	43
Laslo GEROLD: Drama/pozorište – vlast	55
Imre HARKAI: Usmeravanje vojvođanske mađarske arhitekture u drugoj polovini 20. veka	66
Eva HARKAI VAŠ: Odnos vlasti i umetnosti u mađarskim romanima o umetnosti 20. veka	74
Katalin KAIĆ: Slobodni liceji u službi mađarizacije na prekretnici 19/20. veka sa posebnim osvrtom na Vojvodinu	82
Edit KATONA: Polovične terminološke promene	91
Arpad PAP: Zbirke i vlast	99

STUDIJE

Karolj JUNG: Podaci o nastanku sveta (U narodnoj baštini Mađara i južnih Slovena)	106
Aniko UTAŠI: Roman detinjstva (Ferenc Molnar: Dečaci Pavlove ulice)	117
Žombor LABADI: Zajednice, jezici, maksime	124

DOKUMENTI

Brkovi. Analiza pesme Janoša Aranja	131
---	-----

PRIKAZI

Verešmarti – iz današnjeg ugla (Erika BENCE)	143
Primenjena ligvistika (Edita ANDRIĆ)	146
Bibliografija Miroslava Antića (Juliana IŠPANOVIĆ ČAPO)	150

CONTENTS

POWER AND CULTURE

BÁNYAI, János: „The Franz Kafka Harrow”, or the Narratability of the Myth Traces	7
BODOR, Anikó: The Development of the Hungarian Folk Music Movement in Vojvodina in the Last Few Years	16
BOSNYÁK, István: The Oppositional Publicistic Works of a Yugoslav Hungarian Dissident Generation	28
CSÁNYI, Erzsébet: Intertextuality – Interlingualism	36
FARAGÓ, Kornélia: The Poetics of Figural Dislocation	43
GEROLD, László: Drama/Theatre – Power	55
HARKAI, Imre: The Guiding of Hungarian Architecture in Vojvodina in the Second Half of the Twentieth Century	66
HARKAI VASS, Éva: Relations between Power and Art in the Twentieth Century Künstlerroman	74
KÁICH, Katalin: Free Lyceums Helping the Cause of Magyarization at the Turn of the Twentieth Century, with Special Regard to Délvidék, the Southern Regions of Hungary	82
KATONA, Edit: Democratic Transformation Reflected in Heterogeneous Terminology	91
PAPP, Árpád: Public Collections and the Power	99

STUDIES

JUNG, Károly: Further Data on the Creation of the World (In the Hungarian and South-Slav Folklore)	106
UTASI, Anikó: The novel of Childhood	117
LÁBADI, Zsombor: Communities, Languages, Maxims	124

DOCUMENTS

A bajusz (The Moustache) by János Arany. An interpretation of the poem	131
---	-----

REVIEWS

Vörösmarty – (Erika BENCE)	143
Alkalmazott nyelvészet (Edit ANDRIĆ)	146
Bibliografija Miroslava Antica (Julianna ISPÁNOVICS CSAPÓ)	150

BÁNYAI JÁNOS

„FRANZ KAFKA KIVÉGZŐ-MASINA”, AVAGY MÍTOSZNYOMOK ELBESZÉLHETŐSÉGE

Darvasi László *Szerezni egy nőt* (Jelenkor, Pécs, 2000) című kötetében, alcíme szerint, „háborús novellák” olvashatók. Az alcím legalább kettőt jelent: azt mindenképpen, hogy Darvasi novellái a háborúról szólnak, ám azt is, hogy kötete háború ihlette novellákat tartalmaz. A kettő nem ugyanaz. A különbség a két (lehetséges) jelentés között abban áll, hogy a háborúról szóló novellák szerzője szemtanúként, akár átélőként és résztvevőként is, novellában *tudósít* a háborúról, másrészt viszont a szerzőnek a háború, egészen pontosan az 1999. évi tavaszi bombázás, mint sok minden más az életben, megmozgatta a képzeletét és (ihletett, valóságyszerű) háborús történeteket *ír*, mert abba az irányba vitte nyelvi kompetenciája. Darvasi nem tudósít, történetei nem azonosíthatók vélt vagy valóságos (háborús) történetekkel és helyszínekkel, még akkor sem, ha könnyen kideríthető, hol van Jakulevó, ez az óriás kiterjedésű tömegsír, ahol „ásatások folynak”, és ahová a kötet legtöbb novellahőse valamilyen módon, gyilkosként vagy áldozatként, fegyverrel, ásóval vagy kamerával kötődik, mert a háborúban nincsenek ártatlanok, meg más helyszínek is könnyen azonosíthatók, a határ például, vagy a szerb nevén Segedinnek mondott város, nem beszélve a földrajzi térségben azonosítható helynevekről, Szarajevó, Priština, a Tašmajdán... A kitalált vagy hivatalos nevükön szereplő helynevek gyakorisága sem jelenti azt, hogy Darvasi tudósítana a háborúról és bombázásról. Sokkal hitelesebben építheti mítosztörténetek szilánkjából, művelődési és antropológiai ismeretekből, a tematizált szövegköziség sok változatából azt

* A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság szervezésében tartották meg 2001. Aug. 6–10-e között a finnországi Jyväskyläban az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust. A tudományos program témája a Hatalom és a kultúra viszonya volt. A kongresszuson, amely plenáris előadások, szimpóziumok, kerekasztal-megbeszélések és szekcióelőadások keretében dolgozott, 11 tagú vajdasági küldöttség is részt vett. Számunkban ezeket a dolgozatokat közöljük szerzők szerinti betűrendes sorrendben.

a háborús szövegformát, amit részben történetnek, részben pedig novellának mond. A háború a „szerzés” művelete. Ezért a látszólag léha kötet cím sokfelől telítődik jelentéssel.

Mindaz, amit Darvasi az elbeszéléskötet címébe és alcímébe írt az olvasói elvárást határozza meg. Az olvasó és a szerző közötti íratlan „szerződés” pontjai olvashatók ki a címből és az alcímből is. Darvasi nem szegi meg ezt az előzetes megállapodást, de túl is lép rajta. A novellák szövegének szerveződése más szinteken is történik, nemcsak a a kötet paratextusába foglalt „megállapodás” szerint. Ami azonban biztos, hogy Darvasi nem szünteti meg a képzelt és a valóságos kettősségét: novelláskötetében a képzelt háború azonos a valósággal, és fordítva, a valóságos azonos a képzelttel. Ebből következően lehetséges a kötet referenciális és nem-referenciális olvasata, anélkül, hogy az egyik kioltaná a másikat. Darvasi úgy lépett a háború talajára, hogy eközben nem a háborút, hanem az irodalmat, a történetmondást, a novellairást szólította meg. Ebből a mozdulatból természetesen nem törlődött sem az etika, sem a történelem.

A *Szerezni egy nőt* bevezetőnovellát és novellákat tartalmaz. Fontos szerepe a tizenhét írást tartalmazó elbeszéléskötet bevezetőjének, amelyben Schreiber fejt ki véleményét a háborúról. Schreiber, aki, miután megírta a kötet bevezetőjét, az *Elena Snee* című novella hőseként mutatkozik meg. Az *Elena Snee* a kötet közepe táján található, ezért akár a novellaszorozat középpontjának is vehető. Nemcsak azért, mert a tizenhét írás sorozatosságát erősíti meg, hanem azért is, mert a novella Schreibert elbeszélőként és megélőként egyidőben mutatja meg. Schreiber szerepe Darvasi elbeszéléseinek hitelesítése. Ő az, aki a kötet bevezetőjének szerzőjeként és novellahősként is azt sugallja az olvasónak, megerősítve a címbe és alcímbe írt jelentés valóságvonatkozását és etikai dimenzióját, valamint nyelviségét, hogy „így volt, így igaz”.

Kérdés, miért volt szüksége Darvasinak Schreiberre, az elbeszélő és az elbeszélés megkettőzésére? Mert a háború, amelyről a novellák szólnak, mégis inkább a képzelet, mint a valóság terméke? Vagy azért, mert az elbeszélő pozíciója a háborús történetmondásban mindvégig homályos? Ezért kellett az elbeszélőt fiktív hősként is nevesíteni, egyúttal a novellák más hőseivel egyenrangúvá tenni, valójában lefokozni? Bármilyen szerepet szánt is a szerző Schreibernek, Schreiber nem a szerző megmintázott mása. Sokkal inkább a szövegbe épített ironikus távolságtartás alakzata. Nem résztvevő, sem kívül, sem belül nem áll az eseményeken, belesodródik valamibe, mint Elena Snee ölébe, de nem mond véleményt, mindenre történetekkel válaszol. Haditudósítók, szomszédok, barátok és ismeretlenek kérdéseire egyaránt. „Nem értették ezek az emberek az én történeteimet” – írja Schreiber a kötet idézőjelbe tett bevezetőjében.

Schreiber mondatainak idézőjelezése a teljes novellasorozat „visszavonása” és „stabilizálása” is egyúttal, mert a történetmondásról beszél, a kérdésekre adható válaszok helyett mondott történetekről, a történetek pedig, természetük szerint, sohasem egyetlen kérdésre válaszolnak, mert mindig több olvasatuk lehetséges. Ezáltal az alcímben jelölt „háború” helyszíne és ideje is viszonylagossá válik; nemcsak *erről* a háborúról és bombázásról van itt szó. Schreiber idézőjelbe tett bevezetése a novellasorozat előtt tehát azon kívül, hogy az elbeszélő pozícióját írja le, a történetek idejének és helyszíneinek relativizálása mellett, a történetmondás irányát a fikció, még határozottabban a (látszólagos) mitologizálás felé nyitja meg. Látszólagos, mert Schreiber nem mond fel mitologikus történeteket, de minden történetbe mitológiai jeleket és szituációkat ír be. A mitológia és mitologikus történetek (és minden történet) megértése befejezhetetlen, ezért élhet minden történet, akár fiktív, akár referenciális történet, végtelen számú változatban. Ebből következően látható be, hogy nemcsak „az emberek” nem értik Schreiber történeteit, hanem ő maga sem: „Én sem értettem magamat, s főként nem értettem azokat a történeteket, melyeket a háborúval kapcsolatban barátoknak és ismeretleneknek elmondtam. Talán mert író vagyok.”

Annak, hogy Schreiber „író” külön jelentősége van. Ezt írja a bevezető utolsó bekezdésében: „Író vagyok, azaz tehát embereket akarok látni a mondataimban.” Az *Elena Snee* című novellában: „Író vagyok, mert annak tartom magam, és jó ideje már mások is annak tartanak.” Az író önértelmező nézőpontja akár közhelynek is vehető. Az író embereket akar látni a mondataiban. Mi mást akarhatna? Ezen kívül írónak tartja magát, ami nem kevés, de nem is elég. Kell hozzá, hogy mások is annak tartsák. Erre utal a novellamondatban a „jó ideje”. De mért ő akarja látni az embereket a mondataiban? Nyilván azért, mert kívül van a mondatokon, van egy nézőpontja ahonnan rálát a leírt mondatra. Schreiber úgy beszél magáról, mintha önmagán, mint történetmondón állna kívül. Nem bele akarja mondani, „beleírni” a mondatba az embereket, hanem látni akarja őket a mondatokban. Fontos különbség, ami arra utal, hogy bármennyire is közel került Schreiber történetmondása a délszláv háborúhoz, mint valóságreferenciához, s nyilván így is olvashatók ezek a történetek, el is távolodott a valóságvonatkozásoktól a „nyelvi megelőzöttség” irányába. Ezért tekinthető az *Elena Snee* elbeszélés egyik epizódja, amelyben légítámadás éri Jakulevón a filmesek stábját, és a film rendezője (Elena Snee amerikai filmrendező) miközben „bombatölcsértátongott a lába mellett”, bőszen lapozgatta a forgatókönyvet, és „ez nem volt benne a forgatókönyvben, ingatta elmerengve a fejét.” Schreiber történetei és az elbeszélő novellái ugyanígy utalnak a délszláv háborúkra; a háborúk úgy történtek, hogy nem voltak benne az irodalom, a film, a művészetek forgatókönyveiben.

De ez nem Schreiber nézőpontja. Schreiber a *Szerezni egy nőt* kötet egyik, bár kitüntetett szereppel rendelkező hőse. Bevezetőt ír a kötethez. És meg is jelenik a kötet legfontosabb novellájában. Hogy kérdésekre válaszolva történeteket mond, azt jelenti, vannak kérdések, léhelyzeteket és történelmet egyaránt számontartó kérdések, de nincsenek válaszok, csak van valami – történet – a válaszok helyett. Csakhogy a történet nem helyettesítheti a háborúra és körülményeire adható válaszokat, mert azon kívül, hogy csupán változatokban (leírva, elmondva, továbbadva) létezhet, önálló életet is él, mely élet független az előzményektől és a körülményektől, kilép tehát a történet referenciális meghatározottságának kereteiből. E kimozdulás nyomán azonban műfajfüggővé válik. Minden sok-sok változatban élő történet szöveggé formálásának alapfeltétele a műfajjá válás és a műfaji meghatározottság. Ezért áll Darvasi elbeszélés-sorozatának alcímében az, hogy „háborús novellák”. (Kiemelés B.J.) Másszóval, a novella Schreiber történeteinek műfaja. Hogy mégsem novelákkal hanem történetekkel válaszol a nekiszegezett kérdésekre azt is jelenti, hogy az irodalom, az irodalmi műfajok nem a legmegbízhatóbb válaszadók a történelem kérdéseire. A létezés kérdéseire válaszolnak elsősorban. Az irodalom nem ismer műfajfüggetlen történetmondást. Ezt sugallja Schreiber íróból való lefokozása történetmondásra, a valóság által szétbombázott forgatókönyv írójának ironikus epizód szerepére. Az *Elena Snee* novellában Schreiber, azon kívül, hogy a sikertelen forgatókönyv szerzője, író szerepet alakít. Megjárta az író miközben a valóság másként történik.

A történetmondás elvének újrafelismerése a mai magyar prózáirásban Darvasi László „háborús novelláin” is, miként a kvázitörténelembe és magánmitológiába ágyazott hosszú *Könnymuatványosok* szövegformálásán is jól látható. Másszóval, a történetmondás nem lehet műfajfüggetlen, ám aki válaszok helyett történeteket mond, mint Schreiber, aligha lehet tekintettel akár műfajteremtő szövegformálásra, akár a nyelviség irodalmi irányultságára. A valóság által örökösen megcáfolt történetíró szerepében Schreiber groteszk alak; neve első jelentésében írniként, másolóként olvasható, és csak utólag íróként. Ezért is mondható, hogy Schreiber kötetbevezető szavainak idézőjelezése az „irodalmiság” részbeni visszavonása Darvasi novelláiban, és ez a visszavonás mindenképpen az ironia felé nyitja meg az megértés lehetőségeit. Miként az ironia választja le egymásról Schreibert (az írnikot, a másolót) és az elbeszélőt: Schreiber novellahős, aki történetesen író, és a *Szerezni egy nőt* (történetei) novellái az ő prózáirói (vagy forgatókönyv-írói, másoló) gyakorlatának („embereket akarok látni a mondataimban”) termékei.

Ezek a szövegeken áll kívül, majdhogynem mint semleges szemlélő az elbeszélő. Az elbeszélő rejtett pozíciója azonban nyomban előtérbe kerül,

amint a történet műfajfüggősége feltűnik: a kötet alcímébe írt műfajnév („háborús novellák”) az elbeszélő jelenlétét közli. Schreiber történeteket, az elbeszélő novellákat közöl. Nincs abban semmi rendkívüli, hogy a „két szöveg” szószerint megegyezik, hiszen funkciójuk alapvetően különböző. A történet válasz a háború kérdéseire, akár „publicisztikai” is lehet, a novella viszont a háborús történet formája és ennyiben, mint irodalmi örökség, megelőzi magát a történetet. Bele van írva az elbeszélő pozíciójába még mielőtt Schreiber, az író, megszólalna, illetve másolóként másolni kezdene, ugyanakkor mint egyedi műfajt, a kanonizálttól legalább minimálisan eltérő novellaformát Schreiber történetmondása teremti meg. Ezáltal el is rejti az elbeszélőt, akit Darvasi Schreiberrel is azonosítva „afféle történelmi humorista”, „kelet-európai viccmester, udvari bolond, vérhumorista” jelmezébe öltöztet. Az *Anna-Mária Mohács* című novellának az elején áll ez a leírás. A novella a kötet legjobb darabja, mert a háború valahol messze zajlik, és ezáltal az idő a „kelet-európai” tájak és a „kelet-európai” történelem, a „kínzás” és „kivégzés” minden változata felé teljesedik ki. Ebben a világban minden „kínzó és életkioltó” eszköz megtalálható. Anna-Mária Mohácsnál „volt nyaktíló, régies kivitelezésű pallos, kerékbetörő szerkezet, kereszt és karó, *Franz Kafka kivégző-masina*, villanyszék és méreginjekció, egyszemélyes gázkamra és medence a vízbefojtáshoz”. (Kiemelés: B.J.) Mindez működik, annak ellenére, hogy „ezekben az években már nem tartottak hivatalos kivégzéseket Magyarországon”. Vagy, lehetséges, éppen ezért működik a „kínzó és életkioltó” eszköztár?

Láttuk, Darvasi írásainak, az „egyszövegű” mégis különböző történetek és novellák helyszínei valahol a Balkánon megvannak, meg akik benépesítik ezeket a helyszíneket, a tizenhat novellacímmel megnevezett nő, kurvák és martalócok, írók és filmesek, gyilkosok és áldozatok, gyerekek és felnőttek, furcsa nevű élők és holtak, élő halottak és holt élők, törpék és behemótok, nyomozók és próféták szintén mind „megvannak”, de másként vannak meg, mint a helyszínek: hátterük nem a geográfia és a (valóságos vagy képzelt) térkép, hanem a jórészt ortodox bizánci művészetre alapozó szerbiai (új)szürrealista festészet, leginkább a nemrégiben elhunyt Milić od Mačve ikont imitáló festészete. Vár- és kolostorromok, füstölgő tájak, üszkös falak, rejtélyes ösvények, égi jelek és jelenségek, bibliai és apokrif jelképek, szentek és hősök, angyalok és sátánok, képzeletbeli lények, mitikus figurák, vásári és templomi pillanatképek gyülekezőhelyei a nagyméretű és mindig ködös ezüstben meg aranyban ragyogó festmények, a mácsvai illetőségű festő munkái, amelyek történeté alakítva, akár Schreiber történetei és Darvasi novellái, eltüntetik a határt reális és irreális, köznapi és álombe-li között. A rejtélyes szürreális képalkotás szavak útján éppúgy megteremti ezt a homályos ragyogást, mint a színek és formák játéka, azzal az alap-

vető különbséggel, hogy Darvasi történetei, a „történelmi humorista” szó-játékaival együtt rendre szenvedés- és hiánytörténetek: a kötet címbe írt „szerezni egy nőt”, szintén hiányt jelöl, a nő, az el nem érhető nő hiányát, és ezért szenvedést is, sohasem oktalant, míg Milić od Mačve képei a bizánci hagyomány és a szerb múlt meg (sokszor íratlan) mitológiai dicsőségére születtek, a kollektív kiválasztottság, a mennyei nép harsányan közölt jelképei. A másik oldalon vannak tehát, a háborúnak a másik oldalán, semmiképpen sem ott, ahol Darvasi novelláinak Schreiber történetmondásával szőtt (szöveg)világa. Amott a kiválasztottság mély hite, emitt a kiválasztottság tudatának árnyoldala és veszedelme. A novellákba másolt bizánci ihletésű festmények világa történetté alakítva, szándéka ellenére, hatástörténetileg a túloldalon ért partot.

A „Franz Kafka kivégző-masina” képen át alakul olvashatóvá Darvasi szövegvilágának és a szerb (új)szürrealista festő munkáinak rejtélyes kapcsolata. A Franz Kafkára utaló Darvasi annyiban épít Kafka beszédmódjára, hogy a mitikusba hajló „valószerűtlent” valóságként adja elő, míg Milić od Mačve a valószerűtlent valószerűtlennek is festi, mert ezáltal a mitikus emlékezetet példaként időszerűsítheti. Nem a művészet, sokkal inkább az ideológia diktátumára hallgatva áldozza fel a festői képalkotást az aktualizáció oltárán. Amennyire közel van Darvasi diskurzusa, de nem szövegformáló gyakorlata a Kafkáéhoz, olyan messzire esik innen az (új)szürrealista festő „írásmódja”. Darvasi mítoszszilánkokból alkot szürreálisnak is mondható képeket, a szerb festő a kollektív emlékezetből alkot koherensnek látszó, ám csupán időszerűsítésre szolgáló (teljes) kvázi mitológiát.

A *Szerezni egy nőt* kötet novelláinak a szerb irodalomhoz fűződő kapcsolatai is felismerhetők, leginkább Milorad Pavić a mácsvai festőéhez hasonló (próza) fantasztikumával. A fantasztikumnak már a huszas évek belgrádi szürrealista iskoláját megelőzően számottevő hagyománya van a szerb irodalomban. Erre a hagyományra építette Borgesszel is gazdagított szövegformáló gyakorlatát Milorad Pavić. Prózájában, regényeiben és elbeszéléseiben, de a XVIII. századot idéző irodalomtörténeti munkáiban is a bizánci hagyományok, a megnevezetlenül is rejtélyes kolostortörténetek, a szerb mitológikus önismeret megannyi jele függ össze a fényesre és ragyogónak tetszőre formált szürreális képalkotással és álomképekkel. Azzal a nem kevésbé fontos hasonlósággal, hogy Pavić történetei is, a mácsvai szürrealista festő munkáival egyetértésben, mind sorra mintha az égi megnyilatkozás semmiképpen sem frivol, és aligha intellektuális lenyomatai lennének egy íratlan nemzeti mitológiának, ismét a nemzeti kiválasztottság alig rejtet dicsőítésére, funkciója szerint pedig aktualizálására. Ezért mondható, hogy a fantasztikumban rejlő közös vonások ellenére Milić od Mačve kései szürrealizmusának és Milorad Pavić nehezen értelmezhető csupaötlet kultikus

fantasztikumának motívumai és narratívái Darvasi László történeteinek (háborús novelláinak) azonos alakú ellenpontjai. Míg a szerb festő és író mennyországot, de mindenképpen dicső mennybemenetelt ígérnek, addig Darvasi novellái a pokol és a pokoljárás történeteit közlik, ami alapvetően befolyásolja mind olvashatóságukat, mind hatástörténetüket. Milić od Mačve és Milorad Pavić egészében a legendák és (kvázi)mítoszok festői illetve irodalmi „elbeszélésével” kitérnek a történeti értelmezés lehetősége és ellenőrzése elől, míg Darvasi novellái éppen legendák és (kvázi)mítoszok, szürreális mozgó- és állóképek, a fantasztikum megformálásával és váltig tartó ismétlésével a történelem, a történeti értelmezés irányába mutatnak, még akkor is, ha földrajzilag és történetileg alig igazolhatók. Amott a kitérés a történelem tekintélye elől egészében ideológiai (?) üzenetformát ölt, ezért „felzabálja” a művészetet, emitt az utalás a történelemre a lehetséges üzenetek (és ítéletek) törlése. Amott a háborúhoz „jelzőket illesztenek”, emitt „a háborús jelzők inkább seggtörölőkendők”. Schreiber nyilatkozik így a novellasorozat bevezetőjében, mielőtt közölné, hogy a háborúra vonatkozó kérdésekre „csak” értelmezhetetlen történetekkel tud válaszolni, hiszen írónak tarja magát, és „jó ideje” mások is írónak tartják. Ezzel maradhat Darvasi szövegvilágának értelmezése, eltérően ismert vagy kevésbé ismert irodalmi és művészeti előzményeitől, láthatatlan forrásaitól és mintáitól, irodalom- vagy művészetközelen.

Arról sem lehet megfélekezni, hogy az intertextuális és interkulturális kötődések, szoros összefüggésben, mégis eltérően a szerb irodalmi és művészeti szövegköziségek példáitól, Darvasi háborús novelláinak helyszíneit az újabb magyar irodalom két domináns térleírásával – Krasznahorkai László *Sátántangójával*, valamint Bodor Ádám *Sinistra körzetével* – hozzák kapcsolatba. Krasznahorkainál a telep, Bodor Ádámnál Sinistra, Darvasinál az egész kötetet uraló Jankulevó, ahol a tömegsírok rejtőznek, leginkább azonban a Grábtelep kapcsolódik egymáshoz sárban és piszokban, lepusztultságban és reménytelenségben. A Grábtelep (das Grab) magyarul sírtelepnek (is) mondható, sőt a szó hangzása szerint szerbül (grob) ugyanígy értelmezhető. Úgy látszik, a visszatérés a történethez nem lehet meg a térszerkezetek hangsúlyos kiemeltsége nélkül. Mint ahogyan nem lehet meg a névadás rejtélyes jelentésformái nélkül sem.

A *Lyubisa Babuszov* (a Ljubiša végződése alapján női, a névadás gyakorlatában férfinévi) című novella egyik jelenete – „Akkor tíz éve valaki a kocsmában félhomályában háborús verseket szavalt a hős Marko királyfiról” – átvezet a szövegköziségnek egy másik, nem kevésbé szembevetendő változatába. Abba a változatba, amelyben a múlt, a hősi emlékek, a vélt és valóságos történelmi események és hősök, legendák és mítosztöredékek időszerűsödnek a napi politikai elvárásoknak és igényeknek megfelelően. Nemcsak az iro-

dalom, nemcsak a művészet egészében, festészet és színház, zene és film élt a folklorizáció gyakorlatával, hanem a háborús propaganda, a politika és publicisztika egyaránt. Ivan Čolović *Bordel ratnika* (Beograd, 2000) egész könyvet írt a közélet folklorizálódásáról, arról, hogy a hősi múlt valós és fiktív eseményei miként legitimizálták a nacionalista és populista ideológiát, hogy gengszterek és kétes múltú nemzetközi körözöttek hogyan öltöztek át nemzeti hősök szerepébe, hogy miként vált a Másik, az Idegen gyűlölete és üldözése napi gyakorlattá, hogy milyen módon sajátította ki a politika a népi bölcsesség bon mot-ít, szólásokat és szófordulatokat, hogy mindezt milyen „paraliteráris” formák és műfajok – sírfeliratok, gyászjelentések, emlékművek – kísérték. Arról végsősoron, hogy miként hangolódott egybe az etnikai identitás az új nacionalista és populista ideológia diszkurzusával. A fent idézett mondatnyi novellajelenet ezt a szemantikai átváltást fogalmazza meg. Valójában azt a meggyőződést, hogy a délszláv harci tradíció szerint a hadba indulók és harcolók segítségére sietnek a harci kiáltásokban megszólított múltbeli hősök, Marko királyfi és mások. Ugyanebben a novellában egy „Zeusz nevű cigány” jövendöli, hogy „az Apokalipszisben Szerbia megsebzett öléből virág hajt ki, és már soha többé nem fog elhervadni”. Darvasi a háborús propaganda nyelvi gyakorlatát úgy írja bele novelláiba, hogy vélt és valós mítoszszilánkokat, legendatöredékeket formál át retorikai alakzatokká és képekké, jelezve, hogy a háborúnak külön nyelve és szóhasználat van, és hogy a háborús nyelvi alakzatoktól semmi sem idegen, a mítosz, a legenda és a hit alakzatai semmiképpen sem idegenek. Ám e nyelvi alakzatok mindig a banalizáció kereteiben jelennek meg, és képtelenek mindenféle dialógusra. Magukba zárkoztak, semmit, csak önmagukat hallják és hallgatják meg. Zárt kört képeznek, amilyen az a háborúra felkészítő kör volt, amin Lázár kenéz földi maradványait hordozták végig a „szerb földeken”, kijelölve azokat a területeket, amelyeken az elkövetkező évek háborúi zajlanak majd. Innen származtatható a háborús publicisztika és irodalom, a háborús művészet és történelemtudomány minden külső felé zárt beszédmódja. Ennek a beszédmódnak csak két minősítő jelzője van, a múlt dicsőítése és az ellenségkeresés.

Darvasi szövegformálása és diszkurzusa, minthogy *irodalmi* szövegalkítás és beszédmód, alapvetően eltér a háborús propaganda önlegitimáló beszédmódjától, formai és tartalmi önidentifikálásától. Sohasem mond fel teljes történetet, de mítoszok és legendák részleteit rendre beépíti novelláinak jeleneteibe. Nem rekonstruálja tehát a legendás és mitikus múltat, nyomait és jeleit lebegtetve helyezi át egyik novellából a másikba, felmutatva, hogy ilyen mozgó, meg mozgékony részletek mind sorra jelentésalakító kontextus után sóvárognak és e vágyakozás közben ki is ürülnek, mert elveszítik eredeti helyüket, miként a Marko királyfiról szóló ének a kocsmai pálinka-

bűzben és miként az egész novellasorozaton átvonuló, a háborúzó országot szimbolizáló Milenka Carica nevű asszony óriás testéből szivárgó vér, mely egyformán itatja át a múltat és a jelent, mintegy igazolva a Zeusz nevű cigány jövődömondását.

„Legendák mindig maradnak, és akármi mozdulatból születnek” – áll a *Petrusa Carica* című novellában. Mintha éppen ez indokolná és igazolná Darvasi szövegformálását és képalkotását. Schreiber, mégha jelen is van a filmforgatás közben Jakulevót ért légitámadáskor, nem szemtanú. Schreiber mint Darvasi elbeszélője, aki különbözik a novellák elbeszélőjétől, szövegek tanúja: neve első jelentésének megfelelően mítoszt idéző festményeket másol, mások beszédét és szavait idézi. Úgy beszél, ahogyan a háborús évek „beszéltek”. Miközben nem is gondol arra, hogy lerántsa a leplet erről a beszédmódról. Úgy teremt irodalmat, hogy történetrészeket és motívumokat, jeleket és jelentéseket lebegtet át egy mélységesen elbizonytalanított én-elbeszélés beszélője és elbeszélője diszkurzusán, amit végső soron tiszteletre méltó következetességgel konzervatív módon tesz műfajfüggővé. Ezért mondható, hogy a *Szerezni egy nőt* elbeszélései a *A könnyemutatványosok legendája* árnyékában született mű ugyan, de ezen túlmenően az intertextuális és kultúráközi pozíció tematizálásának és ezzel összefüggésben a referenciális olvashatóságnak példája is.

„THE FRANZ KAFKA HARROW”, OR THE NARRATABILITY OF THE MYTH TRACES

The author reveals the intertextual correlation between a volume of „war stories” *Szerezni egy nőt* (To Get a Woman) by László Darvasi, the rhetorical topicality of Central European and Balkan national myths, the neo-surrealistic paintings by Milić od Mačve and Milorad Pavić's prose works. The intertextual relationship of the short stories viewed from this angle yield a novel poetic approach to narration and the narratable, and consequently, asks for a re-formulation of the questions of form regarding the genre of short stories.

BODOR ANIKÓ

A VAJDASÁGI MAGYAR NÉPZENEI MOZGALMAK ALAKULÁSA A LEGUTÓBBI ÉVEKBEN

A vajdasági magyarság eredetére nézve igen tarka. A török hódoltság alatt elnéptelenedett területekre csak az 1740-es évektől kezdhettek újra visszatérni. Településtörténeti kutatásaink elég hézagosak még, de tudjuk, hogy a Duna menti Doroszló és Gombos a Dunántúlról, az ugyancsak dunatáji Kupuszina egy része pedig az északi Nyitra megyéből származik. Szerémség magyar szórványai is részben dunántúli bevándorlások eredményei (részben pedig Bácskából érkeztek az 1800-as évek végén). A Bánát jelentős hányada most is a szegedi dohányosok ő-ző nyelvjárását beszéli. Az Al-Duna mentén a múlt század végén három bukovinai székely falu létesült Pancsova közelében. Egyébként Magyarország szinte minden megyéjéből települtek a Vajdaságba, legtöbben a túlnépesedett északi megyékből.¹

Az itteni magyarság népzeneikutatásának kezdeteit Bartók neve fémjelzi. Bartók Béla ugyanis 1906-ban néhány napot Horgoson vendégeskedett, és ez alatt 40 népdalt jegyzett le. Az intenzívebb gyűjtések az 1900-as évek derekától folynak. A zombori származású magyarországi kutató, Kiss Lajos 1930 és 1970 között járta be a széthullás előtti Jugoszlávia magyarlakta vidékeit. Vajdaság területére vonatkozó anyaga kb. 4000-re becsülhető. Az ő érdeme a Duna menti Gombos és Doroszló, az al-dunai székelyek és Horgos és környéke népdalainak feltárása.² Király Ernő, az Újvidéki Rádió Népzenei Osztályának munkatársa 1950 és 1990 között szintén megfordult a széthullás előtti Jugoszlávia magyarlakta területeinek számos vidékén. Ennek eredménye, 3000 dallam a Vajdaság Múzeuma népzenei archívumának tulajdona. A tetemes anyag egy részét inkább rádióban sugározták, csak kevés százalékban került feldolgozásra könyv formájában.³ Az újvidéki Magyar Tanszék és a hajdani Hungarológiai Intézet folkloristái az 1970-es évektől végeznek folklorikutatásokat. A népzeneben balladás köteteik jelentősek.⁴ A Zentai Múzeum köré tömörült amatőr gyűjtők a Bácska és Bánát északi részeinek népdalgyűjtésében jeleskedtek főként. Közülük Burány

Béla orvos a legtermékenyebb, aki az 1950-es évektől Vajdaság mintegy 40 településén gyűjtött.⁵ A felsoroltakon kívül még számos más amatőr gyűjtő gyarapította értékes hozzájárulással ismereteinket a vajdasági magyar népzénéről, de magyarországi szakemberek is készítettek jelentős munkákat.⁶ A legutóbbi öt évben nyílt mód arra a Zentai Múzeumban, hogy az eddig összegyűlt hangzó- és kottás anyagot átmásoljuk, egy helyre rendezzük, és egészében áttekintsük, azaz vajdasági magyar népzenei archívumot létesítsünk. A feladat nagysága hosszú időt és több szakember munkáját követelné. Hozzáértőkben nem bővelkedünk, így a munka csak lassacskán halad. Első eredményei ennek az archívumnak már napvilágot is láttak két kötetben, melyek szeretnék elősegíteni vajdasági népdalaink beépülését a közművelődésünkbe. Céljuk a megismertetés és népszerűsítés. Az egyik gyűjteményt két hangkazetta is illusztrálja hiteles, helyszíni népi előadásokkal.⁷ A feltárt eredmények nagy része beépül a magyarországi kutatások legfontosabb kiadványaiba is, mind a tudományos, mind a népszerűsítő publikációk felhasználják a tőlünk előkerült anyagot, mint az egyetemes magyar népdalkincs szerves részét.⁸

A központi gyűjtemény segítségével egyrészt az eddigi gyűjtések fogyatékoságai, másrészt a vajdasági magyar népzene arculata is kirajzolódik. A fogyatékoságok között első sorban a területi és műfaji „fehér foltok” szembeötlők: Bánát középső és déli részének magyar szórványairól (az al-dunai székelyeket kivéve) kevés adatunk van, vagy egyáltalán nincs is. Ugyanez vonatkozik Bácska középső és déli részeire és Szerémségre. Hangszeres zenét szinte egyáltalán nem gyűjtöttek, néptáncot is csak elenyésző mennyiségben. Szokás- és gyermekdalokat sem eleget. Ezzel szemben a viszonylag jól feltárt területek révén világossá válik az újratelepülő magyarság tarka eredete, ugyanis a már Bartók által megállapított négy nagy népzenei dialektus közül nálunk három is jelen van: a dunántúli, az alföldi és az erdélyi. A Duna menti hagyományörző falvak régi népzenejében a dunántúli dialektus számos vonása fellelhető. Köztük Kupuszina sajátos helyet foglal el, lévén eredetében palóc. A negyedik (északi) dialektust azonban már régi népzenejében sem lehet kimutatni. Az al-dunai bukovinai székelyek szórvány mivoltukban szívósabban megőrizték az erdélyi dialektus jellegzetességeit. Vajdaság magyarságának többi része mára már viszonylag egységesen az alföldi dialektusba tartozik, különféle eredetű örökségük olykor töredékekben még itt-ott fellelhető. Az Alföld földrajzilag is, az új befogadására is egyaránt nyitott terület. Itt keletkezett és innen terjedt szét az új stílusú népdalok általános divatja az múlt 1800-as évek végén. Mindazonáltal a hajdani pásztor- és betyárvilág becses értékeit is megőrizte meglepően gazdagon dokumentálható mennyiségben. Népzenei örökségünkre a peremvi-

dékek jellemzői érvényesek: a régi hagyományok felbomlanak, mert a központi vérkeringéstől távol esnek, ugyanakkor a hajdani egységes hagyomány olyan régiségeit is őrzik, melyek a nyelvterület központi részén már nem élnek, vagy csak ritkaságként fordulnak elő.

A jelenleg élő népzeneben a régi réteg már csak elvétve, az új stílusú dalok azonban még gyűjthetők. Egyes középkori eredetű balladák is. Viszonylag gazdag lelőhelyei vagyunk a szokás-; főleg pedig a gyermekdaloknak. Az általános életvitel felbomlásával a hagyomány szerepe is háttérbe szorul. A bomlás fokai szerint többféle falutípus van, a várost mindjobban megközelítő formákkal és anyaggal. A népzeneét éltető közös éneklési, muzsikálási alkalmak egyre fogynak. Ma már a falusi ifjúság is gépzenére szórakozik diszkókban. A bálak és más zenés vigasságok egyre ritkábbak. A lakodalom az egyetlen olyan esemény, ahol még élő zenét igényelnek. Az itt megszólaló zene példaképe a félművelt kisvárosi repertoár, erre igyekszik hasonlítani anyagában és hangszereiben. A közhasználatú divatdalok között akad népdal is, főként azonban magukat helyi hagyománynak álcázó népies műdalok, érzelgős és helyre-duhaj nóták, továbbá operett részletek, slágerek és táncdalok. A gyakorlat nemigen tesz különbséget köztük, de a műdalok jellegtelen közhelyeinek nagyobb a becsülete. Hódító erejük abban van, hogy egy magasabb rendű társadalmi tartalom, a városiasodás üzenetét hordozzák. Mindezt csak hiányosan képzett vagy teljesen képzetlen muzsikuskok játsszák olyan hangszereken mint a szaxofon, harmonika, tamburakontra, bőgő és hegedű. Az utóbbi kettő manapság igen ritka madár. Egyáltalán, a hagyományos hangszerek kiszorulnak a forgalomból. Ritkák a tamburabandák, de ritkák a németektől átvett polgári eredetű rezesbandák is. Legújabban szintetizátor is szerepel a zenekarban, ezen csupán jobb kézzel játszanak. Az összes hangszert áram erősíti. Az eredmény olyan harsány hangerő, amitől az ének szövegét alig lehet érteni. A dal már nem énekelt szöveg, csupán dallam, ami alá valamit mondanak. A szöveg, úgy tűnik, nem fontos. Fontossága csak a ritmusnak és dallamnak van, ezeket mégis roppant pontatlanul játsszák, részint nem kottahűen ott, ahol ez követelmény (operettek, slágerek, nóták), viszont a hagyományos egyszólamú, ötfokú vagy módális népdalok dallamvilágát kikezdi a funkciós dallammenetek és kromatikus félhangok. A harmóniakíséret mégis botrányos, mivel a kísérőhangszereken vaktában fogott hangok és hangzatok szólalnak meg. A magyar egyszólamú gondolkodás többszólamúság iránti közömbössége még mindig perdöntően érvényesül. A tempó parlando-rubato kiveszett. Csak gyorsabb és lassabb tempó giusto használatos, ezeknek kedvenc kísérete az „esztam”. Ily módon a különböző táncok karaktere összemosódik a mű-cigánytáncok kaptafájára. A régi falusi hagyomány értékeit egy silány minőségű, bár jellegében még valamelyest né-

pies, kisvárosi szórakoztató köz-zene váltotta fel, az ún. „muskátli – zenekarok” szakmailag slampos előadásában A nagyobb részt dilettáns szerzőktől származó városi műzene is – a népzenehez hasonlóan – szájhagyomány útján terjed, félművelt vagy egészen műveletlen zenészek terjesztik zeneileg írástudatlan tömegben. Már Bartók és Kodály kutatásai óta ismeretes, hogy a magyar népzene hagyományban két féle réteg különül el egymástól: a parasztság „művelt” népzeneje és a városi lakosság „félművelt” népszerű műzeneje.⁹ A kettő közül az utóbbi bizonyult életképesebbnek. A feltörekvő parasztság polgárosodási igényei a várost nem életformának, hanem magasabb rendű életminőségnek tekintik. A néphagyomány az alacsonyabb rendű életminőség kompromittáló jelképe, amit igyekeznek levetkőzni az életformával együtt. A hagyomány, szerencsére nem egyformán pusztul. A züllés jelei mellett akadnak még egészséges megnyilvánulási formái, főként az új stílusú népdalok hiteles előadási stílusában.

A kutatás felderítette értékek megőrzése, beépítése általános műveltségünkbe az értelmiség feladata lenne. E nélkül a vajdasági magyar népzene legfeljebb csak tudomány, nem közkincs. Értelmiségi műveltségünk és néphagyományunk között azonban nincs kiegyensúlyozott viszony. A néphagyomány többnyire lenézett osztályművészet, és ezt a szemléletet nem sikerül túlhaladni.

Átlag értelmiségünk „kultúrája nem a népkultúrából fejlett szerves, homogén kultúra, hanem innen-onnan összekapkodott mozaik, a magyar és idegen elemek kellő egyensúlya nélkül.”¹⁰ Egészséges önbecsülés helyett betegesen tipródunk egymás ellentéteiként rangsorolt kategóriák között, mint polgári (városi) és paraszti (falusi), írásbeliség (művelt értelmiség) és szájhagyomány (műveletlen paraszt), keleti hagyomány (magyarság) és nyugati kultúra (európaiság) között. Ezekből adódik az a képtelenség, hogy a magyarság a műveletlenséggel egyértelmű. Az ellentéteket – úgy tűnik – nem tudjuk szerves egységbe ötvözni. Ennek a kórnak bizonyára történelmi és társadalmi fejlődési rendellenességeink és Európában elfoglalt sajátos helyünk az okai, de ez kigyógyulásunknak nem szabhat gátat. Nagy igyekezetünkben Európa felé szem elől tévesztjük, hogy Európát nem az érdekli, mit tanultunk el tőle, hanem, hogy mivel járultunk a magunkéból a közös európaihoz. Korunk erőszakosan globalizáló mentalitásában ennek a felismerésnek még nagyobb a jelentősége, hiszen személyazonosságunk van veszélyben. Kodályt idézve: „Addig élünk, míg el nem felejtjük, mik vagyunk.” „Ami megtartott Európában... Nem az, amiben alkalmazkodtunk, hasonlókké lettünk környezetünkhöz, hanem amiben különböztünk tőle.”¹¹ „... nekünk sokkal többet jelent a népzene, mint a régi kultúrájú európai népeknek.” „Ott a népzene felszívódott a műzenébe, s egy német zenész Bachban, Beethovenben megtalálja azt is, amit mi még csak falvainkban kereshetünk: a nem-

zeti hagyomány szerves életét.”¹² A magyar népzene sokkal több mint „osztályművészet”. „Századokra visszanyúló emlékezete hordozta máig a régi általános magyart is, nemcsak a különlegesen falusit, „parasztit”.¹³ „Nincs a magyarságnak olyan rétege, olyan élménye, mely ne hagyott volna benne nyomot. Ezért: az egész magyarság lelkének tükre.”¹⁴ „A falu megmentette a tradíció folytonosságát. A mi dolgunk átvenni tőle és tovább ápolni. A tűznek nem szabad kialudni.”¹⁵

Kodály, mint zenetudós és zenepedagógus a közművelődés sajnálatos állapotának felszámolását a zenei tömegnevelésben álmodta meg zenei anyanyelvű tanítással. A módszer lényege a zenei írás – olvasás alapjainak elsajátíttatása saját népdalainkon keresztül. Egyik a zeneértés felé vezető út, másik a zenei anyanyelv alapkőve. „Más népeket is legjobban népzenejükből lehet megismerni.”¹⁶ „Falusi népünk életét az I. Világháborúig át-megátszotta a zene és a tánc. A városi gyerek ilyen spontán zeneélet nélkül nőtt fel. Az iskola és óvoda dolga megadni, ami a fejlődésből kimaradt.”¹⁷ Ez az álom még Magyarországon sem valósult meg általánosan, holott a világhírű Kodály-módszert számtalan külföldi országban is sikerrel alkalmazzák – szintén nem általánosan. Kortünet, hogy a nevelésben és közfelfogásban elveszett a zene jelentősége, szerepe.

Nálunk az iskolából a tanulók gyakorlatilag zenei analfabétaként kerülnek ki. Ez az oka, hogy az alsó fokú zeneiskolákban meglehetősen sok a diák. Ahol létezik zeneiskola, a szülők itt igyekeznek pótolni, ami az általános iskolák zenei neveléséből kimaradt. A zeneiskolák feladata viszont nem az általános műveltségű tömeg, hanem az elit nevelése.

Népzenehagyományunk ápolásának jelentőségét egyetlenegy tanintézetünk sem világítja meg kellőképpen, ezért mindent, ami népi, lebecsmérelnek, kicsúfolnak, mint műveletlent, parasztost. „Flóri könyve” óta (1839) legtöbb nevelőnk abban a tragikus tévedésben élt, hogy a népet nevelni annyi, mint valójából kiforgatni, másra, jobbra, értsd: idegenre tanítani.”¹⁸ Kodálynak ez a szomorú észrevétele, sajnos, még ma is érezhető: az óvónők, tanítónők – ha egyáltalán ismerik – rend szerint megvetik a népi gyermekjátékokat, mint túl egyszerűt; a magyar tanárok lelki terrorral üldözik még élő tájnyelveinket mint irodalmilag helytelen, műveletlent – és még sorolhatnánk. Valamennyi félművelt mentalitásunkról árulkodó bizonyíték. „A műveletlen osztály költészetének méltánylására bizonyos elhaladási fok szükséges.”¹⁹ „A mélységet nem a bonyolultságban kell keresni, hanem az egyszerűségben megtalálni.”²⁰ Nem az a cél, hogy a népdal szintjén megrekedjünk. „A népdalon valóban túl kell jutnunk, de előbb el is kell jutnunk a népdalig.”²¹ „Eljön az az időszak, mikor a népdalt egyedül már csak a művelt osztály ismeri. Angliában pl. egyedül az iskola tartja fenn a népdalt.”²² A színhagyomány útján terjedés feltételei bomlanak,

lazulnak, megszűnnek. Eleven hagyomány tekintetében a magyarság közöttek helyet foglal el Délkelet és Nyugat között: a délkeletinél kevesebb, a nyugatinál több az élő népzeneje.

Nálunk a pedagógia és folklórkutatás eddig még nem fogott össze sikerrel.

A vajdasági magyarság népzeneéletének két, az 1970-es évek elején kibontakozó magyarországi mozgalom adott lendületet: az egyik a Repülj, páva énekes és hangszeres népdalvetélkedő, a másik a „táncház-mozgalom”, a néptáncok és ezek hangszeres kíséretének hagyományosan hiteles életbetartási kísérlete a részvevők saját örömére, nem a pusztai színvonal látvány céljaira. Mindkét mozgalom spontánul, hivatalos művészeti, tudományos előkészítés nélkül, politikai elvárástól függetlenül kezdődött. Az egyik a falusi hagyományok őrzőit bővítette el, a másik értelmiségünk egy részét, főleg az ifjúságot. A mozgalmak jelentkezéséig az érdeklődés főként a népzene anyagára irányult, most azonban a megszólaltatás hitelességének igénye is jelentkezett, elutasítva a népies – nótás kávéházi modort és a banális, igénytelen zeneszerzői feldolgozásokat. A hitelesség igénye kiterjedt a népzene- és néptáncmozgalmak szakmai, esztétikai, etikai és művészi vonatkozásaira. A folklór eddigi pusztai felhasználásának szemléletében ez a lényeges fordulópon. Maradéktaan megvalósulásához azonban elengedhetetlen a tudatos értelmiségi ténykedés. A zenei (– és tánc) ismereteken kívül a hagyományos stílusismereteket is megköveteli.

Élénk érdeklődés lángolt fel a csoportos népdaléneklés és a citeramuzsika iránt. A falusi „pavaköröknél” nem a stílushű előadás jelent gondot, hiszen maguk is hagyományközeli még (főként idősebb asszonyokból állnak), hanem a zenei alapismeretek hiánya (kezdőhang megadása, a hangnemenileg alkalmas dalok egymásutánja stb.). Legnehezebb feladat azonban saját, ma már lebecsült és elfelejtett régi dalkincsük megszólaltatására bírni, mert ez nagy ellenállásba ütközik. Az ilyesmi egyébként is gyakran tehermunkát (előzetes gyűjtést) és szaktudást feltételez. Gondot okoz az ilyen kórusok megfiatalítása is, a falusi fiatalság ugyanis nem hajlandó velük együtt énekelni. Jó eredmények születtek mégis, ha unokákat vontak be a nagyszülők soraiba. Ennek két féle előnye is van: a gyermekek értékes dalhagyományt tanulnak meg hiteles előadásban, ugyanakkor a fiatal hangoktól szebben szól a kórus. Legeredményesebb esetben forrásértékű előadás születik, és ez példaképpül szolgálhat a hagyománytávoli együtteseknek is. A hagyományos dalolási alkalmak megszűntével a hagyományápoló mozgalom csoportjaira hárul a feladat, hogy a nemzedékeken át csiszolódott, tökéletesedett népzenei műveltséget megőrizték. Ahhoz azonban, hogy az együttesek tudatos hagyományörökként viselkedjenek, szükséges a nyilvános megbecsülés is. A nyilvános megbecsülés szinte egyedüli főruma ma még csupán a színpad.

Az értelmiségi népdalkultusz a folytonos újdonságot szereti, ezért inkább földrajzi távolságokban keresgél, mint helyi mélységekben. Az idősebb generáció még szerzett népdalismereteket az iskolában, ha csupán tandallá preparált népdalok formájában is. A fiatalabbaknak már sokkal nehezebb feladattal kell megküzdeni: a hitelesség követelményével. Városi fiatalságunk „táncházmozgalma” nem annyira tömeges, bár híveinek száma nem csekély. Egy tekintetben mégis lényegesen különbözik az anyaországi mozgalomtól: követői nálunk nem gyűjtenek folklórt. Igaz, ebben sem a kutatás, sem a népművelés nem volt eddig segítségükre. A helyi népzenei tartalmazó kiadványok nagy része a pusztai anyagrögzítést célozta, és nem a terjesztést. Eredeti helyi gyűjtőélményben pedig manapság már nehezen lehet része az érdeklődőnek. Az igazi gyűjtőélmények és a helyi anyag ismeretének hiánya okozza, hogy az ifjúság nemigen érdeklődik a helyi hagyományok iránt. Inkább idegenkedik tőle. Nálunk ezt a mozgalmat egyelőre úgy tekinthetjük, mint népzenei turizmust: a nyelvterület legkülönbözőbb részeiről táncolnak és dalolnak, csak a sajátjukról nem. Hangzó élményeiket nem a helyszínen, hanem egymástól szerzik, legjobb esetben hangzó felvételekből merítik. Természetesen nehéz vállalkozás tőlünk távol eső tájegységek táncait és zenéjét hitelesen életre kelteni, még akkor is, ha ezek magyar tájegységek. Azért nálunk is létezik néhány sikeresen működő táncegyüttes. A tömegesebb elterjedésnek útját állja a megfelelő szakvezetés és zenekarok hiánya. Egyáltalán nagyon kevés a vonóegyüttes, még kevesebb ezek közül az olyan, amelyek a távoli tájak táncait stílushűen kísérni tudná. Számuk csak nagyon lassan gyarapodik. Mindazonáltal, idővel kitermelődött néhány színvonalas népi zenekar és hangszeres szőlőjátékos nálunk is, akik elnyerték a magyarországi „népművészet ifjú mestere” címet. Szólóénekesekből és kórusokból már valamivel több ilyen elismerést szereztünk.

Legnagyobb jelentősége hazai „táncházmozgalmunknak” azonban pedagógusaink lassan ébredező érdeklődésében nyilvánul meg. Minthogy tanodáinkra nem számíthatunk, különböző tanfolyamok szervezésével próbáljuk megszerezni hiányzó ismereteinket. Az óvónők, tanítók, érdeklődő tanárok és a népdalkörök vezetői hazai és magyarországi népzenei táborokat látogatnak egyre többen. Az „ördögi kör” holtpontjáról lassan elmozdulunk. A megbízható szakmai kiképzés feladatát ezek az átlag egy hetes tanfolyamok – legyenek bármilyen színvonalasak és hasznosak – természetüknél fogva nem tudják biztosítani, mert hiányzik belőlük a célirányos módszeresség, rendszeresség, folyamatosság. Jótékony hatásuk azonban nyomon követhető mind a falusi, mind az értelmiségi hagyományápoló mozgalom különböző rendezvényein. Ezek az évente tartott rendezvények egyre számosabbak, egyre tömegesebben fordulnak meg bennük a résztvevők, és most már minden korosztályra kiterjednek.

A kisiskolások népdalismeretének szemléje az Újvidéki Rádió Szólj, síp, szólj rendezvénye. Ide kapcsolódtak be idővel az óvodások, és innen vált ki a gyermekjátékok és néptáncok szemléje, a Kőketánc. A színvonal egyre magasabb, egyre megnyugtatóbb, de hiányosságaik még mindig jelen vannak. Tűnetszerű, hogy a népi gyermekjátékok még mindig nem szerezték meg az őket megillető polgárjogot, jelentőségük még mindig nem világos a csoportvezetők számára. Legtöbb csoport korosztályához mérten koravén táncokkal mutatkozik be.

Az óvodán és elemin túl a fiatalság megmérettetési fóruma a Középiskolások Művészeti Vetélkedője, azaz ennek kevésbé tömeges népzenei- és néptánc részlege, ezen kívül a Durindó és a Gyöngyösbokréta. Ezek a fiatalok meglehetősen magukra hagyatottak, legtöbbjük egyedül próbál boldogulni, kéznél levő szakvezető nélkül. Elemista korukban szerzett tartalékaikból élnek, azt próbálják tovább fejleszteni. Többen egész sikeresen.

A vajdasági magyarság legtömegesebb évi folklórmegmozdulása a népdaléneklés és népi hangszeres muzsika Durindó („padkaporos” bál, házi táncmulatság) nevű rendezvénye. Valamikor, 25 éve a népi citerajáték fórumaként kezdte. Az új népzenei áramlatok azóta szinte teljesen kiirtották a hagyományos citerajátékot és ennek ízeit, tempóit, dallambeli finomságait. A kezdetben csupán „színezésre” használt ének régen túlnőtte az eredeti koncepciót. Ma már közel száz, többé-kevésbé sikeresen működő pávakört tartunk számon, melyek 80-90%-os sikerrel szerepelnek a szemlén, mind az anyagfelhozatal, mind az előadási stílus tekintetében. A minőségi ugrás és a létszám robbanás-szerű növekedése különösen az utóbbi tíz évben tapasztalható. A magas színvonal és tömegesség még élő népzeneink állapotát tükrözi, és azoknak a falusi rétegeknek életerejét (talán utolsó fellángolását), melyek ezt a kultúrát megőrizték, és igénylik mindennapjaikban.

A Durindón az értelmiségi fiatalság is egyre nagyobb számban megjelenik, így a jelenleg éppen stagnáló hagyományos citera és tamburamuzsika mellett a különböző magyar tájegységek is megszólalnak hegedűn, furulyán vagy más, kevésbé divatos népi hangszeren. Igen biztató, egyben megnyugtató, hogy a fiatalság teljesítménye jóval komolyabb, mint a mások számára ismeretlen tudománnyal kérkedő pusztai szereplés. Sokuk igen jó ízléssel, stílusismerettel és népzenei jártassággal rendelkező szólista vagy együttes. Részvételi százalékarányuk egyre nagyobb a szemlén.

A néptáncok évi szemléje a népszínművek csalfa szentimentalizmusának túlhaladott szellemiségét takaró Gyöngyösbokréta nevet viseli. Tartalmában azonban már kinőtte a gyöngyösbokréták elavult szemléletét, ha színvonalában és tömegében nem is vetekedhet a Durindóval. A feladat sokkal összetettebb és nehezebb, mert több féle szempontból kell egyidejűleg egyformán jól helytállni, hiszen a néptáncok ének, zene és mozgás szerves egysé-

gét alkotják. A megfelelő szakvezetők és a stílusos zenekari muzsikát szolgáltató zenészek hiánya, a csoportok mozgás-felkészültsége és stílusbeli jártassága a sikeres megvalósítás akadályai. Az élő hagyomány itt csak jelentéktelen szerepet játszik, színpadi feldolgozása is rend szerint szakavatatlan. A fellépők nagy része „mozgalmi tananyagot” használ a felvállalt tájegység színrevitelében. A hazai táncgyűjtés elenyésző, eredményeit nem dolgozták fel színpadra. Csoportjaink zömének szakmai önállósága pedig nincs azon a fokon, hogy a nyersanyagot kielégítő módon feldolgozza. A táncházmozgalom lényegi célja, hogy az eredeti néptáncokat hitelesen tanuljuk meg táncolni, saját örömünkre járni, tehát magánügy, és nem a pusztán színpadi látvány céljaira. Ez a cél azonban nálunk csak kevés helyen váltható valóra, így a mozgalom nem terebélyesedik a kíváncsok mértékben. Minden esetre, a vajdasági táncbáztalálkozót már többször is megrendezték, és volt igény az éneklő – zenélő és táncscsoportok szakmai minősítésére is. Ezek az igények öröndetes jelei annak, hogy értelmiségünk célja nem a pusztán szórakozás, ártalmatlan időöltés, hanem felelősségteljes igyekezet, melynek eredményét ellenőrizni is kívánják.

Ilyen szempontból a vajdasági magyar népzene ügye kezd egészséges talajra lelni. Az egymás iránt gyakran ellenséges indulatú falusi és városi hagyományápoló mozgalmak kezdenek közös nevezőre jutni, egymás értékeit megbecsülni, hiszen a cél közös. Szerencsére van mit őriznünk a saját hagyományunkból, ami az egyetemes magyar népdalkincs teljes értékű, szerves része. Az összmagyar örökséggel nem csak megegyezik, de helyi változataival gazdagítja, sokszínűbbé teszi az egészet. A hagyományörzés és -ápolás maradéktalanul sikeres megvalósulásához azonban szükség van a kutatás, a pedagógia és a népművelés összefogására.

Mindkét említett mozgalom „alulról” hódít, és a mai napig is gyengén szervezett, anyagilag gyengén támogatott. A gyenge anyagi támogatottság nem csak az együttesekre, hanem a szakkáderképzésre is egyaránt érvényes. A szakmai képzés önköltséges – bármilyen népszerű árak és alapítványi megtámogatottság mellett is. Ün. „népművelő” foglalkozás (fizetett állás) nálunk egyelőre nincs, azaz a szakmában csak dolgozni lehet (és van is mit), de megélni belőle nem. Ezért nincs elegendő muzsikusunk, táncoktatónk, népdalkör vezetőnk. Ide ismét egy Kodály idézet kívánczik: „A művészetnek megvannak a maga külön létfeltételei, a pénztől függetlenül. A nyomor talán gátolja a terjesztését, de a gazdagság nem mindig segíti elő. A pénz nem termel eszméket...éppen ami a legértékesebb: azt nem lehet pénzen megvenni. Nem az erszény, a lélek üressége a nagyobb baj.”²³

A mozgalmak terebélyesedése nyilvánvalóan az összetartozás és az önismeret növekvő igényét jelenti. Ennek az igénynek a megvalósítására eszközül szolgálhat a hagyományápolás is, ami egyúttal minőségi szórakozást

is jelent, mert népművészeti értékekből táplálkozik. Az ilyen művészeti értékek megőrzésében és fenntartásában egyenrangú (de nem egyforma) szerep jut falusi és városi mozgalomnak. A meglepően tömeges érdeklődés egyik oka minden bizonnyal a mostanában politikai célokra is felhasznált népdal – néptánc fellengzősen és sokat hangoztatott nemzeti identitásformáló ereje (ami a népzenenek meg is van). Ez azonban csupán egyike azoknak az általános emberi értékeknek, melyeket a népzene, mint közösségi művészet számunkra felkínál: egyéni és közösségi egészséges egyensúlya, a közös éneklés öröme saját népdalaink ismerete révén, kelléke az összetartozás-tudatnak, eleme az önismeretnek és személyazonosságnak, eszköz az érzelmek viharai ellen, de az aktív muzsikálás legegyszerűbb, mindenki számára elérhető módja is, már amennyiben van mit énekelnünk, van anyagismeretünk.

Remélhetőleg átmeneti fonáság csupán, hogy a minőségi hagyomány-ápolás nyilvános megbecsülésének szinte egyedüli fóruma ma még csupán a színpad, ami belátható időn belül idejét múlja. Mint művészi alkotás művészi megszólaltatásának, természetesen a színpadon is van helye, de legjobban nem itt érvényesül. Általános emberi jelentősége első sorban a magánszférában van.

Irodalom

- Bartók Béla: A régi magyar népzeneről. In Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Szerkesztette Gunda Béla. Budapest, 1943
- Kodály Zoltán: Visszatekintés I–III. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok. Sajtó alá rendezte Bónis Ferenc. Budapest, 1974, 1989

Jegyzetek

- 1 Kósa László: Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. Hungarológiai Közlemények 11–12. sz. Újvidék, 1972.; Kósa László – Filep Antal: A magyar nép táji – történeti tagozódása. Budapest, 1983.
- 2 Kiss Lajos: Gombos és Doroszló népzeneje. Újvidék, 1982; Kiss Lajos – Bodor Anikó: Az al-dunai székelyek népdalai. Újvidék, 1984 (A Jugoszláviai Magyar Népzene Tára sorozat I. és II. kötete, a hajdani Hungarológiai Intézet kiadványai); Kiss Lajos: Horgosi népdalok. Zenta, 1974 (Zentai Füzetek 8/F, a Zentai Múzeum kiadványa). Ezek a legterjedelmesebb kötetek, de ezen kívül számos népszerűsítő és tudományos kiadványban közölt vajdasági dalokat, mint pl. 108 magyar népdal. Délvidéki daloskönyv. Budapest, 1943.; az ún. „virágfüzetek” sorozatban (Budapesti kiadványok: Rozmaring 1952; Viola 1953; Muskátlí 1954; Tiszán innen, Dunán túl 1954; 111 népi táncdal 1975), vagy a Bartók Béla – Kodály Zoltán indította Magyar Népzene Tára összkiadás-sorozat 1951-től megjelenő kötetekben.
- 3 Mindössze 474 dallam, valamennyi Újvidéken jelent meg. Király Ernő: Magyar népdalok, 1962 (újrakiadása 1991, Magyar népdalok és népies dalok címmel); 60 magyar népdal, 1965; 51–52–53 magyar népdal, mind 1966; Király Ernő: Gyöngykalásris füzetek I–V. 1972, 1973, a VI. füzet 1991; Király Ernő: Gyöngykalásris. Jugoszláviai magyar népdaloknak, 1999

- 4 Újvidéki kiadványok. Kovács Ilona – Matijevics Lajos: Gombosi népballadák, 1975; Tóth Ferenc: Kálmány Lajos nyomában – Az észak-bánáti balladák továbbélése, 1975; Penavin Olga: Kórógyi (szlavóniai) népballadák, balladás történetek, balladás dalok, 1976; Tóth Ferenc: Topolya és környéke népballadái, 1981; Silling István: Ismeretlen anyám – Kupuszinai népballadák és balladás dalok, 1989; Papp György: Betlehemnek nyissunk ajtót. Szeged, 1994 stb.
- 5 A Zentai Múzeum „műhelyének” eredményei a Zentai Füzetek: Zenta vidéki népballadák, 1962; Száraz kűtgém, üres vályú – Pásztordalok, betyárdalok és balladák Zentán és vidékén, 1966; Két szívárvány koszorúzza az eget – 142 népdal Zentán és vidékén, 1969; Rukkolnak a szép zentai legények – 99 katonadal Zentán és vidékén, 1972; Dr. Burány Béla: Hej, széna, széna – 120 vajdasági magyar gyermekjátékdal, 1973; Bodor Anikó: Tiszából a Dunába folyik a víz – Egy népdalvetélkedő dalaiból, 1978; Dr. Burány Béla: Hallották-e hírét – Pásztordalok, rabénekek, balladák. Újvidék, 1977; Dr. Burány Béla: Nádsípot fűjtam – Vajdasági magyar népi mondókák és játékok apró gyermekeknek. Újvidék, 1988; Bodor Anikó: Vajdasági magyar népdalok (hanglemezzel LPX 18215). Budapest, 1992; Dr. Burány Béla: Ünnepek, szokások, babonák – Jeles és jeltelen napjaink népszokásai I. és II. Újvidék, 2000, 2001, stb.
- 6 Pl. Paksa Katalin: A szögedi nemzet zenéje. In: Bálint Sándor: A szögedi nemzet III. Szeged, 1980 (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79). A szegedi kirajzolás észak-bánáti falvak népdalai is szép számmal találhatók a gyűjteményben. Ujváry Zoltán: Népdalok és balladák egy al-dunai székely közösségből. Debrecen, 1968 stb.
- 7 Mindkettőt Újvidéken nyomtatták: Bodor Anikó: Vajdasági magyar népdalok I. – Lírai dalok, 1997 és Vajdasági magyar népdalok II. – Balladák, betyár- és pásztordalok (két hangkazettával), 2000.
- 8 Pl. A Magyar Népzene Tára. Szerk. Bartók Béla, Kodály Zoltán. I. Gyermekjátékok. Sajtó alá rendezte Kerényi György 1951; II. Jeles napok. Sajtó alá rendezte Kerényi György 1953; III/AB. Lakodalom. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos 1955–56; IV. Párosítók. Sajtó alá rendezte Kerényi György 1959; V. Siratók. Sajtó alá rendezte Kiss Lajos, Rajeczky Benjámin 1966; VI. Népdaltípusok 1. Sajtó alá rendezte Olsvai Imre, Járdányi Pál 1973; VII. Népdaltípusok 2. Sajtó alá rendezte Olsvai Imre 1987; VIII/AB. Népdaltípusok 3. Sajtó alá rendezte Vargyas Lajos 1993; IX. Népdaltípusok 4. Sajtó alá rendezte Domokos Mária 1995; X. Népdaltípusok 5. Sajtó alá rendezte Paksa Katalin 1997 (valamennyit Budapesten adták ki); Németh István – Paksa Katalin: Magyar Népzenei Antológia IV – Alföld (lemezalbum LPX 18159–63). Budapest, 1989 (könyv formájában is megjelent azonos címmel 1994); Bodza Klára – Paksa Katalin: Magyar népi énekiskola I. és II. (2–2 hangkazettával). Budapest, 1992, 1994; Bodza Klára – Vakler Anna: Magyar népi énekiskola III. (2 hangkazettával). Budapest, 1999; Dobszay László – Németh István: A magyar népének népzenei felvételeken (8 hangkazetta). Budapest, 1997; Olsvai Imre – Rudas Péterné Bajcsay Márta: Hallgassátok meg, magyarim – Keresztmetszet a magyar népzeneéről (lemezalbum HCD 18234–35). Budapest, 1998; Paksa Katalin: Magyar népzene-történet (2 CD melléklettel). Budapest, 1999 stb. stb.
- 9 Bartók: A régi magyar népzeneről. 5. l.
- 10 Kodály: Visszatekintés II. 255. l.
- 11 Kodály: Visszatekintés I. 69. l.
- 12 Kodály: Visszatekintés II. 136. l.
- 13 Kodály: Visszatekintés II. 135. l.
- 14 Kodály: Visszatekintés III. 20. l.
- 15 Kodály: Visszatekintés I. 20. l.
- 16 Kodály: Visszatekintés III. 172. l.

- 17 Kodály: Visszatekintés III. 210. 1.
18 Kodály: Visszatekintés II. 192. 1.
19 Kodály: Visszatekintés II. 267. 1.
20 Kodály: Visszatekintés III. 93. 1.
21 Kodály: Visszatekintés II. 199. 1.
22 Kodály: Visszatekintés III. 34. 1.
23 Kodály: Visszatekintés I. 45. 1.

THE DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN FOLK MUSIC MOVEMENT IN VOJVODINA IN THE LAST FEW YEARS

The Hungarian population that was resettled in Vojvodina originates from various language areas. Research into folk music has been going on with more or less intensity since 1940. As a result we know that three of the four big Hungarian folk music dialects are represented in this region: the lowland, the Transylvanian and the Transdanubian dialects, and in addition to this the characteristic features of the border regions also come across.

The results of researching have not yet found a way to enter into public education, there is no significant teaching of folk music at schools, the principle of Kodály's method, musical education of the masses, has not been put into practice.

The spontaneous development of live folk music shows the effects of commercialism and corruption: folk songs are no longer appreciated, composed music that requires musical literacy is passed down by word of mouth by half-educated or uneducated musicians.

Examples in Hungary have inspired the folk music and folk-dance movements in our regions, too. They started in 1970, and recently have shown a great boost both in the number of participants and in quality despite the fact that they get hardly any or no financial aid or professional assistance.

The high standard and large numbers involved in this movement are, on the one hand, an indication of the quality of our living folk music and the vitality (perhaps the last upswing) of those layers of the country people who have been cherishing this culture. On the other hand, they are a manifestation of the fact that the intellectual class feels a need to familiarize themselves with their own vernacular music.

BOSNYÁK ISTVÁN

**EGY JUGOSZLÁVIAI MAGYAR ELLENZÉKI
NEMZEDÉK ELLENZÉKI KÖZÍRÁSA**

A Symposion-generáció publicisztikája 1961-1974

Kongresszusunk szervezőbizottságának „A hatalom mint a legújabb magyar irodalom témája” című szekciónk, valamint „A cenzúra és öncenzúra formái” címet viselő kerekasztalunk lehetséges problémaköreire gondolva, egy egész könyvtervet nyújtottam be. Nevezetesen: *Egy ellenzéki nemzedék ellenzéki közírása*. (A Symposion-generáció publicisztikája 1961-1974) munkacímen készülő monográfiám szinopszist. Tettem ezt, természetesen, azzal a megszorítással, hogy felterjesztett átfogó témaköröm elfogadása esetén a szekcióülési beszámolómban és a kerekasztali hozzászólásomban csakis a választott szimpózium és kerekasztal konkrét tárgyköreire szorítkozom.

Márpedig, a szóban forgó készülő könyv számomra jó lehetőséget nyújt arra, hogy ezt a fegyelmezett tematikai lehatárolást viszonylag könnyűszerrel megtegyem.

Ugyanis az 1961-ben szerveződni kezdett délvidéki magyar új írónemzedék – Domonkos István, Tolnai Ottó, Koncz István, Fehér Kálmán, Bányai János, Végel László, Gion Nándor, Brasnyó István, Ladik Katalin, Varga Zoltán, Utasi Csaba, Gerold László, Bosnyák István és mások – nem az esztétikai és esztétikusi – műbírálói/irodalomtörténészi – munkásságával lett tárgya új könyvemnek. Tudniillik „az első Symposion-nemzedék”-ként számon tartott generáció legjelentősebb íróinak és irodalomkritikusainak az elmúlt négy évtizedben önálló életművekké kiteljesedett szépírói és irodalominterpretátori alkotótevékenysége időközben – legalábbis kisebb vagy nagyobb mértékben – megkapta a maga kritikai értékelését. Ellenben a nemzedék indulásának első, csaknem másfél évtizednyi – 1961 és 1974 között kiteljesedett – *közírói* produkciója meglehetősen háttérbe szorult, s ily módon a nemzedék *mozgalmi* ellenzékiiségéből mindmáig jobbra csak az irodalomszemléleti és szépírodalmi – közelebbről: a neoavantgárd – ellenzékiiség került be a szakmai köztudatba, míg az *ideológiai-politikai ellenzékiiség* ez ideig nem kapta meg az ugyancsak szükséges beható elemzést, átfogó filológiai feltárást. (Zárójelben, de nem egészen mellékesen jegyzem meg, hogy a Symposion-mozgalom

politikai ellenzékiiségének volt egy átfogó felmutatási kísérlete már három évtizeddel ezelőtt, 1971-ben is, a mozgalom tízéves jubileumára elkészült, jelen referens által válogatott, sajtó alá rendezett és analitikus kísérő tanulmánnyal ellátott, *Az akcióban levő szó* címet kapott nemzedéki publicisztikai antológia révén, amely azonban a folyóirat kurtán-furcsán „jubileumi” – épp 1971-ben bekövetkezett – kétszeri bírósági betiltása miatt „természetszerűleg” nem jelenhetett meg, s még a kézírata is „elkallódott”, úgymond, az újvidéki Forum Könyvkiadó akkori szerkesztőségében... Íme az első szerény adalék a délvidéki magyar „önigazgatásos cenzúra” történetéhez...)

Szóval, az első Symposion-nemzedék politikumának viszonylagos feltárlansága határozta meg elsősorban készülő új könyvem és jelen beszámoló témaválasztását.

Volt azonban – hadd áruljam el tisztelt hallgatóságunknak – egy kevésbé szakmai, sokkal inkább személyes, sőt némiképpen intim indítéka is a témaválasztásomnak.

A magyar írók rendszerváltás utáni első, 1992 augusztusában Keszthelyen megtartott világtalálkozóján ugyanis az egyik délvidéki íróársunk – kiváló újságíró, tehetséges novellista és kevésbé tehetséges kisebbségpolitikus – imígyen inkriminálta a szóban forgó nemzedék indulását:

„Volt egy korszaka a délvidéki magyar irodalomnak, az Új Symposion c. folyóirat nevével fémjelzett avantgárd korszak, amelyet mostanra mindenképpen ellentmondásoktól terhesnek kell említenünk. A hatvanas években induló Symposion-nemzedéket nagy rokonszenvvel fogadta az anyaországi íróársadalom jelentős része, az otthoni olvasótábor viszont majdnem ugyanekkorá visszatetszéssel és elutasítással. (...) támadtak minden hagyományt, nekiugrottak majd minden elődjüknek. Az avantgárd zászlajára esküdtek föl mindannyian, szinte kizárólag a nyugati és a jugoszláv irodalmi és szellemi központokban zajló eseményekre figyeltek, úgy tettek, mintha a magyarsághoz semmi közük nem lenne. (...) S a hatalom [mármint a délszláv, a jugoszláviai, B.I.] erre pontosan ráértett. Nemcsak hogy megtűrte, de hathatósan támogatta is az avantgárd törekvéseket. Mint ahogyan a hivatalos Magyarország[on] is.” (Vö.: *Magyar írók I. világtalálkozója*. A Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság kiadása, Kaposvár 1993., 75-76. old.)

Akkor és ott, csaknem egy évtizeddel ezelőtt, az 1992 augusztusában az ódon Festetics Kastélyban összegyűlt mintegy háromszáz anyaországi, Kárpát-medencei, nyugat-európai és amerikai magyar íróárs színe előtt, az inkriminált nemzedék személyesen is érintett tagjaként öt bővített mondatban válaszoltam vitatársamnak, s engedtessek meg, hogy az öt körmondat közül most csupán kettőt idézzek:

„Az első mondat: Nem szólnék, ha D.K. csupán a »bugaci« - nyilván: a mucsai – avantgardizmus vádjával illetve volna az első Symposion-

nemzedéket; ő viszont a nemzetárulás inkriminációjával is előrukkolt mondván, ennek a nemzedéknek a tagjai nem vállalták a népükkel, nemzetiségükkel való azonosulást, hiszen mintha semmi közük nem lett volna a magyarsághoz. (...) A negyedik mondat: Filológiai tény, hogy másfél évtized tizenégy-tizenöt évfolyamában s a félszáznál is több akkori önálló kötetünkben a cikk, a szociográfiai tanulmány, a művelődési publicisztika (...) műfajában [is] gyökereiben ragadtuk meg – egyebek között – a bácskai, bánási, szerémségi és baranyai magyarság számos létkérdését is; egykori anyaországi és nagyvilági olvasóink (...), kritikusaink és irodalomtörténészeink számára ezt a filológiai alaptényt fölösleges lenne bizonygatnom, D.K.-nak viszont ígérem, ha ő is igényli, hogy hazaérve elkészítem neki a vonatkozó szelektív bibliográfiát, hogy utólag ő is – ha akarja – megismerkedhessen ezzel a hatalmas filológiai bizonyító anyaggal.” (Vö. i. m. 110. old.)

Nos, a szóban forgó – kellő egzaktssággal avagy szörszálhasogató filológusi pedantériával szólva: 421 tételből álló – műfaji-tematikus bibliográfia csakugyan elkészült, s most íródik a rája épülő könyv, amely „kegyetlen”, az induló Symposion-nemzedékhez egyedül illő, vagyis radikális, a minden létező infámiájával mindenkor készségesen szembenéző (ön)kriticismussal fog leszámolni a másfél évtizedes generációs illúziókkal, világnézeti, ideológiai és politikai tévelygésekkel is, de a szerző reményei szerint épp a hatalmas bizonyító szövegállag analitikus föltárásával az alábbiakat is bizonyítani fogja:

1. A délvidéki magyar írók 1945 utáni első fiatal korosztályának tagjai (Fehér Ferenc, Németh István, Major Nándor, Bori Imre és mások) az 1950/51-es „maratoni” vitasorozatukkal elsőként tettek kísérletet a nemzedéki önállósulásra, saját folyóirat és könyvsorozat létesítésére, bizonyos irodalomszemléleti-esztétikai kohéziót is felmutató irodalmi generáció létrehozására, azonban a korabeli, még igen szívósan ügyködő délvidéki magyar „posztzsdánovizmus” derékba törte ezt a törekvésüket, s a nemzedékké – méghozzá ideológiai-politikai tekintetben is *ellenzéki* nemzedékké – válás csak egy évtized múltán, immár merőben más politikai, művelődés- és irodalompolitikai viszonyok közepette válhatott valóra a Délvidéken.

2. Ez a szellemi-esztétikai kohéziót is kialakított, nem pusztán életkori-korosztályi együvé tartozást képviselő újabb írónemzedék 1961 decemberében az újvidéki székhelyű *Ifjúság* c. hetilapban *Symposion* néven először csak önálló szerkesztésű rovatot, majd terjedelmileg egyre bővülő irodalmi-kritikai mellékletet, 1965 januárjában pedig *Új Symposion* néven saját folyóiratot indított, hogy a későbbiekben a Symposion Könyvek és Symposion Füzetek sorozatát is kiharcolja magának. A hatvanas-hetvenes években mindezzel az anyaországban, Erdélyben, a nyugat-európai magyar diaszpórában s részben másutt is méltányolt sajátos irodalomszemléleti, esztétikai és ugyanakkor *ideológiai-politikai* programot is kialakított e

nemzedék, megalapozván így módon az 1945 utáni *első jugoszláviai magyar ellenzéki értelmiségi mozgalmat*.

3. E mozgalom neoavantgárd esztétikai radikalizmusa szerves egységbe fonódott az eszmei-politikai radikalizmussal; a kettő együttes kulminálása vezetett 1971 nyarán – épp harminc évvel ezelőtt – az *Új Symposion* egymás utáni kétszeri bírósági betiltásához, az egyik inkriminált szerző Nyugatra diszsidálásához, a másik bevádolt szerző meg a fő- és felelős folyóiratszerkesztő felfüggesztett börtönbüntetéséhez, a Symposion-mozgalom megtöréséhez és szétzilálásához, hogy ezt követően – 1974 tavaszán – az időközben felnövekedett újabb irodalmi korosztály tagjai váltsák fel az első generációt az ideológiai-politikai ellenzékiességét hosszú-hosszú évekre kénytelen-kelletlen feladó, bizonyos szakmai hermetizmusba kényszerülő folyóirat élén.

4. Azt, hogy a Symposion-mozgalom 1961 és 1974 között közel sem volt népszerűségével, a délvidéki magyar nemzetiséggel s általában a magyar nemzettel való *tevékeny* azonosulást elutasító, a magyarsághoz kvázi közömbösen viszonyuló s mindennek fejében, úgymond, a délszláv hatalomtól megtűrt, sőt hathatósan támogatott mozgalom, ezt az ellenzéki közírásunkról szóló könyv több fejezete is behatóan dokumentálni fogja. Engedtessek meg, hogy e rövidre tervezett expozé végén erre vonatkozóan csupán három fejezet témarepertoárjának vázlatos átpásztázásával nyújtsak némi ízelítőt.

A jugoszláviai kisebbségpolitika deklaratív elvei és empirikus valósága című fejezet bő negyedszáz cikk, glossza, tanulmány, polémia elemzésével mutatja föl a korabeli – 1961 és 1974 közötti – országos kisebbségpolitika nemzedéki bírálatának módszerét és elvi/politikai főirányait.

A módszer tekintetében mindenekelőtt azt a „fifikás” kritícizmust kell kiemelni, amely az alkotmányos és pártpolitikai, magasztosnál magasztosabb elveket szelektív módon – ti. kisebbségi pragmatizmussal – úgy és azért affirmálta, hogy a deklaratív igenlés ideológiai védőpajzsa mögül szívósan számon lehessen kérni a kelet-közép-európai viszonylatban akkortájt relatíve leginkább „kisebbségbarát” elvek, kinyilatkoztatások megvalósulását, vagyis a titoizmus kisebbségpolitikai „égi másának” köznapiságát.

A számonkérő kritícizmus elvi/politikai főirányai közül viszont három volt a legszembeötlőbb a nemzedék közírásában. Az első: a kisebbségi jogok országos és tartományi (azaz vajdasági) szintű *normatív szabályozásának* szorgalmazása és sürgetése. (Vonatkozó példaként emelném ki a hatvanas évek végén készülő, a két autonóm tartománynak, Kosovónak és Vajdaságnak az addigiaknál jóval nagyobb önállóságot előlegező alkotmánytörvény kisebbségvédelmi előnyeinek nemzedéki afirmálását és fogyatékoságainak bírálatát, valamint a nyelvi egyenjogúság megvalósításáról szóló törvénytervezet hiányosságainak kritikáját). A második számonkérő főirány: az alkotmányos és külön törvényekbe foglalt kisebbségi jogok érvé-

nyesítése *reális előfeltételeinek*, nem utolsósorban a nélkülözhetetlen *anyagi garanciáknak* és a deklarált jogok gyakorlati elszabotálását fékező *normatív szankcióknak* a szorgalmazása. Harmadsorban viszont nem kevésbé volt domináns főiránya a szóban forgó elvi/politikai kriticismusnak a *közéleti anyanyelvhasználat, nyelvi egyenjogúság és teljes* – az óvodától az egyetemig terjedő – *anyanyelvű oktatás* országos gyakorlatának igénylése, nem egyszer erőteljes követelése is.

A vajdasági magyarság kisebbségi/nemzetiségi helyzete és kisebbségpolitikája munkacímű fejezet úgyszintén néhány közírói főtémakör elemzésére alapul. Hadd emeljek ki közülük csupán kettőt. Az egyik: a magyar népközség *politikai státusa és káderpolitikai képviseltsége, participációja* a tartományi, köztársasági (azaz szerbiai) és szövetségi hatalomban. Illusztratív részmákként említeném itt a „nemzetté válás” (értsd: a kisebbségi státus gyakorlati kiegyenlítése az államalkotó délszláv nemzetek státusával) és a kisebbségi kulturális autonómia koncepciójának taglalását; a magyar (és más kisebbségi) munkásság állítólagos „érdeknélküliségének” bírálatát a kisebbségi jogérvényesítésben (ti. annak a manipulatív fámának az elutasítását, hogy „a munkapad mellett”, úgymond, „megszűnik” a nemzeti/nemzetiségi hovatartozás kérdésének a fontossága; további példaként főlemlíteném a „nemzeti bűnösség” *Hideg napokkal* (a Cseres-könyvvel és ekranizálásával) kiváltott nagyszerb inkrimináció visszautasítását s egyes magyar kisebbségpolitikusaink botrányos meghurcoltatásának kritikáját (Lásd: az ún. „Rehák-ügy” és a „Csubela-ügy” *Új Symposion*ban történt lemeztelenítését.) A másik jelzett témakör pedig az „*Az anyanyelvhasználat, anyanyelvű iskolarendszer, felsőoktatás és társadalomtudományok*” munkacímű alfejezetben kap megvilágítást, amely azoknak a korabeli nemzedéki cikkeknek és polémiáknak a követeléseit sommázza, amelyek a kisebbségi létnek és kisebbségpolitikának anyanyelv-védelmi, illetve oktatás- és tudománypolitikai tárgykörére vonatkoztak.

Végül *A vajdasági magyarság szociológiai/szociográfiai valóságának vizsgálata* című fejezeten pásztáznék át.

Az ilyen tárgyú és módszerű vizsgálódásnak két programatikus szerkesztőségi akció adott különösen is erőteljes ösztönzést. Az első volt az 1967 őszén meghirdetett Sinkó Ervin munkaév, melynek tartalma az alábbi programmeghatározás jegyében valósult meg:

„Nyilvánvaló, hogy nem tennénk jó szolgálatot sem [a sinkói] életműnek, sem magunknak, szellemi életünknek, ha vállalkozásunkban az emlékezés, az adatközlés szintjén maradnánk, ha lekötelnék magunkat e számkra kivételesen értékes életmű pontjainak, viszonylatainak vizsgálatával, és nem törekednénk arra, hogy e szellemiség jegyében önállóan gondoljuk végig azokat a problémákat, amelyek számunkra, és úgy véljük, mások számára is mind égetőbbek. (...) paradoxális lenne az olyan »munkaév«,

mely bezárkózás lenne egy életmű világába, nem pedig még intenzívebb tekintés korunkra, kérdéseinkre, helyzetünkre, melyek felismerése, dokumentálása, végiggondolása annyira a körmünkre égett már.” S aztán sorjáz-nak az újra- és végiggondolásra javasolt „mind égetőbb”, „annyira a kör-münkre égett” kérdéscsokrok: „a jugoszláviai magyar közművelődés (isko-lák, könyvtárak, kultúregyesületek stb.) mai helyzete; a magyar (technikai és humán) értelmiség Jugoszláviában; a jugoszláviai magyar köznyelv álla-pota; a magyar nyelv és irodalom tanítása iskoláinkban; a kétnyelvűség problematikája; a falu-szociográfia újraélesztésének szükségessége; provin-cializmus az irodalomban; »kisebbségi« irodalom tegnap és ma; a jugoszlá-viai magyar irodalom jelene és távlatai”... (Vö. *Új Symposion* 1967/29-30. sz., 23. old.)

Noha az 1967 nyarán megfogalmazott munkaév-programot megelőzően is közölt a melléklet és a folyóirat szociográfiai tárgyú/módszerű helyzetfel-méréseket, a műfaj tervszerű ápolásához az 1968-as munkaév külön is hoz-zájárult, hogy aztán 1969 novemberében már az *Új Symposion* szociográfi-ai-szociológiai *munkacsoportjának* megalakulásáról adjon hírt a folyóirat, nyomban egy szerteágazó, a Sinkó-munkaév programjánál is átfogóbb szo-ciográfiai terepmunka programját, tématervét és a realizáláshoz ajánlott kérdőívmintát is közzétéve nem csak a lapban, hanem félszáz konkrét cím-hez, potenciális résztvevőhöz eljuttatott körlevél formájában is. Az „Egy ak-ció elé” című, vonatkozó programszövegben olvashatjuk:

„Mind több szó esik a jugoszláviai magyar értelmiség különféle szellemi megnyilatkozási formáiról és, tegyük hozzá, mulasztásairól is. Ami azt bizonyítja, hogy nemcsak a különböző jellegű felsőfokú képzéssel rendelke-zők száma növekedett meg, hanem mindinkább helyet, megbecsülést kér ma-gának a gondolat, a gondolkodás, amely szükségszerűen magán viseli egy nyelvi közösség – a jugoszláviai magyarság – és egy integrális szellemi, társa-dalmi, politikai közösség – Jugoszlávia – sajátos ismérveit. Szakembereink vannak, van irodalmunk és művészetünk is, tehát a tudományok és művésze-tek egyes területein már megindult egy folyamat, amelynek az új jugoszláviai magyar értelmiség nemcsak szemlélője, részese, de saját nyelvi keretei között irányítója, vezetője is kell hogy legyen. – Milyen ez az értelmiség? Milyen le-maradást kell behoznia, milyen lehúzó erővel küzd és milyen körülmények segítik, határozzák meg teljesebb kibontakozását? Mennyiben és miben euró-pai, jugoszláv és jugoszláviai magyar ez a humán és műszaki intelligencia? Mi-lyen a Vajdaság és az értelmiség kapcsolata, miben akadály az előbbi, miben nem, és miben ismeri fel, hogyan látja sajátos szerepét, feladatait, a mögötte, az előtte levő utat, meg a jelen pillanatot, állapotokat ez az értelmiség? Milyen szempontból hordozója egy új gondolatnak, s általában milyen mértékben, mi-lyen igényességgel szálláscsinálója a gondolkodásnak? Mennyire becsüli a

műveltséget, a tudást, s ennek milyen formáit tartja fontosnak, érzi közelinek? – adódnak a kérdések, a kivizsgálásra, feldolgozásra váró területek, amelyek mögött nyilván a társadalmi-gazdasági és politikai háttér is szükségszerűen kirajzolódik majd. – S ehhez önmagától kínálkozik a feladat: végezzük el a jugoszláviai magyar szellemi élet, a gondolat és gondolkodás terepszemléjét, tartsunk helyzetfelmérést. (...) végső ideje, hogy pontos felmérések alapján tudjuk, hol állunk szellemiekben, kik vagyunk, mire építhetünk.” (Vö. *Új Symposion* 1969/56. sz., 27. old. és külön betétként is.) Az elvi programot követő munkaterv pedig több mint húsz témacsoportból álló távlati munkát konkretizál, külön említést téve „a szigetlakosság (Szlavónia, Délkelet-Bánát, Baranya, Szerémség) művelődési élete, lehetőségei” témaköréről is.

Tisztelt szekcióülés, nem terhelem szíves figyelmüket annak a témarepertoárnak még vázlatos ismertetésével sem, amelyet e két szociográfia-akció előtt és utána az *Új Symposion* munkatársai mintegy harmadszáz – egy vas-kos gyűjteményes kötetet kitevő – s két önálló kiadású – baranyai/drávaszögi, illetve bácskai-bánsági-szerémségi tárgyú – szociográfiakönyvvvel átfogtak. Csupán azt állapítanám meg, hogy e tényfeltáró irodalom valójában az induló *Symposion*-rovat alapozó hagyományát, nevezetesen az 1962 tavaszán megtartott és magnetogramok formájában közzétett, „A jugoszláviai magyar entellektüel” című nagy vitaciklus problémafeszegetését folytatta, lévén hogy a folyóiratban és az említett két könyvben publikált szociográfiák is zömmel értelmiség-, művelődés- és kisváros-centrikusak, és csak kisebbik hányaduk tartozik a faluszociográfia, a „gasztarhajter-irodalom” vagy a demográfia körébe. (Zárójeles adalékként azonban megjegyezném, hogy a korabeli első vajdasági magyar népességekutató tanulmányból, amely a pesti *Demográfia* c. folyóirat 1970. évi 3. számában jelent meg s nem kis politikai botrányt kiváltva elsőként mutatott rá tény- és tárgyszerűen, hogy a jugoszláviai kisebbségpolitika minden pompás külszíne ellenére is „békésen” folyik a délvidéki magyarság drasztikus méretű asszimilációja és Nyugatra vándorlása —, nos, ebből a tanulmányból az *Új Symposion* szerkesztősége jellegzetes címmel és jellegzetes ajánlással közölt részleteket: „Fogyatkozásunk számadatai. Nemzetiségpolitikásainknak ajánlva”... (Vö. *Új Symposion*, 1971/70. sz., 112. old.)

S nem terhelem a hallgatóság szíves – és most már nyilván maradék – figyelmét azzal sem, hogy nemzedéki közírásunk monográfiája a jelen beszámolóban taglalt három könyvfejezeten túlmenően milyen egyéb kisebbségi magyar témaköröket tár fel *Az entellektüell-vita*, *A Sinkó Ervin munkaév*, *A vajdasági magyar kultúráról*, *Vajdasági magyar irodalompolitika és irodalmi élet*, *Körkérdés-akció a vajdasági magyar társadalom- és irodalomkritikáról*, valamint *A vajdasági magyar cenzúra ellen* címet viselő fejezetekben és alfejezetekben.

S arról a fejezetről sincs időm, lehetőségem szólni, amely a hatvanas

évek Magyarországnak egyféle nemzedéki közelképét, ti. a helyszíni szerzői tapasztalatok alapján a *Symposion*ban és *Új Symposion*ban közölt, kötetnyi magyarországi naplójegyzetet elemzi.

S azt is számszerűen jelzem csupán, ami ugyan nem tárgya készülő könyvemnek, de amit a melléklet és folyóirat eddig publikált általános bibliográfiai egzakt és cáfolhatatlan módon rögzítettek: 1961 és 1974 között az első Symposion-nemzedék két sajtóorgánuma 58 magyarországi, Kárpát-medencei és diaszpórábeli magyar szerzőtől közölt írást 84 alkalommal, és 91 nem vajdasági magyar szerző – író, képzőművész, filmrendező – művéről vagy életművéről publikált 149 ismertetőt, cikket és tanulmányt, illetve 12 átfogó értekezést a magyar irodalom- és képzőművészettörténet tárgyköréből, s 13 kritikát, ismertetőt korabeli magyar antológiákról és folyóiratokról.

Az eddig vázoltak alapján, most már legeslegvégül, szeretném hinni, hogy tisztelt hallgatóságunknak nem lesz túl nehéz saját legjobb belátása szerint megítélni önmagában, mennyiben volt igaz és mennyiben volt igaztalan ama nevezetes keszthelyi politikai inkrimináció, miszerint a hatvanas években indult Symposion-nemzedék tagjai nem vállalták a népükkel, nemzetiségükkel való azonosulást, szinte kizárólag csak a nyugati és jugoszláv irodalmi és szellemi központokban zajló eseményekre figyeltek, mintha a magyarsághoz semmi közük nem lenne...

Némi közük, közünk, közöcskénk azért volt, nemde?

THE OPPOSITIONAL PUBLICISTIC WORKS OF A YUGOSLAV HUNGARIAN DISSIDENT GENERATION

The paper tells the story of how the first Symposion generation (1961-1974) – as they are referred to – had with their publicistic works become the critic and opponent of the authorities in power and then how, once their journal the *Új Symposion* had been twice banned by decision of the court, and they had been also removed from the forefront of the journal and the series of books of their generation, became reduced to a mere virtual community of dispersing, atomizing writers.

In this paper the author gives extracts from those chapters of the monograph that he is working on where he attempts to refute the opinion of political disqualification expressed at the 1992 World Meeting of Hungarian Writers at Keszthely. According to this opinion the first generation of Symposion writers „swore to the avant-garde, had an ear only to things happening in the Western and Yugoslav intellectual and literary centres, and behaved as if they had nothing in common with the Hungarian nation for reasons of which, the Yugoslav authorities, quasi, „not only tolerated but

CSÁNYI ERZSÉBET

IRODALOMKÖZISÉG – NYELVKÖZISÉG

Kísérlet a nyelvköziség tüneteinek természetrajzára és tipologizálására

Az irodalmi szövegben megjelenő nyelvköziség tüneteinek vizsgálata már hozzátétőleges megközelítésben is nyilvánvaló tipologizálási lehetőségeket vet felszínre. Ezeknek a könnyen felismerhető típusoknak a körülírása sem mellékes, ha a jelenség megragadására törekszünk.

A többnyelvűség, a nyelvek közötti ingázás egy irodalmi művön belül olyan dialogikusságot teremtő eszköz, amely – különösen a regényben – műfajtörténetileg a kezdetekhez kötődik.

A jelenség alapvetően két nyilvánvaló szituációban bukkan fel:

1. az egyik, ha maguk a mű hősei váltogatják a megszólalás nyelvét,
2. a másik pedig az explicit idézet egy más nyelvű másik műből, amelyet eredeti nyelven kíván beemelni a szerző a saját szövegébe.

E két természetes lehetőségen túl a modern irodalom a XX. században az avantgárd izmusok montázsaitól kezdődően olyan bonyolult diskurzusokat hoz létre, amelyekben immár meginog a szubjektum identitása és vele együtt a hozzá fűződő nyelv helyzete is. Miközben elmosódik a mű és a szerző státusa, az olvasó kreatív alkotótárrá lép elő, s kiderül, hogy a mű a szerző új típusú olvasásmódjának a függvénye.

E paradigmaváltást megelőzően is hosszú és érdekes azonban a nyelvköziség tünetét hordozó irodalmi művek története.

Mindenekelőtt kiindulópontként szolgál az újkori regény őskódja, Cervantes Don Quijotéja, amelynek bevezetőjében a narrátor latinból vett idézetekkel példálózik, s ez a minta mélyen bevésődik a műfaj történetébe.

Az idegen nyelvű szólamok kialakítása a továbbiakban sok műben formaszervező erővé válik.

E jelenségek közötti rendteremtés mégsem annak alapján tűnik célszerűnek, hogy a mű hőse-narrátora váltott-e nyelvet, avagy idegen szövegfragmentumok, citátumok beemeléséről van-e szó. A lényegi különbség a nyelvközi jelenség poétikai funkciójában mutatkozik. Ennek alapján három típus körvonalazható:

1. Az első típus *referenciálisnak* nevezhető.

E típusba a XIX. századi nagyregényekben jelentkező plurilingvális szövegegységek sorolhatók. Az ilyen többnyelvű diskurzus a társalgási szituáció reális ábrázolásának írói igényéből fakad. A korabeli arisztokratikus csevegési kódex szerint az értelmiségiek eszmecseréje általában világnyelveken folyik. A nyelveket váltogató beszélgetést a szerző híven közvetíti, s az idegen nyelvű betéteket vagy lefordítja, vagy sem. Ha a fordításra is sor kerül, akkor alapvető kérdés, hogy az hova kerül: folytatólagosan beépül a szövegbe, vagy paratextussá degradálódva kiszorul a lábjegyzetbe. E kétféle megoldás ellentétes effektust eredményez, tehát ellentétes célt is szolgál.

A fordítást csak lábjegyzetben közlő művek nem zúzzák szét az ábrázolt jelenet valóságillúzióját. Az idegen nyelvű anyag emellett hangulati érték-többlettel rendelkezik, s a vele való gazdálkodás a műfaj egyébként is polifon természetét, sokhangúságát teljesíti ki. Ilyen funkciót tölt be Tolsztojnál, Dosztojevszkijnél, Thomas Mann-nál is. Az ő regényeikben főleg a francia nyelvű betétek figyelhetők meg, de amennyiben a helyzet- és jellemrajz úgy kívánja, könnyedén applikálódnak más nyelvi fragmentumok is.

A beékelődések fordításai ezeknél a szerzőknél kötelezően a lábjegyzetbe kerülnek, és semmiképp sem törik meg a valószerű beszéd illúzióját. Értethető, hogy beiktatásukra éppen valóságfelidéző, valóságleképező erejüknél fogva kerül sor.

2. Ezzel szemben vannak olyan regények - s ennek alapján különíthető el a második, *önreflexiós típus* - amelyekben az idegen nyelvű jelhalmazt rögtön követi annak fordítása. Itt az ábrázolt helyzet valósága helyett a *másik nyelv* felidézése a cél.

Ilyen pl. Miloš Crnjanski London regénye című műve, amelyben visszájára fordul a prózanyelvi konvenció, s az ábrázolás a valóság helyett közvetlenül a nyelvbe bonyolódik bele.

A többnyelvűség a London regényében prózapoétikailag meghatározóvá válik. A több nyelven való megszólalás és annak befogadása - a fülelés a cselekményvilág szintjén is tematizálódik. A nyelvek kánonja párhuzamosan bomlik ki a szövegben, s ez a többnyelvű szólam egyben a regény ön-reflexiója, implicit metanarrációja is.

Szavak, mondatok többnyelvű füzerei jönnek létre egy (ön)interpretációs inger, egy (ön)kifejezési elégtelenségérzet nyomán. Egy-egy szó, fordulat, mondatrész, mondat két nyelven is megismétlődik: eredetiben és fordításban. Az eredeti illusztratív közlése sokszor a kiejtési módot és az írásmódot is részletezi annak az elmagyarázási, felidézési hevületnek a jegyében, amely az egész művet átjárja. Az angol mellett a nyelvek valóságos forgataga idéződik fel a London regényében: orosz, francia, latin, görög, olasz kifejezések, szövegrészletek jelennek meg fordításukkal párhuzamosan.

A többnyelvűség mint visszhangeffektus következetes írói eljárás, amely a világ helyett a nyelvek felé fordítja a befogadói tekintetet. Az ismétlődések révén ezek a betétek egész tömböket töltenek ki, motívummá nőnek. Szakszerű fejtegetések hívják fel a figyelmet a különböző nyelvek hangzásbeli, szemantikai, hangtani, alaktani sajátosságaira. Az idegen szavak, szólásmondások szétszórt, fordítással vagy anélkül beépülő idegen teste nyelvileg elsősorban párhuzamosítja, duplázza a hangzást és a jelentést, ám az egyre gyarapodó benyomások végül polifonikussá hangszerelik a szöveget.

Az idegen nyelvű beékelődések úgy is felfoghatók, mint idézetek egy másik nyelvterületről. Funkciójuk egyrészt hitelesítő, szemléltető: erre az idézés módja is felhívja a figyelmet. Crnjanski formailag látványosan iktatja be az idegen nyelvi fragmentumot, szó szerint idéz, függő beszédet használ.

Érdekes, hogy nemcsak az elhangzott, hanem a csupán elgondolt beszédek is feltöltődnek idegen szavakkal. A főhős belső monológjának ő saját maga a hallgatója, ám gyakran a narrátor is, aki a dörmögve folytatott magánbeszédre külső rálátást biztosít. Mindez elősegíti a regénynek mint hangzó anyagnak a megformálását. A narrátor a kibocsátott hangeffektusok elnyelője, a visszhang, a rezonőr – a monológ felhevítésének eszköze.

A többnyelvű kontextus egy összemberi meg tapasztalás bejárást jelent. Az idegen nyelvű kontroll, a nyelvek gazdagsága az ismeretelméleti, szemléletbeli választékosság, igényesség, sőt, totalitás tükré.

Crnjanski eljárása a nyelvi önreflexió eszköze, a nyelvre mutató szándékának demonstrálása, az önálló életre kelő szavak előtérbe nyomulása, a nyelvek világának evidenciája. Ez a nehézkessé, önmagára nehezekeket rakó beszédmód, párhuzamos idézetrendszer uszályokként vontatja maga után a nyelvek jelentésterhelt visszhangjait.

Az idegen nyelvű betét nemcsak szintaktikailag „terheli” a szöveget, hanem szemantikailag is árnyékolja a nem vagy kevésbé ismert nyelvi elemek révén a befogadást. A hangzás expresszivitása azonban kárpótol ezért, ugyanakkor a szemantikai fény-árny játék egészében fokozza a benyomás intenzitását.

Az idegen nyelvű betét azzal is felhívja a figyelmet önmagára, hogy szét-tördeli, megakasztja a szövegfolyamot, minek következtében a *fragmentum* poétikai effektusával is számolni kell.

A többnyelvűségnek ez a típusa szóvisszhangokat teremt. Az irodalmi szöveg a tudományos jelleg felé hajlik el, a nyelvek összevető vizsgálatára ösztökél. A szekvenciák párhuzamos megjelenése tulajdonképpen egy sajátos duplázó technikát alakít ki.

Eközben több hatáseffektussal kell számolni. Az idegen anyag hangzásilag és tipográfiaiilag is elűt a kontextustól, ezért világítótestként sugározza

be a kisebb-nagyobb szemantikai köröket, hosszabb ideig megmarad az emlékezetben.

Az idegen szavak ismétlődő jelenléte mindig *ritmust* gerjeszt, amely szabálytalanul, de átjárja az egész zilált szövegteret. Az adott nyelvrendszerből való kilépés a nyelvi anyag és eszköztár tágas térségeit nyitja meg, s ezeknek a határoknak az átjárhatósága a zárt világok közötti érintkezés élményét nyújtja. Az átbillenés a másik nyelvbe átbillenés egy másik világba. A nyelvek közötti választás maga egy olyan gesztus, amely szemantikailag súlyt ad a választott nyelven kimondott szónak. A többnyelvűség ugyanakkor az egyetemes emberi érvényét vetíti rá a hősökre: világpolgárokként tág horizont áll rendelkezésükre.

Ebben a kontextusban azonban az anyanyelven kimondott szavaknak is megvan a sajátos aurájuk. Ezek mindig a legmegrendítőbb mélységeket forgatják fel, nosztalgiával átítatott identitásvágyat hordoznak. Ez a belső hang más nyelvek szólamaival együtt teremti meg a maga kánonát. Nem babiloni zűrzavart, hanem egy univerzum birtoklását és faggatását.

Az idegen nyelvű betétek és az őket követő fordításfüzerek következetes alkalmazása kialakítja a szóvisszhang poétikáját, amelyben a nyelvköziség tünetei mitológémákká duzzadnak.

A nyelvköziség irodalmi megjelenésének ez a második típusa önreflexiónak nevezhető.

3. E két poétikai stratégiától messze rugaszkodik a harmadik típusú nyelvköziség, amely a kortárs irodalmi művek új paradigmáihoz kötődik. FeltételeSEN *vizualizált* típusnak nevezhetjük. Ebben a megközelítésben érdektelenné lesz mind a realista nagyregények által működtetett effektus, mind a Crnjanski-féle nyelviségbe bonyolódás, s egy sokkal absztraháltabb világban a nyelvek közötti különbségek témája fel sem merül. A többnyelvűség irodalmi funkcióinak ilyen átértelmezését Tolnai Ottó prózájában figyelhetjük meg.

„Mindig is rendkívüli hatással voltak rám a tárgyak”¹. Ezzel a mondattal kezdődik Tolnai egyik novellája a Prózák könyvében. A rendkívüli hatás, a misztérium azonban Tolnai világában nemcsak a tárgyakat, hanem az élő testeket és minden tárgyasítható dolgot körülölel, így a szavakat is. A szó is tárgyá válhat, különleges, megigéző, megfogható tárggyá, amellyel el lehet játszani. Különösen a leírt szó, a betű által vizualizált hangzás válik fontossá, lenyűgözővé, az egész opuszban formaszervező erővé. Tolnai Ottó prózai szövegeit vizsgálva a szó képi megjelenítésének misztériumára legnagyobb mértékben a nyomtatott nagybetűvel írt szavak hívják fel a figyelmet. Az olvasói tekintet mintegy megbotlik az elszórtan felbukkanó nagybetűs szavakban. Ezek a kiemelések nem kizárólagosan, de túlnyomó többséggel az idegen szavakat, idegen neveket részesítik előnyben: AGFA,

JAFFA GOLD, BAYER ASPIRIN, DALMÁCIA, VATROSPREM, DIAMANT, VIKTÓRIA, NOIR BRILLANT 4001, PELIKÁN, NEGRO BRILLANTE 4001, MAGNET FÜR DIE HAUSSCHNEIDEREI, FROM SOUVENIRS TO SOUVENIRS, SING AN ODE TO LOVE, ACTION LADY, BABYBYXA stb.

Tolnai műveiben nevek, cégjelzések, emblémák, szókapcsolatok, reklámok, feliratok, címek formájában jelenik meg a többnyelvűség. Az idegen nyelvű jelek használata nem szorítkozik a kétnyelvűség kereteire, hanem a legváltozatosabban alakul: angol, francia, latin, szerb/horvát, olasz, német fragmentumok szóródnak szét a magyar szövegtestben.

A különös hangzású idegen elemhez társul a különös grafikai megoldás, a nagybetűs tipográfia, s ez kiemeli e szavak varázssige-jellegét. A Rovarház c. 1969-es regényben olvassuk: „tetszik ez a szó BABYBYXA ez lehet az a varázssige amely elindította a kristályosodást amely köré az úr kristályosodni kezdett”²².

Ezekben a bemontázsolt idegen szavakban tehát a nyelv teremtmőereje testesül meg. Olyan audio-vizuális-irodalmi magok ezek, amelyekben titkos világmindenségek nyugszanak, akárcsak az író által misztériummal körül fogott tárgyokban. Tolnai megfogalmazásában: „Íme, a keménység minden arca! Mert mi a keménység maga?! Végre kézzelfogható, erős, sűrű dolgokká kondenzálva, préselve a világ illanékonyasága!”²³

A szövegbe beollózott idegen szavak is ilyen prések, satuk, amelyek szemantikai polivalenciájuk révén igyekeznek sugallni „a végső szilárdság meateorköszerű keménységét”²⁴.

A Rovarház írói koncepciója a kemény tárgyak, szavak keresésének jegyében alakul. Nem független mindez a vizuális költészet vívmányaitól, mert ez a korai, kísérletinek nevezett regény különös érzékenységet mutat az irodalom multimediális feloldása iránt. Egyrészt: a jazz-motívum a zene irányából határozza meg a művet mint improvizációt. Másrészt a képillusztrációk és a tipográfiai ötletek a regényt mint képzőművészeti alkotást teremtik meg. A betűk, betűsorok rovarként hemzsegnék a lapokon – minden eszközzel felhívva a figyelmet önnön alaktani vonatkozásaira.

Az idegen nyelvű elemek könnyen beépülnek a laza montázsba, hisz teljesen összhangban vannak a formabontó, vizuálisan nyitott szerkezettel.

A Rovarház látványos, játékos grafikai megoldásai közé tartozik annak a horvát nyelvű menetrendnek a beiktatása, amely az Adriáról induló világjáró hajók útirányára vonatkozik. A bekeretezett szöveg inkább képi illusztrációként fogható fel a szinte képregényszerű kontextusban, s nem nyit szemantikai jelentésmezőket a nyelviség irányában, mint Crnjanski esetében a nyelvköziiség önreflexiók típusa.

Tolnai csak egyes szavakra, szóalakokra koncentrál, s ezek misztériummal körülbélelt testét mutatja fel. Crnjanski mitológémai is keresik a demonstrálásnak ezt a módját, de kifejtett szövegkörnyezetben oldják fel a varázst. Tolnai szétvágja a szálakat, csak a szóra van szüksége, hosszabb szöveg egységek átvétele nem jellemzi. Az összemixert heterogén massa könnyedén beszippanthatja az idegen anyagot is, magáévá teszi mint egyenrangú elemet. Nincs meg a nyelvek közötti választás, billegés élménye, mert elméletileg a világ minden szava egy síkban van és a szerző rendelkezésére áll.

Tolnai prózai műveiben a plurilingvizmus szerepe tehát a verbálison túlira mutat, a képi megjelenítés, az embléma-jelleg felé tolódik, s nem a nyelvköziség, a nyelvváltás nyelvi konnotációit erősíti fel.

A többnyelvűség irodalmi megjelenésformáinak fenti típusait számba véve csak a *nyelvköziség* tüneteivel foglalkoztunk. Az *irodalomköziség* nyomait viszont csak akkor érhetjük tetten, ha az idegen nyelvű betét egyben explicit vagy implicit idézet is egy tényleges ill. fiktív műből, dokumentumból.

A nyelvi kódok cseréje ekkor már az intertextualitás problémakörébe illeszkedik. Külön kutatási területet képez az a kérdés, hogy hogyan módosítja az idegen nyelv magát az intertextuális munkát és az intertextualitás retorikai alakzatait. A szöveg-szöveg közötti kapcsolatokban megmaradnak-e vajon az intertextualitásra jellemző átültetési, beágyazó transzformációk, ha a kölcsönzött textúra, az előszöveg más nyelvű. Hogyan borítja föl a narratív keretet az idegen nyelvű intertextus, amely egyébként is bomba a textus számára? Vajon még romosabbá lesz-e a szöveg, amelyre parazitaként telepszik rá az új diskurzus, hogy létrehozza a saját szuverén szövegkohézióját?

Annai megállapítható, hogy az idegen nyelvű elemekkel szemben valószínűleg a montázs-jellegű művek a legnyitottabbak, ahol a narratíva egyébként is az anarchián nyugszik, s lehetetlen a szöveget lineárisan olvasni.

A nyelvköziség történeti vonatkozásainak mutatóit ugyanakkor nem mennyiségileg kell feltérképezni, hanem e formaeszköz szövegben betöltött szerepét, funkcióját mérlegelni, tipizálni.

A textuális interakcióban az idegen nyelvű elem is hozzájárul annak jelzéséhez, hogy az előszövegek normáit áthágva az új irodalmi diskurzus miként olvassa-értelmezi a világot.

Jegyzetek

- 1 Tolnai Ottó: Az azbesztruha. In: Tolnai Ottó: Prózák könyve. Forum, Újvidék, 1987.63.o.
- 2 Tolnai Ottó: Rovarház. Forum, Újvidék, 1969.31.o.
- 3 Tolnai Ottó: Az azbesztruha. In: Tolnai Ottó: Prózák könyve. Forum, Újvidék, 1987.63.o.
- 4 Tolnai Ottó: Az azbesztruha. In: Tolnai Ottó: Prózák könyve. Forum, Újvidék, 1987.63.o.

INTERTEXTUALITY – INTERLINGUALISM

This paper differentiates between three types of intertextuality regarding the intertwinement of languages from the aspect of poetical function: the referential type, the self-reflexive and the visualized type. The first type gives the translation of the foreign language text in the footnotes, the second one alternates the use of languages while in the third type the role of pluri-lingualism points beyond the verbal expression towards a pictorial depiction and takes on an emblematic character instead of reinforcing the connotations of interlingualism or language switch.

FARAGÓ KORNÉLIA

A FIGURÁLIS DISZLOKÁCIÓ POÉTIKÁJA

A Márton-művek narratopoétikai megközelítései közül több' is kiemeli a térjelentések szerepét az értelem összetettségének kialakításában. A *Nagybudapesti Rém-üldözés* c. kötet kapcsán a „labirintus formáját és képzetét”, az agyvelőben való szituálást („Albert főherceg agyvelejében játszódnak, tájai, eseményei annak tájai, annak eseményei”) tematizálják. Jól illeszkedne a meglévő értelmezések vonalába, ha pl. az *Ésvagy* c. szövegről, mint az arc kozmifikáló tériességéről beszélünk, az arcéről, amelyben különös vidékek vonásai ismerhetők fel. A *Menedék*ben a szív „allegóriája mentén közelíthető meg a szöveg térbehatarolása”, és az alapvető poétikai cél „olyan prózai művet alkotni, mely nemcsak az időt, hanem bizonyos mértékig a tereket is megsemmisíti”. H. Nagy Péter az *Átkelés az üvegen*ről, a kayseri kategóriát (Raumroman) dolgozatának címmotívumaként felidézve, mint térregényről beszél: „A történetek földrajzból való levezethetőségének tétele alapozza meg a tér-regény koncepcióját, melynek egyik legfontosabb ismérve a földrajzilag meghatározott hagyományrétegek egymásra vetülése egy olyan nyelvi univerzumban, amelynek történetileg szituált horizontjai területileg is adottak. A nyelvi, földrajzi és történeti szituáltság egyidejű érvényesítése határozza meg a regény szövegvilágát.” Wolfgang Kayser hármask felosztásában (cselekményregény, szereplőregény, térregény) a pikareszk regény műfaji sajátosságaihoz erősen kötődő fogalom jelen esetben az útirajz műfajiságához kapcsolódik: „az útirajz műfajmegjelöléssel összhangban, a tér alkotja az epikai világ integratív tényezőjét”, de a történet szintjén kibontakozó térjelentés mellett a nyelvileg formálódó szövegtér, a „nyelvi színtérként” meghatározható prózavilág problematikája is megjelenik az elemzésben.

A *Jacob Wunschwitz igaz története* c. regény olvasása a legtermékenyebben az *elválasztottság-alakzat* mentén terjeszthető ki a tér-kategória irányába. Ez az alakzat már a regénykezdeten megjelenik a szövegközöttség és a metafiktív jelentésképzés horizontjában is. Elsőként a hegycsúcsról való körültekintés toposzának, petrarcai hagyományának erőteljesen ironikus deformálásában. A hegycsúcsról feltáruló látvány első modern megélője leve-

lében (Az első hegyi túra: út a Mont Ventoux-ra) a következőket írja: „Ar-
rafelé fordítottam tekintetemet, amerre a szívem leginkább hajlik, Itália fe-
lé, és noha hosszú *távolság választ el* havas, fenséges Alpoktól, közelinek
tűntek előttem (...) Egy sóhajtást küldtem, bevallom, Itália egéhez, mely
csak a képzeletem s nem a szemem előtt lebegett...”. A „derüebb délszaki
tartományokkal” való ironikus megfeleltetés – az elbizonytalanító feltéte-
lesség közbeiktatásával: „ha ez a vidék, nézőpontunktól a láthatárig, az ál-
talunk lakott földrészt teljességét foglalná magába” (7) – állítva tagadja a ha-
sonlósági relációkat s ezzel az *elválasztottságot* hangsúlyozza. A „hasonla-
ton belül” Róma, a szimbólummá vált város hagyományozódó jelentései
erősödnek fel: „az ilyen város a világ kicsinyített képmása”.² A város-szim-
bólumként nyitott jelentésbázis az ironikus és tényleges megfelelés közötti
szemantikai mozgással dinamizálja a hasonlítási folyamatot: a pozitív kon-
notációkkal ható jelentésrelációk (Róma az Örök Város, az antik világ és a
kereszténység szellemi értékeinek gyűjtőlencséje, nyelve, kultúrája a későbbi
európai civilizáció alapja, Simmelnél „Róma hatása a legmagasabbrendű
műalkotásokéhoz hasonlítható”³) az első jelentéskörbe, a negatív viszonyla-
tok (Róma a háborúk és polgárháborúk, a gyilkosságok, a pusztítás és pusztu-
lás városa, Herder szavaival, „az emberiséget gyűlölő démon alapította
Rómát, hogy a földieknek megmutassa emberfölötti dicsőségének
nyomait”⁴) a második jelentéskörbe tartoznak.

A disszimuláció a helyett, a *genius loci*-t érinti: „Nehéz volna eldönte-
nünk, hogy a szász választófejedelem kancellárjának (...) titkára komolyan
gondolta-e most idézett kijelentését (...) vagy pedig ellenkezőleg, (...) így
üzött gúnyt a hely szelleméből és magából a helyből ...” (8) A szövegközi
utalásban a petrarcai élmény jelenvalóvá tétele helyett, annak transzfigurá-
ciója játszódik le: a Mückenbergre való felkapaszkodás, és a titkár perspek-
tívájából elének táruló tér (amely nem lép túl az elsődleges érzékelés terének
szerepkörén) látványa messze esik a lelki felemelkedés és belső megvilágo-
sodás élményének topikus jellemzőitől. Összevetésül: a karakter-
isztikumában ide köthető létmozzanatról Nietzsche, mint „halhatatlan pillanatról” ír. E létmozzanat kronotopikus felépítésében is megjelenik az elválasztottság képzete: „hatezer lábra az embertől és az időtől”. Erősen növeli a jelentésképzés összetettségét, hogy a toposz kapcsán kialakult irodalmi beszédrend ismeretében⁵ Petrarcaén kívül Rousseau (*Új Heloise*, 1. könyv, XXIII. fej.), Hölderlin (Heimkunft–Hazatérés) és Wordsworth (The Prelude – Előhang) magaslati tájélménye felé is megnyílik a regény ironikus szándékoltságú hegytető-jelenete. E szélesre táruló archetipikus játéktérben az Alpok hegyvidéke, a jellegzetesen magashegységi táj, a lokális összekötő jegy. A kontrasztív szövegköziség irányába, a toposz emlékezetétől való eltávolítottság irányába mutat viszont az, hogy a Mückenberg, minthogy

„csak egészen kevésbé emelkedik ki” (7) a folyóparti dombok sorából, nem valósíthatja meg az „emberlakta táj”-tól való elválasztottságot, nem szolgálhat pl. a rousseau-i éteri magasságokkal. Következésképpen az ironikusan reflektív elválasztás egyik működtetője a tematikus szintű *elválasztottság-alkazat hiánya*. Az ironiával szemlélt intertextualitás felvillantja a többirányú olvasás lehetőségét, és nyomban elhatárol a hegycsúcs-élmény konvencióitól, az ezen nevelkedett olvasási elvárásoktól.

Az *elválasztottság alakzatai* a textus szemléleti centrumában állva – esetenként hiányjelenségeként is – sokrétűen befolyásolják a regény tematikai-poétikai szerveződését, az egész organizmust átható térgondolkodását. Tipológiai változatosságuk, a bennük megszólaltatható jelentések ösztönöznek arra, hogy a már a címben felvillantott regénytípológiai kód ellenére (a cím önidentifikációs alakzata: „igaz történet”, a szereplő nevéhez kapcsolódva élettörténetként, következésképpen a kayseri elgondolásban szereplő-regényként definiálja a művet) térviszonylati perspektívákban értelmezzünk. Az elválasztottság jellegzetesen térviszonylati szerkezetén belül az *elkülönítés/elhatárolás* és az *eltávolítás/távoltartás* mozzanatait különböztethetjük meg. Az elválasztottság komponensei a határ és az intervallum. Az *elkülönítés* a *határ*, az *eltávolítás* az *intervallum* jelentéseit hangsúlyozza. Ez azzal jár, hogy az elbeszélést alapvetően két oppozíciós viszonylat – a nyílt/zárt és a közeli/távoli szemikus pár – mozgatja. Azonban a két ellentét-párral dolgozó interpretáció nem bontakoztathatja ki maradéktalanul az *elkülönítés/elhatárolás* és az *eltávolítás/távoltartás* jelentésrelációit, mert az alapoppozíciók pólusainak polivalenciája révén a fentiekhez további ellentét-párok társulnak. Mindez akkor válik kiemelten elemzendő poetológiai ténnyé, amikor a regény a fabulatív elválasztottsági formákkal összhangban, elbeszélőtechnikai szinteken is a hiperbatonikus szervezést érvényesíti. A hiperbaton⁶ a narratív térben két ellentétes és egyúttal egymást kiegészítő aktust ábrázol: az elválást és a találkozást. Márton László hiperbaton-stratégiája a közelítő és distancionáló, a találkozó és elváló/elválasztó, az azonosuló és elkülönülő, a megnyíló és bezáródó struktúrák történéseivel működte.

Márton László már a szövegkezdeten a megszemélyesítés egyik hangsúlyozottan történeti alakzatára, a város perszonifikációjának irodalmi, társadalmi kulturális hagyományára (az emberi testnek és a városnak, a társadalom struktúrájának jelképi megfeleltetése már a középkori felfogás sajátja) utal vissza, a későbbi szöveghelyeken is metanyelvi modalitású beszédben antropomorfizál. Az élő organizmusként, eleven testként elgondolt város ügyes és tapintatos, s mint érzékeny individuum sejt és retteg. Az „*egy személyként felfogott város*” (10) képzetét azonban szétírja az *elválasztottságok* sokasága, következésképpen a regény, a megszemélyesítő alakzati jelentés-

dencia folyamatos megkérdőjelezése, negálása. Felhívja a figyelmet az antropolomorfizáló irányulás játékaiba, e játék távlatából reflektál a narratív folyamatra, („azon pedig már nem gondolkodtak /mert megszokták, hogy a közösséget egyetlen élő testnek tekintsék/, miképpen is tud egy ember felsorakozni.” 181), problematizál, kinyilvánítja saját elképzelésének visszavonását, elhelyezi a kérdést a metafikatív jelentésképzés horizontjában: „a várost eszerint mégsem lehet szerves egészként, egységes akaratú emberi lényként felfogni, és hogy az ilyesfajta megszemélyesítés, ha mégannyira jóhiszemű is, hazugság.” (12)

Az *elválasztottsági viszonylatokra* való szétzilálódást már a társadalmi hierarchia térmetaforái megfogalmazzák, az alacsonyabban állók, a lejjebb állók, a magasrangúak, a felsőbbbség és a feltörekvők köztes rétegének megjelölésével. Egyáltalán a társadalmi szétválás mechanizmusai, a státusváltási törekvések vagy a kényszerű váltások az életrajzok lényeges dinamizáló tényezői: több alakhoz köthető a bukás, Ricoeur szerint, erős térbeli asszociációkat keltő élménye. E dinamikus mozgás a félreállítás, az elmozdítás, a kirekesztés, az elűzés, a visszahívás de a visszahelyezés jelentéseit is érvényesíti, tehát a távozását éppúgy, mint a visszatérését. A státusváltás gyakran (a váltási iránytól függetlenül) tényleges el-távolítást, tényleges térváltást, azaz földrajzi mobilitást jelent: „azt az üzenetet kapta válaszul, hogy huszonnégy órán belül távozzék Drezdából. Myrus Zwickauba ment, ott néhány hónapig diakónus volt, majd Peifer segítségével átkerült Gubenbe, ahol a nagyrabecsülés jelei látszólag feledtették vele a korábbi megaláztatást és enyhítették a bukás keserűségét.” (23) Élettörténet és mobilitási modell egymásravetítésekor minimális a szabad elemek száma.

A *figurális diszlokáció*⁷ poétikája, a hiperbatonikus eszközrend, illetve a *viszonylatokban megjelenő térstruktúra* érzékelhetővé teheti a törvény és távolság komplementáris egységét, érzékelhetővé teheti azt a hatalmi dinamikát, amely „hálózatot alakít ki, mindig mozgásban van, tovaáramlik, csak hatásában létezik” (Foucault). A hatalom elvrendszere, a bürokratikus mechanizmus nem statikusságként értelmeződik – specifikus térmanipulációs szisztémaként nyer megjelenítést, s az emberi szituáltság jellemzőinek felmutatásában különös szerepet kapnak a represszív indíttatású és diffraktív jellegű kimozdító, átmozdító aktusok, az elkülöníthetőség és elhatárolhatóság metaforakörei. Összjátékuk, a szöveg egészére kiterjedő dinamikájuk, – amelyből a narráció Jacob Wunschwitzot is kibontakoztatja – a szöveg hatáselveinek forrásául szolgál. Ezek azok a mozzanatok, amelyek annak ellenére világosan felismerhetők, hogy a mű poétikai szemléletében a kétely és a kérdés hangsúlyai hatnak. A szöveg ilyen irányú önértelmező alakzatai a kétséges megragadhatóság, a valószínűség valóságának kérdését vetik fel és kapcsolják össze az eldöntetlenség, a többértelműség posztulálásával. A

kollektív tudás egymásba íródo eseményváltozataiban (hipotézisszerű magyarázatok, találgatások), a kollektív memóriában a terek és térvizonylatok mint pusztá beszédalakzatok, mint a hollét nyelvi létezőmódjai, mint a kollektívumból kiváló hangok általi feltételezettségek jelennek meg. Az elbeszélés ritmusa olykor egy-egy térvizonylat nyelvi létesülésének és fokozatos kioltásának függvénye. Végül az is kérdéssé válik, hogy a történeti és a történeti fiktív változatai közötti olvasás horizontjában megmutatkozhat-e egyáltalán az „igaz” ismeretelméleti kategóriája. A címben jelölt önelvasás és a textuálisan kibomló jelentés között ilyen értelemben távolság konstituálódik.

Az elválasztottság-alakzat strukturális szerepének megértését irányítja, hogy a történeti fikcionálás referenciális háttérében a barokk hatalom szerkezete áll. A regény referenciális világára való utalás a temporális mellett a lokális koordinátákat is megvonja. „E korszak államférfiai éppen a hatalomból és annak megjelenési formáiból csináltak kultuszt: a pompás parádéból, a kibogozhatatlan intrikákból, az iszonyatos gyilkosságokból (...) Aligha akadt még egy korszak, amely ilyen határtalan teret engedett volna ennek a szenvedélynek, hacsak a miénk nem, ami sok tekintetben szembetűnően hasonlít a barokkhoz.” Miközben a megtörténtség modalitását erősíti, a C. J. Friedrich-féle összevető gondolkodás áramába kapcsolja a regényt, az a poétikai gesztus, amely fikció és fikcionálási aktus, történet és elbeszélés *elválasztottságát* a tér-idő megtöbbszöröződésében juttatja kifejezésre: „arra felé, ahol történetünk írásakor, a huszadik század végén...” (50); ahol napjainkban a lengyel vámhatóság irodáján túl, nagy üres térség van, és annak túlvégén, ahol történetünk idején húzódott a városfal, most...” (145) A történeti vonatkozások szintjeinek kereszteződéséből és a dokumentáris intertextuális komponensből fakadó olvasási orientációt a mindent átható dubiózítás folyamatosan hárítja.

A hatalom és a konkrét fizikai tér összefüggéseit mutatja, hogy a jogok és kiváltságok – a legeltetés és erdőhasználat joga, a város körüli sörmérföld kiterjesztése, a falvak tulajdonjoga – mind a tér, a kisajátítás, a birtoklás vonatkozásában fogalmazódnak meg: a tér az előnyt szimbolizálja. Cselekményszintű elválasztó mozzanatok (birtokba vesz, hatalmába kerít, kifoszt) sora mutatja, hogy a hatalom manipulál a térrel, instrumentalizálja azt, de mint megvalósulásának territóriumától függ is tőle. A *térmanipuláció* egyik formája magát a helyet teszi megközelíthetetlenné – „a szőlősgazdák zárva találták a vásárcsarnokot” (13), ahol boraikat elszállításra kínálhatták volna, a szabad áruszállítás hasznából való kirekesztettség a Stettin, Danzing, Königsberg, Riga és Reval piacaitól való elválasztottságot jelenti, – a másik a hatalom képviselőjét is: „zörgetésükre, majd kiabálásukra és dörömbölésükre senki sem nyitott ajtót”. Az ajtó nem a nyitás (a nyitott ajtó a megkö-

zelíthetőség jele) hanem a hozzáférhetetlenség, a kirekesztettség és távolság alakzataként kap szerepet. A retrospekcióban is egy csupán féliglátaruló, „résnyire nyitott” majd hirtelen becsukódó ajtó jelenik meg, amelyre a „belső oldalon rátolják a reteszt”. (14) A térszerűen működő elválasztottságok egy másik tényezője a tömeg: elrejtí a hajósokat, a borvizsgálót, a városi tisztviselőket lehetetlen megtalálni – az elválasztottság megszüntetésére irányuló keresés, sokszor reménytelen kísérlet. A főpolgármester és a szőlősgazdák között akusztikus válaszfal (puskák folyamatos durrogása) alakul ki, lehetlenné téve a megértést. Amikor a hirtelen beálló csend lebontja a válaszfalat, a főpolgármester kihátrál az emberek köréből, mert fontos intéznivalói máshová szólítják. Ezen a szöveghelyen az elhatárolót, eltávolító típusú elválasztottság váltja fel. A két elválasztottság-típus a regényszerkezetben sokrétű viszonyrendszert alkot. A vend lelkipásztor elhárító verbalitása és testi akciója során, metaforikus értelemvonatkozásban maga a válaszfal, a határt szabó akadály: „Azt mondta, miközben csipőre tett kezével és méltóságteljes, bár kopott öltözkékének redőivel kitöltötte a keskeny ajtót ...” (19) A ház elzártságának („Nemhogy nem óhajtotta végighallgatni látogatóit, még csak be sem engedte őket a parókiára...”19), illetve megnyílásának elmentés mozzanata („Myrus előhozott egy hosszú padot, arra sorban leültette a szőlősgazdákat, szemközt a kályhával...”23), a lelkipásztor és Andreas Myrus jellemviselkedésének különbségét, társadalmi viszonylatának differenciáit tematizálja. Itt, vastag vályogfalba vágott, alagútszerű, de csukott ablak villantja fel / oltja ki az átvezetés, kivezetés lehetséges jelentéseit, másutt (220-229), a helyiség ablaktalansága jelzi a helyzetbe való bezártságot, a külső világra való kitárulás hiányát, a szituatív „kilátástalanságot”. Az ablaktalan helyiség motívumában megjelenő elválasztottság az NDK-s Wunschwitz-történetekbe is átvezetődik (153, 154). Ha van ablak, és ha megnyílik, az erőszak előtt nyílik meg: „hogymajd kinyissák az egyik ablakot, és belelőjenek a tömegbe”. (187)

Amikor a *távolság* az elválasztó tényező, az elbeszélés *intervallumként* értelmezi a teret. Ennek a hermeneutikai gesztusnak különösen akkor van jelentősége, amikor nem közös a hősök tér-ideje, vagyis amikor a kronotopikusság a találkozás negatív motívumában van jelen, illetve amikor a megszólítandó eltávolítottsága, a hatalom képviselőinek zárt, absztrakt pozíciója következtében a kommunikatív tér megvalósítása helyett, „a legközvetlenebb beállítódást” (Gadamer) nyújtó társas érintkezés helyett levélváltás, beadvány, hivatalos levél, fogalmazvány, panaszlevél, panaszirat útján való kommunikáció valósul meg. Ahol írásbeli közlemények különböző műfajai és struktúrái zárják magukba a dialógus mozzanatát, a *távolság* kategóriája szervezi az elbeszélést. Esetenként azonban a jelen lévő „feladó” ignorálását jelzi az írásbeli érintkezésre való felszólítás, „hatalmi

töltetű” instrukció (foglalják írásba, nyújtsák be), amelyben az elválasztás, mint nyelvi produktum jelenik meg. A levelezési alaphelyzetek a szentimentalista önmegmutakozási séma ellenében szerveződnek, és a „hivatalos, vagyis törvényes út”(31) metaforáját építik, bár magánlevél is hangsúlyozhatja az elválasztottságot. A személytelen közigazgatásra átruházott hatalom a beszédérintkezésben, a közvetlen nyelvi kontaktusban működő erők semlegesítésének eszköze. Többlépcsős elválasztottságot, többszöri közvetettséget jelez, ha a tulajdonképpeni címzett még levélben sem szólítható meg közvetlenül, figurális (pl. a kiskorú választófejedelem helyett annak kancellárja lehet a címzett) elválasztó elemek közbeiktatása nélkül. A kérvényhársga kronotoposzát (a Werder-kapu előtt, hétfőnként napkelte és déli harangszó között nyújthatók át a beadványok) a távolmaradó hivatalnok fosztja meg funkciójától, változtatja a hiány helyévé. A regény központi jelentőségű térképzeti effektusa éppen a „negatív motívumban” megnyilvánuló kronotopikusság. A kronotopikusság – írja Bahtyin – megmarad a negatív motívumban is, „azaz akkor is, ha nem találkoztak –, csakhogy ilyen esetben a kronotoposz egyik, vagy másik tagja negatív előjellel szerepel: nem találkoztak, mert nem egyszerre érkeztek a megadott időben ugyanarra a helyre, illetve egyazon időben más helyeken tartózkodtak.” A levelezési, üzenetváltási szituáció, a bonyolult közvetítőrendszer, kitermeli azt a szereplőtípust (küldönc, futár, fuvaros), akit a futár-funkció megkövettségei alapján, Lotmant parafrázálva, az út professzionális hőseinek nevezhetnénk. A továbbítás történései (a futár kijelölése, indulása-érkezése, találkozásai, sorsa, a küldemény tartalma, fogadtatása) pedig a hiperbatonikus szervezés alapelemei. A futárok, küldöncök útvonalai behálózzák a teret, narratív távolságokat összekötő figurájuk a térbeliséget időbeliségbe fordítja át. A térbeli távolságok és a szinkron karakterű idő történései együttesen alakítják ki a többes figurációt és a textuális dinamika (Barthes) sajátos tapasztalatát.

A hatalmi kényszerintézkedések alapvető célja az elválasztottság-alakzatok mindenre és mindenkire kiterjedő működtetése: amikor a városban a szervezett zavargás jelei mutatkoznak, szünetel a közmeghallgatás, a kocsmában asztalokat összetolni, utcán csoportosulni, beszélgetni tilos. A narráció ebben a vonatkozásban az ellentétes tendenciák kibontakozását, a változásrelációt is kiépíti: „az utcára tóduló polgárok, akiknek most már senki sem tiltotta meg, hogy tetszésük szerinti létszámban csoportosuljanak...” (75) Az elválasztottság felsőfokán a hatalom már közvetett módokon sem közelíthető meg, a felsőbb instanciák megközelítési kísérlete is megtorlást von maga után: „aki pedig a város ügyeiben bármiféle felsőbb instanciához beadványt vagy kérelmet intéz, az a béke megrontójaként és árulóként elveszíti polgári jogaival együtt minden vagyonát.”

A felsorolás, amely az elválasztottság-elvre koncipiált regényvilág mozanataiból épül, gradációs jelentéseket is érvényesít, de lényegi hatóeleme a kezdő és befejező elemek egyezésével kialakított rondósan zárt alakzat: „A fiatal választófejedelem (...) nem szólítható meg,(...) Promnitz báró megtiltotta, hogy háborgatni merészeljék,(...) öfelségét, II. Rudolfot a valódi hatalmasságok sem tudják megközelíteni; saját minisztereinek nincs alkalmuk beszélni vele; fejedelmek és királyok nagyméltóságú követei várakoznak (...) a császár előszobájában hónapokig, sőt évekig, mielőtt hazatérnének dolguk végezetlenül. Nem tudni, hogy a császár életben van e még: de ha életben van is, akkor sem vezet hozzá semmilyen út, vagy ha valamilyen csoda folytán mégiscsak volnának hozzá vezető utak, úgy a legeslegegyenebb út is Promnitz báró titkárságán keresztül vezetne”. (128) Az elválasztottságot, a *negatív motívumú kronotopikusságot* exponáló helyzetek halmozásán túl, a *tökéletes kirekesztés körformájából* következik, hogy a hatalom képviselői közül senki sem tud „megszólíthatónak minősülni”, hogy a közös kronotoposzba való folytonos törekvés ellenére sem alakul ki az a térbeliség, amely a dialógus szükségszerű aspektusa, a *közös szituációs tér*. Ezen a ponton hozhatja működésbe a regényt az a lotmani elképzelés, amely szerint a „határ fogalma a textus terének egészét két olyan tér-részre osztja, amelyek nem metszik egymást. A határ alapvető jellemzője az átjárhatatlanság. A szöveg egyik lényegi jellemzője az a mód, ahogyan a határ kettészeli. A felosztás történhet sajátira és idegenre, élőkre és halottakra, szegényekre és gazdagokra. De valami más a fontos: a határ, amely a teret kettéválasztja áthatolhatatlan, a tér-részek belső szerkezete különböző.”⁸ Az egyszerűbb szerkezetekben egy-egy szereplő egy-egy tér-részhez tartozik. Az összetettebbekben egy-egy szereplő különböző, sőt teljesen összeilleszthetetlen típusú világokkal áll kapcsolatban. Egy és ugyanazon szövegvilág – a különböző szereplőkre való tekintettel – eltérő módokon tagolódhat. Mint ha valamiféle *térpolifónia* alakulna így ki, játék a térfelosztás különböző formáival – mondja Lotman. A Wunschwitz-történet szálát tekintve, a regényben legvilágosabban a hatalmi és az alattvalói szféra különül el: a határ az átjárhatatlanságot konnotálja, a tér-részek belső szerkezete különböző. A határ átlépésére törekvő dinamikus szereplőtípust Lotman külön terminussal jelöli: *dejsztvovatel*. Igazi regényeseménynek az *átlépés* mozzanata számít, „a hős áthelyeződése a hozzárendelt téren belül nem képez eseményt”. Ebből kiindulva véli úgy, hogy a szüzsé mindig levezethető az alapvető topológiai határ átlépésének epizódjára. A nagyméltóságú tanács terét képező „szemantikai antimező” (Lotman) határa a József napjától Nagyszombatig terjedő időben, szinte abszurd módon, úgy veti fel az átjárhatatlanság problémáját, hogy ki sem rajzolódik, („a városi tanács felkutatásával voltak elfoglalva, eredménytelenül”, 195); „sohasem fogják elbeszélni, hogy

merre jártak”, 224). Az alapvető szemantikai mezőkön belül, mint az elemzés is mutatja, az elválasztódások egész rendszerét építheti ki a szöveg.

Külön elemzést érdemelne, hogy a hatalom szerkezeti működését miként narratívizálja a közvetítések „egész láncolatának”, tematikus-eseménytörténeti elemként való elhelyezése a regény elbeszélő rendszerében. Wunschwitzot kétirányú elválasztottság helyezi a közvetítő–közeli köztes helyzetébe. A gubeni polgárok „csak *messziről* csodálták, mert ha szembejött velük az utcán, gyorsan behúzódtak egy kapualjba, vagy hátat fordítottak neki.” (55) Az egyik távolság csökkenésével, a centrálpozíció elmozdulásával, Wunschwitz és a polgárok viszonylatában konjunktó, bizonyos mértékű együttállás, míg a városi tanács és a közvetítő viszonylatában diszjunktó létesül. Ez utóbbi viszonylat a szellemi észlelés számára jelenlévő elválasztottságokat fogalmaz meg, amelyek a természeti észlelés számára is megjelennek. Ezek a mozzanatok szervezik a térbeliség végzetes aspektusait. Az egyik viszonylat lebontja a másikat: a diszjunktó (mint domináns tendencia) fokozatosan a saját képére formálja a konjunktót. Wunschwitzot nemcsak, hogy elzárják, hanem a többiektől elkülönítve zárják el. A polgárok nem hajlandók átlépni „azt a *határvonalat*, amely a törvényteleniségektől *választja el* a jogokhoz való túl makacs ragaszkodást” (224) Csakhogy az adott pillanatban Wunschwitz már e határvonal túloldalán van, a hatalmi gondolkodás oda helyezte. (Az igazságszolgáltatástól való elválasztottságát, kivégzésének körülményeit illetően a regény annak ellenére a doctorowéhoz közeli regisztereken szól – Coalhouse Walkert is tárgyalás nélkül végzik ki, – hogy a szövegszerűen jelenlevővé tett kapcsolat Kleist Kolhaas-történetéhez fűzi.) A polgárok és a család Wunschwitztól való végső elválasztottsága valószínűleg, a halotti és az élő létezőmód távolsága felől lehetne belátható. A halál az elválasztottság egy erőteljes alakzatát írhatná be a narratív folyamatba. A lezáratlan befejeződés poétikai eseménye azonban afelé tágitja a regény értelmezési horizontját, hogy az *elválasztottság textuális térproblémaként* a lehető legnagyobb, minthogy a halotti létezőmód – a proleptikus változatok ellenére – a regény beszédtérén kívüli távolságokba helyeződik, kimozdul az olvashatóság horizontjából. Wunschwitz, aki „annak ellenére számít halottnak, hogy él” (231) – egy vonásában, az élők és holtak között közvetítő figuratípusok újraírása. A két szemantikai mezőt elválasztó határ kapcsán Lotman utal az irodalmi és a folklóralkotások azon kivételes szereplőire (élőkre és holtakra), akik feloldást nyertek a határátlépés tilalma alól. Egyébként ez az a szemantikai elválasztottsági reláció, amelynek pólusai között a regényanyag maga is közvetít, hiszen halottak napját követően kezdődik és feltámadást megelőzően zárul.

Az utat, az útra kelést, érintő („egy darabig ne akarj útra kelni, maradj inkább itthon”) előjel/előreutalás és a beteljesülés (?) közötti intervallum

megfelelője maga az „igaz történet”. Az út az idegen-létből az otthon-létbe, a visszatérés tropikusan is felfogható mozzanata, a megérkezés szinte kultikus érzése, egy elválsztottság-alakzat felszámolását jelenthetné – a szülőváros/szülőház a megérkezetség, a mélységes odatartozás („különben sem szeretné elszakítani a szülővárosához fűződő szálakat”, 46) lokális jele – ám az örök Wunschwitzot külföldinek, idegennek, minősítik. Az idegen pedig „az az ember, akinek otthona nem közeli, hanem távoli. Az otthon nem itt van, hanem ott. Messze van.” A „vissza nem fogadott idegen” háztól való megfosztása az elválsztottság létállapotába való belevetetés jogi legitimálását szolgálná – a ház a polgárjog szükséges feltétele: „a házat már annak idején el kellett volna kobozni, akkor most nem jöhetne közénk Maga”. (58)

A börtön – „az egyetlen olyan hely, ahol a hatalom csupasz állapotában, a legszélsőségesebb dimenzióiban nyilvánulhat meg” (Foucault) – úgy fokozza az elválsztottság tropikus jelentéseit, hogy nem csupán a *kijutást* akadályozza, hanem a *belépés* lehetőségét is kizárja: „sötét helyiségben rohadt szalmán fekvé, megláncolva; anélkül, hogy... bármelyik hozzátartozója vagy egy lelkész, akinek a vigasztaló jelenléte a legelvetemültebb gonosztevőt is megilleti, beléphetne hozzá;” (26) Enyhítést az anyától való elválsztottság feloldása (engedély kap egy rövid látogatásra), a *bebocsáttatás* jelent. A börtönformájú elválsztottság fokozatai, pince, szűk udvarra néző földszinti cella, majd egy tágas emeleti szoba, és a lehetséges még magasabbra kerülés – a permeabilitás növekedésével – a felfelé mozgás, illetve a fent pozitívitását ironizálják. A térbeli elkülönítés átfogó hatalmi stratégiáját hangsúlyozó mondat, „hiszen az egész várost mégsem lehet börtönbe csukni!” (72), Krasznahorkai megfogalmazásában így hangzott: „Legalább valakit becsukathatok (...) ha már az egész várost nem sikerült”. A lokális és figurális szféra teljes mértékű, szinte organikus egymásba fordulását a represszív térkezelés aktusai – bebörtönzés, kiadatás, elzáratás, szabadon engedés – valósítják meg. Akció és elszenvedés a cselekvés- és történésreláció a korlátozott testi mozgástér viszonylatában nyeri el jelentését. Az elválsztottság alakzatát kibontó cselekményes térmomentum, a térkapcsolatok ígébe, (az igekötők valóságos helyi jelentésárnyalataiba és irányjelentésébe) foglalt tartalmaival ismertet meg.

A fenyegetettség sajátos modalitásától áthatott lét szorításában jelenik meg célként az eltávolodás. A vágyott és megtagadott eltávolodás jelentését szituatív ismétlések mélyítik. Helyzetek egész sorában fogalmazódik meg eltávolodási kísérlet, és annak megghiúsítását jelző cselekvés-reláció: „Cicero Seleschk (...) megpróbál családjával együtt elköltözni (...) de sem azt nem fogják neki megengedni, hogy a malmot eladja, sem azt, hogy ingóságát magával vigye” (92); „A lázadók fel fogják tartóztatni azt a szekeret amelyen

a távozni készülő Bettina Wunschwitz ül (164); „a kapuőr, igyekezve túlharogni az esőt, értésére adta, hogy forduljon vissza, mert nem hagyhatja el a várost.” (188) A menekülés-típusú helyváltások, a szökés, az elkülönítő/elzáró elválasztottság megelőzésének (megszüntetésének) trópusai az elbeszélésben. Olyan elbeszéléselemek, amelyek tükrében a határ térkategóriája, mint a hatóságilag ellenőrzött elválasztottság instanciája jelenik meg: választóvonal, amely az átlépés rend-kívülségére vagy éppenséggel lehetetlenségére figyelmeztet.

Wunschwitzot az a beszédperspektíva jeleníti meg szökésben lévőként, üldözöttként, („Wahl és Wunschwitz most már úgyszólván egy ladikban eveznek: mindkettőjüket üldözik.”172) amelyben Guben városának is jellegadói, attribútumai a szökések és az üldözések.

Az elválasztottság alakzatának működése, vagy hiánya, több szövegheyen is dinamikus motívumként (Todorov) viselkedik. Funkcionális transzformáció játszódik le, például a házat, a hajlékot illetően az elválasztottság, az alsó és felső határ együttes megszűnésével: „hajlékaik most már lefelé is fölfelé is nyitva állak, a hideg és a nyomor előtt” (149, 158) „Csakugyan üresen állt a ház: valaki még az ajtókat és az ablakokat is elvitte.” (200) A padló és a mennyezet, de ajtó és az ablak is annak a határnak a megtestesítői, amely az otthon, a védettség terét elválasztja a nyílt térségek negativitásától, s ezzel a ház alapvető funkcióját meghatározza. A folyót illetően a változás ellentétes irányú (itt az elhatárolódási tendencia ismerhető fel), de azonos előjelű jelentésemény: „A folyó, amely mindeddig öszekötötte őket a szomszédos tartományokkal és a tengerrel is, most egyszerre csak *határvonallá változott*, mintha a már meglévő dolgokat *választaná külön* a még csak lehetségesektől, vagy mintha a történetünk után három és fél évszázaddal meghúzott új államhatár vált volna sejtethetővé a télvégi szürke folyóvízben...” (146)

Az árvíz autochton, elementáris *elválasztóerő*, újabb koncentrikus kört húz a védelmi falgyűrűkkel határolt, erődváros köré, felerősítve annak egyébként is, szinte hermetikusan zárt, fojtott, önmagába záródó jellegét: „nézték az árvizet, amely körülvette a várost és lehetlenné tette lakóinak a menekülést, de annak is igencsak megnehezítené a dolgát, aki a várost (...) ostrommal akarná elfoglalni”. (209) A víz ambivalens szimbolikájából azt a mitologizáló jelentésspektust kell megszólítani az értelmezésnek, amelynek jegyében a Biblia vagy a korai görög költők is olvasták a motívumot: az igazságot csak élő víz hordozhatja. Lehetséges, hogy amikor az ágyúgolyó becsapódik a városháza tornyába és a város az időtlenség, vagy az összezúzott pillanat foglyaként belemerevedik az *elválasztottság alakzatába*, a történet egy „igaz” momentumát éli meg.

Jegyzetek

- 1 Radnóti Sándor: A labirintus =: Radnóti: Mi az, hogy beszélgetés? Budapest, 1988; Thomka Beáta: Torzkép vagy tükör? = Thomka: Áttetsző könyvtár. Pécs, 1993. H. Nagy Péter: Egy tér-regény történeti horizontjai. Vázlatpontok az Átkelés értelmezéséhez. In: Űvegezés. Műhelytanulmányok Márton László regényéről. Budapest, 1994. Bednacsics Gábor: „A kérdések másról és másképpen szólnak”. Alföld, 1998, 5.
- 2 Arnold J. Toynbee gondolatát idézi Wolf Schneider: Városok Urtól Utópiáig. Budapest, 1973.
- 3 Georg Simmel: Róma = Velence, Firenze, Róma. Budapest, 1990. 2.
- 4 Wolf Schneider: i.m. 130.
- 5 Vö. Bernhard Waldenfels: U mrežama životnog svijeta. Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.195. A szerző a téma térvonatkozásait illetően Joachim Ritter Landschaft (Subjektivität, Frankfurt/M. 1974)c. tanulmányára hivatkozik. Vö. még Péter Ágnes: Ropant szívárvány. A romantikus látásmódról. Budapest, 1996. 131. Jegyzetben utal L. Borghes Az idő újabb cáfolata c. könyvére, (Budapest, 1987, 132.) mely szerint Nietzsche „műveinek egyik emlékeztető lapján pontosan megjelöli azt a helyet, ahol először lepte meg őt az Örök Visszatérés eszméje: az eset egy hatalmas, piramis formájú hegyecsúcs közelében, a silvaplanai erdők egyik ösvényén történt ...”
- 6 Fónagy Iván hiperbaton-értelmezésének (A költői nyelv, Budapest, 1999. 415) parafrázisa.
- 7 Carl Joachim Friedrich: A barokk kora (1610-1660) =: Barokk és Maubertsch. Comitatus, Veszprém, 1992. 36-37.
- 8 J. M. Lotman: Problem umetničkog prostora = Struktura umetničkog teksta. Beograd, 1976. 309.
- 9 Heller Ágnes: Az idegen. New York – Budapest – Jeruzsálem, 1997. 9.

THE POETICS OF FIGURAL DISLOCATION

Within the characteristic spatial structure of separateness we differentiate between the phases of separation/delimitation and removal/keeping away. The components of separateness are the boundary and the interval. Separation is the boundary, removal stresses the meanings of the interval. Consequently, the short story is conducted by the two semic relations: the pairs of open/closed and near/far.

GEROLD LÁSZLÓ

DRÁMA/SZÍNHÁZ – HATALOM

A 90-es évek jugoszláviai magyar drámaírásában és színjátszásában

Az európai dráma/színház a kezdetektől, gondoljunk a görögökre, Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész tragédiáira meg Arisztophanész vígjátékaira, elválaszthatatlanul összefonódott a politikával. Hasonlóképpen, mint a másik nagy témával, a szerelemmel, amely az ember (a dráma/a színház mindig kizárólag az emberről szól) magánéletének tükre, míg a politika azt a nyilvánosságot jelenti az ember számára, amelyben a közösség tagjaként él, tevékenykedik, küzd. A szerelem önmagunkkal, a politika a körülvevő világgal szembesít bennünket. Hogy az ember életét meghatározó két tényező, a szerelem és a politika közül drámában/színházban az elsőnek miféle változatai, megnyilvánulási formái vannak/lehetnek, tudjuk, s nem is célunk ezúttal velük foglalkozni, a hatalom képében megjelenő politika, amely kongresszusunk témája, azonban közelebbi eligazítást, némi pontosítást igényel. Akkor is, ha minden, ami az emberrel a nyilvánosság szférájában történik – politika. S ez alól a XX. század második felének magyar, de nyugodtan mondhatjuk, közép-európai világának alakulása nemhogy kivételt képezne, hanem ellenkezőleg mind a térben, mind az említett időszakban hangsúlyos a politika mindent átszövő szerepe. Pontosabban a politikának az a változata volt/van jelen, amely eltorzult, öncélú, diktatórikus hatalomként létezett/létezik. (Zárójel: immár egy évtizede tart a rendszerváltás, de Szerbiában szinte el sem kezdődött; mivel sehol sem sikerült megnyugtatón feledtetni a megelőző évtizedeket – ezért használok együtt múltat/jelent.)

De térjünk vissza a hatalomban megtestesülő politika és a művészet, most már konkrétan a politika és a dráma/színház kapcsolatához előbb általában, majd (kelet-)közép-európai, illetve jugoszláviai magyar viszonylatban.

Abból adódóan, hogy a művészetek közül a drámát előadásként megjelenítő színház kerül legközvetlenebb kapcsolatba a közönséggel, mégpedig olyképpen, hogy készítői eleve számítanak a nézők reakciójára, sőt megtervezik ezeket, minden bizonnyal a színház lehet a leginkább politikus jelle-

gű, s az is a fogalom általános és napi értelmében. Ami nem csak azzal hozható összefüggésbe, hogy a színházi előadás közönség előtt történik előben, közönség nélkül nincs előadás, hanem hogy a színházi előadás megkerülhetetlenül jelen idejű, játszódjék a történet bármikor és bárhol, a közönség úgy éli át, mintha éppen akkor és éppen ott történne. Nem történik, de történhetne, s ezért a közönség jelen idejű történésként éli át.

Miféle történetekkel s milyen emberekkel találkozunk a XX. század második felének színházi nézője a berlini faltól keletre s hogyan, milyen formákkal élve dolgozta fel a térség drámairodalma és színháza a diktatórius hatalomként mutatkozó politika megkerülhetetlen jelenlétét?

Mielőtt erre válaszol(hat)nánk, tekintsünk vissza a század elejére.

A modern dráma/színház a XIX. század utolsó évtizedeivel kezdődően a „polgári nyilvánosság fórumává” (Erika Fischer-Lichte) válva arról kezd szólni, hogyan keresi önmegvalósítási lehetőségeit az egyén, miután felismerte, hogy az emberi lét addig megbízható pontjai, a család és a nagy személyiség, többé nem nyújthatnak számára támaszt. Ezt az ibseni, a strindbergi és a csehovi dráma fogalmazza meg, azzal, hogy Ibsen és Strindberg a család szétesését mutatja be, Csehov pedig az önmagáért felelős embert is ábrázolja, akit a feleslegesség érzése kínoz. Majd miután a realista-naturalista dráma/színház ráébreszti kiszolgáltatottságára az embert, s ezzel mintegy betölti szerepét, a XX. század elején feltűnő történeti avantgárd, elsősorban az expresszionizmus, arra vállalkozik, hogy a személyiségét veszített egyént visszavezesse a közösségbe. Csakhogy az önmagában dicséretes feladat, amelynek megvalósítását a színház olyképpen segíti, hogy a szóbeli közlés helyébe a gesztus dominanciáját hirdeti, nem jár eredménnyel. Ellenkezőleg, az integritását veszített egyéniség, akitől az élettel azonosítható színházban a szó által történő személyes megnyilatkozási lehetőséget is elvették, nemhogy visszatálna az eszmélését segítő közösségbe, hanem egyéniségét teljesen megsemmisítő közösségi ideológiák (fasizmus, sztálinizmus) áldozatává lesz.

Erről az egyéniségét veszített emberről szól a modern drámairodalom. És róla „beszél” hol a sztanyivlavszkiji iskolát fel-felújító, némileg átalakított realista stílusban, hol a testbeszéd nyelvén (ennek egyenesági leszármazottja a Grotowski-féle iskola, s az újabban divatos mozgásszínház) a modern színház is a XX. század második felében Európában és Amerikában egyaránt, azzal a különbséggel, hogy a berlini faltól keletre eső régióban az ismert társadalmi-politikai körülmények miatt mind a dráma, mind a színház sajátos formanyelvet alakít ki a hatalom megtevéstése vagy legalábbis elaltatása érdekében.

A hatvanas évektől, miután a szocrealista esztétika szorítása enyhül, terjed el Kelet-Közép-Európa drámaírásában és színházaiban a parabola és a

groteszk. Azzal, hogy itt a parabola nem csak áttételes beszédmód, hanem ennek megcsavart, groteszk felé tendáló változata, a groteszk viszont hol jobban, hol kevésbé, de mindig példázatként is működik, amint Örkény István parabolaként is, groteszkként is értelmezhető *Tótékja* tanúsítja.

A két kifejezési forma az egész korra jellemző, azzal, hogy a nyugat-európai (és amerikai) dráma/színház az egyéniséget veszített, létezésében veszélyeztetett embert filozófiai relációkba helyezi, a kelet-közép-európai dráma/színház pedig elsősorban a politikának kiszolgáltatott emberről „beszél”.

Ott Samuel Beckett az emberi cselekvés sztereotípiáiból építkező műveiben, illetve Eugène Ionesco a nyelv és a mindennapi létsituációk abszurdjaiban a kapcsolatnélküliségről, illetve az emberi kapcsolat lehetetlenségéről példálózik, az angol dühös fiatalok (John Osborne, Harold Pinter, Edward Bond stb.) a társadalommal szembeni eleve kudarcra ítélt lázadásról írnak, az amerikaiak (Arthur Miller, Tennessee Williams, Edward Albee stb.) témája pedig a család mítoszának sikertelen újraélesztése.

Itt vagy a nyugati parabola (Friedrich Dürrenmatt, Max Frisch, Jean Paul Sartre s részben Brecht) kap színpadot, amit rájuk s nem ránk vonatkozik meggondolásból tolerál a hatalom, vagy ennek újabb keleti változata (Sławomir Mrożek, Vaclav Havel, Tadeusz Rózewicz, Örkény István, Weöres Sándor, Mészöly Miklós, Dušan Kovačević, Antun Šoljan, Velimir Lukić, Drago Jančar stb.) terjed el, amely kivétel nélkül abszurd/groteszk elemekkel van átszőve, s éppen úgy mutat kötődést az egyes nemzeti irodalmak hagyományához (Hašek, Witkiewicz, Caragiale, Karinthy), illetve az egyes nemzeti térségektől független európai tradíciót jelentő kaskai életműhöz, mint ahogy elválaszthatatlanul kapcsolódik az adott politikához is.

A parabola a kimondhatatlan kimondására ad lehetőséget írónak/színháznak.

Az írók leggyakrabban a társadalmat elmeegőgyintézzettel, örültek házával, vágóhíddal azonosító általános, de könnyen időszerűsíthető, lokalizálható meteforákkal operálnak. Csak egyetlen példa: a kaposvári színház méltán nagy sikerű *Marat/Sade*-előadása láttán szinte magától adódott a párhuzam a francia forradalom és az 56-os magyar forradalmi események között, függetlenül attól, hogy miközben a záróképben kezében a barrikádok emblematisztikus macskakövével a kikiáltó-narrátor a forradalmat siratja, látható-e mögötte a pesti Corvin-köz képe vagy ez a látványelem a hatalom tiltása nyomán elmaradt. (A magyarországi előadásokon, tudtommal, nem engedélyezte a hatalom, de a jelenet külföldön, így a belgrádi BITEF-en is, a Corvin-közben játszódott!)

A színházak új drámai példabeszédek mellett gyakorta fordulnak klasszikus művekhez, kihasználva a bennük rejlő időhöz, helyhez köthető, közve-

tetten megszólaló aktualizálás lehetőségét, azt, hogy már pusztá színrevitelük tartalmazza a másképpen lehetetlen véleménynyilvánítást, állásfoglalást. Talán mondani sem kell, ilyen meggondolásból leginkább Shakespeare művei, elsősorban a *Hamlet* kapnak helyet a repertoároknak, De a színháztörténet jegyzi az évekig tiltott *III. Richárd* 1955-ös Nemzeti Színház-i előadását is, amelyben akkor szakadt a „mennyből”, amikor erre senki sem számított, az Írnok 14 soros betétmonológiát követően, amit Shakespeare nyilván jelenetváltozás céljából iktatott a drámába, de amelyben arról hallunk, hogy Hastings grófot igazságtalanul ítélték halálra, amit senki sem mer ki mondani („Ocsmány világ ez! Azért pusztul el, / Mert ilyen bűnökről hallgatni kell.”). Ezt a semmi kis részletet azonban a pesti előadás közönsége átírta magának, „Rajk-pert ért(ett) Hastings kivégzése helyett”, írja Molnár Gál Péter a tapsról szóló, következő sorokkal végződő esszéjében: „És tapsoltunk, és örültünk, hogy tapsolhatunk, és megszűnt Shakespeare, és megszűnt a színház, és megszűnt a művészet. Politizálókka alakultunk át, akik végre tenyerünkkel mondhatjuk el tiltakozásunkat”.

Talán felesleges külön említeni, a fenti példa véletlent idéz, nem szándékolt politizálásra utal, a rendező Nádasdy Kálmán vagy az Írnokot alakító Baló Elemér nem úgy politizált, mint kelet-közép-európai *Hamlet-előadás* készítői, akik eleve politikai példabeszédként vitték színre a művet. Elsősorban s talán először a lengyel színház fedezi fel az 50-es évek közepén, nem véletlen, hogy éppen ekkor, a *Hamletben* rejlő időszerűsítés lehetőségeit. Jan Kott írja méltán elhíresült Shakespeare-könyvében: „A *Hamlet* olyan, mint a szivacs. Ha nem stilizálva, múzeálisan játsszák, nyomban magába szívja az adott kort, mindenestül”. Vagyis: politikai drámaként játszható. Ahogy erre az 1956-os krakkói előadás már kezdőmondával („Rohadt az államgépben valami”) utalt, majd az ezt követő, háromszor megismételt „Dánia börtön” felismerés nyomatékosított, az Első sírásó megjegyzése („az akasztófa tartósabb épület a templomnál”) pedig mintegy lezárt, jelezvén, hogy az országban a félelem lett úrrá. Sok példával bizonyítható, hogy a *Hamlet-előadások* mindegyike lakmuszpapír, amely kimutatja a kor hibáit, akkor is, ha ez nem tenyérbemászó módon történik, csupán úgy, hogy éppen a címszereplőt vagy a dráma végén érkező Fortinbrast kívánja értelmezni. Ennek megfelelően például Hamlet viselkedésének fontos tanújele, hogy mit olvas. Ha újságot, mint 1956-ban Lengyelországban, akkor a politika vezérli, ha az egzisztencialistákat olvassa, akkor a lét értelmetlenségére keres(het) választ, ha sportújságot olvas, akkor meghatározó jegye a küzdés, ha szamizdatkiadványt, akkor benne elnyomott értelmiségit kell látni, ennek egy változata a manipulált művész, aki felismeri, hogy a kor eszközüvé lett, de erejéből keserű önsiratásnál többre nem futja, mint Szolnokon történt Paál István rendezésében 1981-ben. A művész-Hamlet változata a bohóc is,

aki szerepjátszást vállalva fejezi ki rendszerellenességét, mint Alexandru Tocilescu vagy Tompa Gábor romániai rendezésében történt. Döntsön bármelyik Hamlet-változat mellett is a rendező, ezek csak akkor élnek, ha nem maradnak meg pusztá ötletnek, hanem az előadás a címszereplőt meghatározó koncepció jegyében alakul.

Más vonatkozásban is jelzésértékűek lehetnek a *Hamlet-előadások*. A 80-as évek közepéig a dráma kelet-közép-európai előadásainak kulcsa az egyén sorsára figyelő címszerep-értelmezés, majd pedig egyre inkább a kollektív sorsra figyelő értelmezés kerül előtérbe. Ekkor kap fontos szerepet a Fortinbras-jelenet. Ki a norvég herceg? Milyen céllal érkezik? Reményt hoz? Humánus? Nevéhez illően (erős karú) zsarnok? Újabban erről szólnak mifelénk Kelet-Közép-Európában a *Hamlet-előadások*.

Természetesen említhetnénk a nemzetközi klasszikusokat (a görögöket, Molière-t, Ibsent, Csehovot stb.) és a térség nemzeti drámaírásainak klasszikusait (Miczkiewiczet, Slowackit, Wyspianskit, Caragiale, Madáchot, Steriját, Nušićot stb.) annak okán, hogy műveik színpadra állításai éppen úgy tartalmazzák és serkentik a mára vonatkozó olvasatot, mint Shakespeare művei, s hogy a lengyel, cseh, magyar, szlovák, román, szerb színjátszás legjobb rendezői éltek/élnek is a pillanat megkövetelte átértelmezés lehetőségeivel: mai politikai drámaként használják fel a drámatörténet alkotásait.

Az utóbbi ötven év kevésbé Kelet-, inkább Közép-Európa legjellegzetesebb drámai/színházi formája a nyugati abszurd rokonának tekinthető groteszk. Mindkettő egymástól távoli, összeférhetetlennek vélt mozzanatok kapcsolódására épül. A groteszk a parabolához hasonlóan szemléleti struktúra, amelyre – amint könyvében Berkes Tamás kifejti – a nevetséges és a tragikus közötti egyensúly megteremtése a jellemző, ahogy erre a forma magyar kiválósága, Örkény István is utal. Tragikus és komikus váltakozó egybejátszása teszi lehetővé az író/a színház vágyott, de a hatalom tiltásába ütköző szókimondását. Kétszeresen is igaz Örkény megállapítása, miszerint a groteszk írója „borotvaélen táncol”. Igaz alkotáslélektanilag, mert akarva-akaratlan a hatalom éberségét szeretné/kell kijátszani, s igaz műfaji szempontból is, mert éreznie kell, mikor lehet/kell a tragikus helyzetet nevetségesbe fordítani anélkül, hogy visszavonná a világról alkotott elmarasztaló véleményét. Így, végletek között egyensúlyozva szól a drámai/színpadi groteszk többek között az egyén és a hatalom közti viszonyról, anélkül hogy direktben kellene bírálnia a hatalmat.

Témánkhoz tartozó sajátos magyar adalékként kell említeni, hogy bár a groteszk legismertebb művelőinek (Mrożek, Havel, Rózewicz stb) munkái aránylag gyorsan magyarul is olvashatóak voltak, színpadra állításuk gyakran akadályokba ütközött, a hatalom tudta, ami olvasva veszélytelen, az elő-

adásként veszélyes lehet. Az pedig már nem csak kultúrpolitikai, hanem színjátszástörténeti vonatkozású mozzanat, hogy az abszurd dráma közép-európai változata nem csak a hatalmi tiltás miatt nem kapott jelentőségének megfelelő helyet a magyar színházak műsorában, hanem azért is, mert a naturalista-deklamáló iskolát követő magyar színészek szakmai kelléktárából hiányoztak a groteszk gyors stílusváltásait kifejező eszközök, melyekkel a lengyel, cseh, román vagy szerb színészek rendelkeztek.

Az iménti dráma- és színháztörténeti vázlat része a vajdasági magyar drámaírás és színjátszás is. Hogy hogyan, a továbbiakban erről lesz szó.

A magyar színészetnek 1816 szinte folyamatosan otthont adó Szabadka 1945-ben kapott először hivatásos magyar színházat, emellett a 40-es és az 50-es években hosszabb-rövidebb ideig volt állandó magyar színház Topolyán (1949-1959), illetve társulat Zomborban (1953-55) és Becskerekén (1953-55), majd 1973-ban alakult meg a szabadkai mellett ma is létező Újvidéki Színház.

A vajdasági magyar színjátszásra évtizedeken át nem volt jellemző a politizáló hajlam, kivált a napi aktualizálás szintjén. Az előadások, annak ellenére, hogy olyan élesben politizáló művek kaptak színpadot, mint Sartre *Pizskos kezek* című pártdrámája (1970), olyan paraboladrámák, mint Dürrenmattól a *Biedermann és a gyűjtögetők* (1961), *A nagy Romulus* (1972), az *Angyal szállt le Babilonba* (1976), Jevgenyij Svarc igaz meséje, *A meztelen király* (1965), Szuhovo-Kobilin képtelen hatalmi komédiája, a *Tarekin halála* (1979), Peter Weiss szomorú bohócjátéka, a *Mockinpott úr* (1974) s olyan aktualizálásra ingerlő, klasszikus alkotások, mint a *II. Richárd* (1972), a *Tartuffe* (1978), az *Übü király* (1984), az előadások legfeljebb senkire sem vonatkozó általánosságban „szóltak” az adott valóságról, elsősorban a kisemberi kiszolgáltatottságról vagy a hatalmi önkényről. Jellemző, hogy Mrožek 1958-ban írt s 1965-ben Kerényi Grácia fordításában megjelent alapgroteszkjét, a *Rendőrséget* már 1966-ban műsora tüzték Szabadkán, de a címet az óvatos igazgató *Hekusokra* változtatta. Ugyancsak igazgatói rendelet tiltotta meg a *Tangó* Arturjának (1982-ben Újvidéken), a bemutató után az ún. Jaruzelski-szemüveg használatát. Ezek többnyire kiváló előadások voltak, akkor is, ha hiányzott belőlük a színházra jellemző itt és most igénye.

A képet némileg módosítja néhány vajdasági magyar dráma és ezek előadása, jóllehet ezek is általánosságban szóltak a hatalom önkényéről, mint Tóth Ferenc önéletrajzi hitelességű bibliai példabeszéde, a *Jób* (1972), Varga Zoltán értelmiségi megalkuvásról szóló parabolája, *A tanítvány* (1979), Majtényi Mihálynak Ovidius nyomán a művészsorsról példálózó szomorújátéka, *A száműzött* (1971) vagy Gobby Fehér Gyula „hová megyünk, mivé leszünk?”-szerű létkérdéseket felvető álutazási története, *A hajó* (1989), de

ugyanakkor érezni, hogy életrehívásukban nem kis része van/lehet a konkrét körülményeknek, a személyes tapasztalatoknak, sőt, mint Deák Ferenc kishíttűségünket, szorongásunkat, alázatunkat ábrázoló, leleplező katartikus parasztdrámája, a *Légszomj* (1971) tanúsítja, éppen a kisebbségi lét belső és részben külső meghatározó jegyeinek.

Nem mondhatjuk tehát, hogy a jugoszláviai magyar színjátszás és drámaírás teljesen híján volt a politikai szemléletnek, de nem volt rá jellemző, egészen a 90-es évekig. Ekkor viszont lényeges változás történt. Mi több az első kifejezetten politikai célzattal készült előadást még 1989-ben láthattuk Újvidéken, éppen ott, ahol egy évtized nyomorúságát okozó miloševići hatalom elindult országromboló útjára. Ibsen *A hazaáruló* (ismertebben: *A nép ellensége*) című, tömeghisztériáról is szóló drámáját nem sokkal a nagyszerb eszméket hirdető új politikai garnitúra hatalomátvitelét jelentő „joghurtforradalom”-nak nevezett szervezett mítingek után mutatják be. A radikális szövegmodosítást szenvedett mű előadásának főszereplője nem Stockmann doktor, hanem a tömeg, amely félelmetes pusztítást végez. Az Ibsen-bemutatót követően a szabadkai és újvidéki előadások egyre inkább arról az általános közérzetről, a bizonytalanságról, a félelemlről, illetve arról a mentalitásról szólnak, amely a morális torzulások kiváltója. Szinte logikusnak tekinthető, hogy a színház felfedezi azokat az írókat, akikben partnert lát most már egyre nyitabban vállalt tiltakozásának kifejezésére. Hogy nem Shakespeare-hez fordul, aki a hatalom torzulásait legerőteljesebb ábrázolja, annak okát abban kell látni, hogy a rendezők nincsenek felkészülve a nagy ívű, gondolatilag sokréttű, alapos értelmezést kívánó drámák színpadra fogalmazására, ezért a lélektanilag motivált jellemábrázolás, a részletekre ügyelő cselekményépítés helyett inkább az egyszerűbb struktúrájú műveket választják, melyekben az egyes ember történeténél fontosabbak az ember viselkedését, közérzetét szimuláló szituációk. Amilyenek a színpadi publicisztikát idéző laza jelenetsorokból szerkesztett élettörténetek és a közép-európai groteszk. Az előbbit Brecht, a macedón Dejan Dukovszki (két-két bemutatóval) és a görög Dimitrisz Kehaidisz, az utóbbit Mrožek (négy bemutatóval) és Örkény képviseli.

Hogy Brechtől a *Kurácsi mama* kerül színre, az egymást érő háborúk idején logikus, a *Koldusoperát* viszont az teszi aktuálissá, hogy általa azt a közeget lehet ábrázolni, amely évek óta gyűlöletet szít, lehetővé teszi a törvényteleniséget, nem ismeri a másság iránti toleranciát, gátlástalanul rombol, öl. Az előadás nem csak általánosságban ábrázolja a zűlést, hanem csodálatos bátorsággal az utójátékban minden baj legfőbb okozójára is rámutat: miközben a színészek bolondingnek beillő csíkos rabruhában jelennek meg, mintegy jelezve az erkölcstelen világ, amelyet látunk börtön is, bolondok háza is, színre lép az intézmény igazgatója, karján élete párjával, kinek ha-

jában sárga virág virít, s az elégedett pár jóságos mosollyal (a szállóigévé vált miloševići mondattal: „én is szeretlek benneteket”) nyugtázza, milyen önfeledten játszanak a bentlakók, akik viszont jó rabokként és jó bolondokként tudomásul veszik, hogy a főnök jó, lám, még játszani is engedi őket. Hasonló felismerhetőség jellemzi Mrožek *Strip-tease*-ének szabadkai előadását, melyben a két Úr megalázását a hatalmat jelképező, a színpad mögül benyúló két kesztyű gyakorolja ugyan, de az igazi irányító a játéktér felett lebegő képkeretben levő Portré, kinek maszkja félreérthetlenné teszi, kiről mintázták.

Általánosságá ellenére is rendelkezik napi politikai ismérvekkel további két újvidéki Mrožek-előadás. A groteszk műfajába tartozó *Károly*ban reális, hogy az Unoka szemorvoshoz vezetí gyengén látó Nagypapját, abszurd viszont, hogy a nagypapnak azért kell a szemüveg, hogy felismerje a károlyokat, és lelője őket, csupán azért, mert nem tudni pontosan milyenek, de bizonyos, hogy másmilyenek, mint a Nagypapa és az Unoka, aki még csak kést hord, de idővel neki is lesz puskája, s akkor ő is keresi a károlyokat és irtja a károlyságot. A történetben a vajdasági magyar néző könnyen ráismer arra a valóságra, ahol annyi másféle ember (károly) él, s ahol egyebet sem tesznek, mint keresik a károlyokat, hogy lelőjék őket. Aki találkozik a károly-vadászokkal, az, hogy a bőrét mentse, mentesüljön a károlyság vádjától, beáll közéjük, feljelent, kelepcebe csal, károlyabb lesz a legelszántabb károly-vadásznál. Mint a mrožeki groteszk harmadik szereplője, a Szemorvos, aki a Nagypapa és az Unoka képviselte nacionalizmus, másság iránti gyűlölet világában a toleranciát nem tisztelő kiszolgálójává lesz. Az *Emigránsok* másodszor tűnt fel az újvidéki színpadon. A negyedszázaddal előbbi előadás a gazdasági, a mostani pedig az értelmiségi emigráns sorsát állítja előtérbe, mivel a 90-es években nem a kétkeziek, hanem a szellem emberei, tudósok, művészek, filozófusok, műszaki értelmiségiek, orvosok emigrálnak, akiket a nincstelenség mellett a szellemi szabadság és függetlenség hiánya is sújt.

Részben a fent előadások sorába tartozik, részben pedig az időhöz/helyhez köthető aktualizálás legsikerültebb példaként említhető Örkény létgroteszkje, a *Pisti a vérzivatarban* Újvidéken. Az előadásnak két Örkény-nél nem található szereplője van: A Valaki és özv. Varsányiné, akiről beszélnek a darabban, ő az, aki a háború – melyik? bármelyik! – után elsőnek ad magáról életjelt („Hozott szalonnával egérintést vállal doktor Varsányiné”), s kinek nevét mint a túlélés jelképét imába foglalva ismétlik a szereplők. S történik ez annak a városnak a színpadán melynek régi és új lakosai naponta kényszerülnek kipróbálni cigarettát, olajat, WC-papírt, esernyőt áruló özv. Varsányiné túlélési receptjét, de hogy ne csak Újvidékről szöjjön a történet, az előadásból jóérzéssel kimarad a Duna két partján le-

vő város (Pest=Újvidék?) bemutatása. Varsányinéval ellentétben a színlapon Valakiként feltűntett szereplőt csak közvetlenül a tapsrend előtt látjuk. Ekkor jön le az előadás Pistijei, közénk, az élet Pistijei közé. Addig csak a meztelen lábszára lóg a színpadképbe, nem kevés bizonytalanságot keltve, ki légyen a láb gazdája. Megjelenése egyértelművé teszi: a láb Krisztusé. Az ő lábát láttuk, azt, amelyet megérinteni minden halandó vágya. Csak-hogy ez, tudjuk, sohasem sikerül, kivált a Pistiknek nem. Ők boldogságukat legfeljebb akkor remélhetik, ha Varsányiné túlélési életfilozófiáját követik. Ahogy jószerivel már tíz éve teszi ott, ahol Örkény groteszkje színre került számtalan magyar, szerb, horvát, montenegrói, albán, roma őslakos vagy menekült Pisti.

Hasonlóan váratlan megoldással ér véget Nyikolaj Erdman *Az öngyilkos* c. darabjának előadása is. A címben jelzett tragédia bekövetkezik, de nem a fő, hanem egy mellékszereplő vet véget az életének. A süketnéma Fiatalember. Ő a kor, sőt a kor ifjúságának rezonőrjeként van állandóan jelen, mindent lát, következésképpen mindenből kiábrándul, mindeniben csalódik. Számára valóban nincs perspektíva. Róla szól az újvidéki előadás. És azokról, akiktől a Milošević-rendszer ellopta ifjúságukat és a jövőt.

Lássuk még: hol van a 90-es évek színházi konstellációjában a vajdasági magyar dráma, amely, láttuk, politizáló aktualitás tekintetében addig sem igen jeleskedett. Most sem tette, de született két figyelmet ébresztő dráma, a Deáktól a *Határtalanul*, Tolnaitól a *Könyökkanyar*.

Deák Ferenc Szabadkán bemutatott drámája színpadi riportázs a háborús tömeghisztéria hatására deformálódott szerb férfiről, aki a nacionalista propaganda nyomán szembefordul családjával, magyar feleségével, gyermekeivel, a harctérre is elmegy, s végül, már nyomorékként, felismeri tévedését. Ekkor merül(het) fel benne az öngyilkosság gondolata, bár nem valószínűtlen, hogy rendőrgolyó végez vele, amikor eszmélését követően hangos szóval megátkozza a „béke angyalát”, aki tragédiáját, sokak tragédiáját okozta. Szokatlanul szókimondó Deák drámai formát öltött vezércikke, amely hibái ellenére is tíz év vajdasági magyar drámaírásának legigazibb politikai gesztusa, s amit a szomorú jugoszláv/magyar valóság kihívásaira merészen, becsületesen reagáló, politizáló színház készségesen vállalt, felismerve, hogy adott pillanatban a hatalommal szembeni politikai szerepet vállalni, politikussá lenni, nem érdem, hanem kötelesség. Ugyanakkor pedig, teljesen értelmetlenül nem kapott színpadot Tolnai szociográfiai abszurdja, amely bal-esettörténetként is olvasható (egy pótkocsis kamion belerohan egy kanyarban levő házba), de olvasható olyképpen is, hogy a kamion szerbiai rendszámú, a ház a Tisza-parti Ó-Kertben (=Ó-Kanizsa) van Észak-Bácskában, a házbelleket jellegzetes közép-európai kisvárosi élettér veszi körül, színházi előadások emléke, (a *Csárdáskirálynő* helyi előadásban) saját készítésű

olajfestmények (természetesen: Abbázia), öltözőparavánok stb., velük szemben a kamion utasai pedig örökös vándorok, akiket vagy szélhámos-dörzsöltség, vagy ragacsos-primitívség jellemez, s ebből adódóan spontán gátlástalansággal veszik birtokukba a házat, melybe kamionjuk befűródik, ahogy minden mást is, ami útjukba kerül. A kamionnak láthatóan nemcsak helyzetet teremtő funkciója, hanem metaforikus szerepe is van a drámában. Motorházán akár egy tudatvilág jelképének is tekinthető szerencsepatkók vannak. De jelképes az is, hogy amint befűródik, máris beépül a házba, sőt nem is úgy beszélnek a balesetről, hogy ezt a kamion okozta, hanem hogy a ház ment a kamionnak, végül pedig – a helyi politikusok agyszüleményeként – az együttélés emlékművét tisztelik a ház és a kamion találkozásában. A dráma olvasati köreinek tágulásával nyilvánvaló, hogy a különös történet lényegében két világ találkozásáról, konfliktusáról szól, az egyiknek féltve őrzött emlékei vannak, ezeket (önmagát!) szeretné megőrizni, a másik viszont erre nincs tekintettel, sőt az előzőt gondolkodás nélkül megsemmisíti. Tolnai adszurdjához hasonlóan nem kapott színpadi nyilvánosságot Varga Zoltán parabolája, regényből írt „színpadi tetemrehívása”, az *Indiásirató* sem, amely amerikai példát idézve a vajdasági magyar kisebbségi sors felett töpreng, gondolva mind a többség és a kisebbség konfrontálódására, mind a kisebbségen belüli konfliktusokra.

Most, hogy talán elmúltak a nagyon is drámai 90-es évek, s új század/évezred kezdődött, mi vár a drámára/színházra térségünkben, melynek történelmét, mint századok óta, a közös cél ellenére, ezúttal is fáziseltolódás, időbeli késés jellemzi? A két domináns forma, a parabola és a groteszk kiürült, idejétmúlt lett. A berlini fal lebontása után, a rendszerváltás kezdetén a dráma/színház elvesztette addig ellenzéki szerepét, s következésképpen a drámának is, a színháznak is meg kell(ene) találni(a) a kort kifejező autentikus hangját, formáját. A dráma esetében ez óhatatlanul is lassabban történik, a színház azonban már mintha rátalált volna a számára járható útra: kezdetnek visszatért a klasszikusokhoz, ami nem rossz, sőt egyenesen megbízható, de most nem a *Hamlet*, vagy a *III. Richárd*, hanem *A vihar*, a *Szeget szeggel*, az *Athéni Timon*, a *Velencei kalmár* felé fordul a figyelem.

Szerbiában viszont, sajnos, még mindig a *Macbeth* aktuális.

Irodalom

- Berkes Tamás: Senki sem fog nevetni, Gondolat Kk., Budapest, 1990
 Fischer-Lichte, Erika: A dráma története, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001
 Kott, Jan: Kortársunk Shakespeare, Gondolat Kk., Budapest, 1970
 Molnár Gál Péter: A taps. In: M.G.P.: Színházi holmi, Móra Kk., Budapest, 1976

DRAMA/THEATRE - POWER

Right from its very beginning drama/theatre has been intertwined with politics. Hungarian and indeed the whole Central-European dramatic literature of the twentieth century were not an exception. This paper focuses on the study of two forms of plays, the parabola and the grotesque, in the Central-European literature of the twentieth century, and then proceeds to talk about the anti-power and political feelings manifested in Hungarian dramas and their staging both in Hungary and, especially of those written or performed, in Yugoslavia.

HARKAI IMRE

A VAJDASÁGI MAGYAR ÉPÍTÉSZET IRÁNYÍTÁSA A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Bevezető

Az építészet etikai elkötelezettségű tervezéssel arra törekszik, hogy az embereknek kellemes életteret teremtve egy kor szellemiségét tükrözze.

A hatalmi háromszöget három tényező alakítja: az építész, a társadalom vezető struktúrái és a beruházók. Az építész, aki egyedül szeretne dönteni terveiről, épületeiről, de azt a közízlésnek megfelelően kell áruként értékesítenie. A hatalmi struktúra ideologizálja a társadalom szegmenseit, így az építészetet is. A beruházó, tőkeerős lévén szereti a saját ízlésvilágára alakítani az épületeket. E három tényező között állandó feszültség áll fenn, hiszen meghatározott periódusokban egyes tényezők többet akarnak elérni, mint ahogyan azt az építészetben betöltött helyük megengedné. Ennek következtében felbomlik az építészet egyensúlya. Ekkor válhat az építészet tervezői élvezkedéssé, hivatali diktatúrává vagy szolgálalkúvá. Mivel az építészet egy közösség ügye, azt a társadalmat tükrözi, amelyben létrejött.

Vizsgálódásunk hierarchikusan halad a jugoszláv, majd a vajdasági építészetten keresztül egy eddig még fel nem tárt építészet, a vajdasági magyar építészet felé. Az utóbbi fogalma alatt a magukat magyarnak valló építészek munkáit, vagy egy magyar közösség építészetének komplexitását értjük a Vajdaságban.

A vajdasági építészet jugoszláv háttere Az építészet és a hatalmi ideológia összefonódása

1945-1948

A II. világháború után az építészet identitása összefonódott a hatalom identitásával. A második Jugoszlávia születése magával vonta egy új eszme, a nemzetek feletti jugoszlávság születését, amelyre ráhangolta a tömegeket

és kialakított egy jellegzetes tömegízlést. Politikai döntésként, dekrétumként határozták meg a terveket és egyes épületek funkcióját és esztétikáját. Erről is döntött a Jugoszláv Kommunista Párt 1948-ban tartott V. kongresszusa.¹ A küldöttek a szovjet Informbiro diktátuma ellen szóltak, de az építészetben éltették a szovjet művészetet, és dekadensnek ítélték a nyugati burzsoázia „funkcionális konstruktivizmusát”. A szocializmus első országából kölcsönözték az ideálokat, aminek eredményeképp szövetkezeti otthonok (kultúrotthonok) épültek szovjet típustervek alapján.

A háború előtti jugoszláv modern építészet úttörői evvel nem értenek egyet, és előrevetül egy átmeneti periódus, amelyben lassan előretör a nemzetközi modern építészet az ország három legnagyobb városában (Belgrád, Zágráb, Ljubljana). Mindezt a politikai helyzet változása is elősegítette.

1948-1980

1948-ban Jugoszlávia nemet mond Sztálinnak és az Informbirónak. A jugoszláv építészek az 1950-ben lezajlott dubrovniki tanácskozáson hivatalosan szakítottak a szocreál építészeti eszmékkel és a szovjet építészeti gyakorlattal. Ez már az átmeneti periódusban, 1947-től megtörtént, azonban a gyökereket nem lehetett teljességgel elszakítani, hiszen csak a belgrádi Szindikátus Otthonának 1953-ban történt befejezése vetett véget a szocreál ideáloknak.

Ahogy távolodik az ország a szovjet hatalmi nyomás alól, úgy fordul az építészet a nemzetközi modern stílus felé. Kezdetben, különösen a lakásépítészetben, „ideológiaként” értelmezik Le Corbusier öt pontját. A várostervezésben, az új lakónegyedek kialakításában kísérletet tesznek a nyugaton kialakult szempontok másolására: a felszabadított nagy zöldterületek közepén lapos tetejű emeletes tömbházakat építenek. Leginkább a keretet másolták, így a megvalósítás rendezetlen környezetben felépült, kétes esztétikájú, az éghajlati viszonyokat nem tisztelő, így a lapos tető alatt beázó és általában kis alapterületű lakásokba „emelte” a munkásosztályt. A városrendezési tervek újrafogalmazása nagy disszonanciákat eredményezett a városközpontokban. Sok értékes épület esett áldozatául az új építési hullámnak, amely az 1960-as években kezdődött, de igazán az 1970-es években kulminált. A disszonáns megvalósulások mellett a jugoszláv építészek kis csoportja olyan épületeket hoz létre, amelyekkel méltán érdemli ki a bel- és külföld elismerését (Edvard Ravnikar, Vladimir Turina, Vjenceslav Richter, Nikola Dobrović, Juraj Neidhard, Ivan Štraus stb.). 1965-ben épült a nemzetközileg elismert autentikus mű, Ivan Antić és Ivanka Raspopović alkotása, a belgrádi Kortárs Művészetek Múzeuma. Ekkor már a modern építészet szerves fejlődéséről beszélhetünk. A nemzetközi modern építészet az ország hivatalos építészetévé vált.

A vezető hatalmi struktúra tüntető kivételezéssel fordul a modern építészet felé. Az „egy párt – egy építészeti stílus” elve honosodik meg. Építészeti díjakat a belterjes értékrendi mércék szerint ítélnék oda a modern architektúra elvei alapján épült épületek tervezőinek. Politikusok, maga Tito elnök is szívesen pózol a modern épületek makettjei mellett. Az uralkodó hatalomnak fontos az építészet. Ahogyan a hatalom számára a történelem is 1945 után kezdődik, az építészet sem törekedhet a múlttal történő párbeszédre. Ezekre az évekre esett iskoláztatásom. A szabadkai középiskolában a híres észak-bácskai szecessziót egyik tanárom giccsnek titulálta. A Belgrádi Egyetemen a tétova görbe vonalat is kisimítják, sarkos minden megoldás. Az öt pont büvköréből kilépni lehetetlen.

Új társadalomnak új építészet kell. Jugoszlávia a különbözőségek országa, de égtáj és régió, éghajlati viszonyok és sajátosságok ellenére az egész ország hasonló építészeti elvek alapján épít. Igénytelen kockaházak épülnek a kis és közepes településeken, többségükben esztétikai ficammal, néhány év múlva a lapos tetők beáznak, az utcaképeket felgöngyölítik a „lakógépek” előtt.

Ahogyan nő a politikai feszültség, hanyatlak a titói öngazgatás, parázslak a bűjtatott nacionalizmus, a köztársaságok autonómiára, majd elszakadásra törekednek. Ez már az 1980-ban meghalt Tito elnök utolsó éveiben is érezhető volt. A hatalom puhánnyá vált, engedékeny, és pozíciói megőrzésével van elfoglalva.

Az építészetben is változások állnak be. Egyfajta építészeti pluralizmus indul el reakcióként az addigi modern építészet uniformizáló tendenciáira. Aleksandar Đokić 1977-ben egy trafóállomással egyfajta romantícizmusnak állít épületet, maga pedig a jugoszláv építészet utóbbi évtizedeinek egyik legmarkánsabb alakjává válik.

1980-1990

A nyugati építészeti irányzatok, igaz, megkésve, de lassan kezdenek beszüremelni; nem vezető irányzatokként, hanem multikulturális gyakorlatként. A nemzeti identitáskeresés feléleszti a regionalizmust. A nagyvárosokban megjelenik a high-tech szegényes változata. A posztmodern is több éves késéssel jelenik meg. A periódusra jellemzően előretör a posztmodern építészet néhány kiváló épülettel (Jože Koželj, Borut Pečenko, Ivo Goropevšek).

Az ilyen változásokra való odafigyelés az építészeti díjak odaítélésénél csak 1976-tól válik gyakorlattá. Ekkor kap Borba-díjat a vernakuláris építészet egyik képviselője, egy áruház Jajcében. Ennek a periódusnak az egyetlen Borba-díjjal kitüntetett képviselője a kikindai rehabilitált városközpont (a belgrádi Predrag Cagić és Borivoje Jovanović tervei alapján).

Elmondható azonban, hogy a jugoszláv térségben jelen levő világépítészeti irányzatok (posztmodern, dekonstruktivista, high-tech) nem állták a versenyt az akkori kortárs építészettel, és lassan elmaradtak a világépítészeti példáktól. Ezek pénzigényes irányzatok, amelyekre az ország gazdasági helyzete képtelen reagálni. A lakásépítkezésben megjelent egy egyszerű elemekkel építkező, racionális, de karaktereiben silány építészet, amely még a modern építészet kontinuitását sem mondhatja magáénak. A nyugati építészet műszaki és technológiai szótára kezd itt olvashatatlanná válni. A posztmodern dekoráció is álca és nem kísérlet a világ építészeti folyamataihoz való visszacsatlakozáshoz. A high-tech Zágráb építészetében érezteti némi-
leg hatását.

1990-2001

Így érkezünk el az 1990-ben kezdődő nagy politikai káoszhoz, az ország feldarabolásához. Vajdaság Szerbia része. Az új ideológia (minden szerbet egy hazába), a szegénység és a drasztikusan lelassult fejlődés miatt az építészet egy időre kibukik az ideológiából. Mindezt elősegítik a többpártrendszer bevezetése és a horvátországi harctéri állapotok. Újabb hatalmi pozíció jelentkezik, a pravoszláv egyház, amely a titói rendszerben nem kaphatott építkezési engedélyeket. Az új szerb rezsim ösztönzőleg hatott, így a pravoszláv egyház rövid idő alatt akarja behozni a templomépítészetben történt lemaradását. Típustervek alapján épülnek az ortodox, bizánci stílusban emelt templomok. Félszeg kritika éri őket a szakma részéről, de az egyház hatalom, amely irányítja az új templomépítészeti hullámot, amely a hagyományos típusokat szorgalmazza.

Az új tőkésosztály hatalmi pozíciója

Az építészeti tervezésre és a megvalósításokra a kormánynál is veszélyesebb hatalom teszi rá kezét: a háborús nyereszkezőkből és hatalmi emberek-
ből álló, problematikus kultúrával rendelkező új tőkésosztály. A megkövetelt olcsó építészet a modern építészet felé hajlik, míg a „pénz nem számít” elv egyfajta posztmodern imitálást indít el. Erre az állapotra jellemző a posztmodern tévútjairól érkező olasz Portughesi mondata: „... *a posztmodern divattá vált, amely elősegítette az emlékezet rendszertelen, durva és teljesen önkényes birtokba vételét. Úgy válogattak a múltban, mint egy áruházi katalógusban...*”² A posztmodern nem a hagyományhoz nyúlt vissza, és nem állította vissza az építész és az ország építészeti kultúrája közötti dialógust, hanem a nyugati posztmodern megoldások átvételében jeleskedett.

Általános az ország elszegényedése, ami nyomasztóan hat az építészetre. Az állami mecenatúra helyett a tőke fogja le a tervezők kezét – olcsó és racionális, de lélektelen formákkal.

Ebben az irányban a hatalom is engedékeny. A nagyvárosokban emelet-ráépítésekkel oldják meg a lakásproblémákat, és emiatt egész lakónegyedek szenvednek esztétikai csorbát. A privát tőke viszont hatalom: csak Újvidéken 30 000 engedély nélküli épület felett huny szemet a kormány.

Az 1999-es NATO-bombázások utáni újjáépítés nagy ütemben halad, 2000-ben minden épület és híd átadása nagy propagandával történik. A jövőben választások lesznek. Az újjáépítés szellemi központja Belgrádban összpontosul. Központosított tervezéssel döntenek arról, hogy hol mi épül. Az építészet fegyverré vált az uralkodó hatalom kezében.

Ezt a "felfokozott" építkezési lázat szakítja meg a 2000. október 5-ével kezdetét vevő rendszerváltás, amely nemsokára észrevehető politikai és gazdasági legalizálásba szürkült. A politikát nem érdekli az építészet. Nincs olyan gazdasági erő, amely az érdeklődés homlokterébe emelhetné ezeket a fizikai struktúrákat.

Az eddig elhangzottak igazolták az építészet hatalmi periodizációjának különböző társadalmi háttereit. A II. világháborútól az érett titói korszakig jellemző az uralkodó állami apparátus irányítása, amikor a kezdeti szocreál után a kizárólagos etalonná vált modern építészetet tüzi zászlajára.

A változások időszaka Tito halála után Jugoszlávia feldarabolásáig tartott, vagyis 1990-ig. A társadalom szocialista beállítása mellett a határozatlanság ideológiájában az építészet a világban jelen levő irányzatok felé orientálódhatott. A regionális indíttatású épületek mellett a nagyvárosokban megjelenik a high-tech és néhány klisészerű posztmodern épület.

A harmadik Jugoszlávia, az 1990-es évektől a mai napig nem letisztult társadalmi háttérben megjelenik a tőkés társadalmi réteg. Az egyház is soha nem látott építkezésbe fog, hatalmi pozícióból hagyományos bizánci stílusban terveztetni templomait.

Igazolást nyert a politikai légkör, a különböző társadalmi háttér és az építészet hatalmi irányításának összefonódása.

A vajdasági építészet – a jugoszláv és a szerb építészet részeként – ugyanezeket a periódusokat járta be. Vajdaság 1974-től nagyfokú autonómiát kapott, amely 1989-ig tartott. Ez a periódus nem eredményezett új építészeti értékrendeket, csak nagyobb fokú építkezési lázat.

A vajdasági magyar építészet

Vizsgálatunk tárgyát képezik a vajdasági magyar építészek munkái (mint perszonális érték) és a többségükben magyar önkormányzatok építészete (mint közösségi érték).

Ugyanazok a hatalmi erők hatottak a vajdasági magyar építészetre és a magyar többségű települések építészeti megnyilvánulásaira, mint a már leírt jugoszláv építészet esetében.

A II. világháború utáni modern stílusnak több vajdasági magyar építész is képviselője volt. Több generáció tervezett a modern építészet eszméje szerint, közülük többen a mai napig is (Kelemen Sándor, Ludasi Dezső, Kolozsi László, Tóth József, Tamási György, Pióker Károly stb.).

Az 1980-as években a regionalizmus előretörésében ott voltak a magyar tervezők is. Leginkább a vajdasági népi építészet hagyományai felé fordultak: a magas tetők, népi barokk és a napsugaras homlokzat elemein kívül a tornác ihlette meg őket. Ezek voltak a vajdasági interetnikus építészet fő vizuális hordozói. De nem mentették át a lényegét, az építészet mélyebb értékeit: a funkcionális kapcsolatokat, a kontextust, utcaképeket, beépítettséget. Inkább a díszítések révén kötődtek a múlthoz és környezethez.

Az anyaország közelsége egyes építészek esetében vonzerővé vált. A vajdasági magyar nyelvű építészeti publicisztika is meghatározó volt. Első szakszerű építészeti értelmezések 1972-től látnak napvilágot magyar nyelvű újságokban és irodalmi, valamint társadalompolitikai folyóiratokban (Harkai Imre, Klein Rudolf, Valkai Zoltán). Az első magyar nyelvű könyvek a bácskai szecesszióval, majd több magyar helység népi építészeti kutatásával kezdtek el foglalkozni 1983-tól (Bela Duranci, Harkai Imre, Klamár Zoltán). Modern építészetről szóló könyvek 1986-tól jelentek meg (Harkai Imre, Klein Rudolf). Ezek a könyvek a magyarországi szaksajtóval egyetemben meghatározók voltak az ezeket kísérő építészek számára, akik egyfajta regionalista szemlélettel fogalmazzák meg épületeiket mind a mai napig (Csipa József, Császár Frigyes, Harkai Imre, Tóth Vilmos, Valkai Zoltán). Úgy tűnik, hogy szükség van a regionalizmusra, amikor a magas kultúra találkozik a népi kultúrával. Sztárépítészek vallanak minderről Mario Bottához hasonlóan: „*Csak ha ápoljuk és kiaknázzuk a forrásainkat, pontosan azt, ami a regionális sajátosságok talaján fejlődött, akkor tudunk szembeszállni a globális ostobaságokkal*”³ A források alatt hagyományt, technikát, kultúrát, tervezési módszereket ért.

A vajdasági magyar tervezők sorából kiemelkedik Bencze Tibor, aki viszonylag korán, az államilag irányított modern építészet csúcán egy nagyon finom adaptációját érte el a vajdasági tájnak, egyfajta magasértékű kontextualista építészetet honosítva meg. Személyében lehet megtalálni a vajdasági magyar építészet tervező egyéniségét. Épületeiről (a kikindai Svetozar Marković gyár laboratóriuma, 1971; a zrenjanini III. Gimnázium és Közgazdasági Középiskola tornaterme, 1975; a törökbecsei Munkásotthon, 1976; óvoda Zrenjaninban, 1979, stb.), a törökbecsei munkásotthonnal kapcsolatban, egyik interjújában így vall: „*Vajdaság építészetébe illő motívumok lelhetők fel az otthonon, néhány elem a hajóarchitektúrából: a tiszai úsztatók gépházeteje, lépcsőformája, a lépcső alatti falak sziluettje... A bánáti motívumot nem a cseréptető formája vagy az épület vízszintesége ad-*

ja, hanem az épületen ismétlődő (látszólag talán unalmas) oszlopcsoport és sík felület váltakozásának ritmusa, amely ugyanazt az „egyhangúságot” nyújtja, mint a bánáti táj – ha aztán nézed, nézed és belemélyedsz, rájössz, itt valami más is van.”⁴

A második Jugoszlávia széthullásával Vajdaság elveszítette tényleges autonómiáját. A politikai krízis gazdasági krízist is előidézett. Az 1980-tól tartó, a gazdaságot korlátozó politika nagymértékben csökkentette a felépült épületek számát. Az 1990-es években a magyar nemzeti kisebbség nemzeti öntudatra ébredése indult meg, amely hat párt bejegyzésébe torkollott. A politikai eredmények nem kecsegtetőek, az építészetre pedig semmi hatással nincsenek.

Jelenlegi helyzet

A vajdasági magyar tervezők jelenleg kényszer nélkül választhatják meg a tervezési irányzataikat. Magántervezői praxisuk elég nagy szabadságot enged meg. Legtöbbször a visszatérő modern szellemében kreálják épületeiket. Némelyiküket megcsapott a Makovecz-féle organikus építészet formavilága. Mások a hagyományos építészet struktúráinak újraértelmezésében terveznek.

Hiányoznak a koncepciók, egyfajta konceptuális építészet, amelynek alapjai az új gondolatok. *„Az épület mindenek előtt gondolat kérdése...”* állítja Jean Nouvel, miközben konceptuális és kontextuális építészetre gondol.⁵ Hiányzik az építészetelméleti kérdéskörök boncolgatása olyan céllal, mint ahogyan azt Bojár Iván András gondolja: *„Ha az építészet nem az emberiség alapproblémáinak végiggondolásánál, azaz nem a filozófiánál kezdődne, pusztán mérnöki feladat maradna csupán.”⁶*

Új koncepciók alapján kellene megismerni a vajdasági települések építészeti kontinuitását és építészeti alapstruktúráit. A világépítészeti irányzatok szűrése a kielemezett vajdasági funkció-, forma- és homlokzati struktúrákon keresztül *identitásvédő*, de ugyanakkor a kortárs értékrendekhez igazodó terveket hozhatna létre. A helyi értékek birtokában levő építésznek nem kellene félniük, sem elzárkózniuk a külvilág értékrendjei elől. A kitekintés csak gazdagít, tanít, és nem követeli meg az önazonosságtudat feladását. Így lehet a külső hatást termékenyítően befogadni és továbbadni. Az értéktelítő nemzetközi példák ismerete szellemi felértékelődéshez vezethetne.⁷

A hatalmi irányítottság helyett ma jobban kell félni a szakmai bezárkózástól. Vagy ez is része a hatalmi irányításnak? Az építésznek nem tudnak külföldre jutni, főleg nyugatra és a fejlett országokba, így nincs realis képük az építészet fejlődéséről. A világ építészete pedig már annyira sokszínű, hogy érdemes egy budapesti interjúból a dekonstruktivizmus egyik atyját, az amerikai Peter Eisenmant idézni: *„Szerintem a regionalizmus már a múlt-*

té: az eszmék már nem régiókra jellemzőek, ha egyáltalán azok voltak valaha...vannak kulturális központok, melyek sokkal inkább a közös gondolatokra építenek. Akik ezekben a központokban élnek, nem idegenkednek az Internettől, nem úgy gondolkodnak az Internet helyéről, hogy az magyar vagy nem magyar. ”⁸

A vajdasági magyar építészeket elkerülte az olasz racionalizmus, a high-tech, a dekonstruktivizmus vagy az egyszerűség-komplexitás kérdésköre. Másképp fogalmazva: az információs társadalom. A hatalom és kultúra (építészet) viszonyát felváltotta az információhiány és az építészet viszonypárja. Remélhetőleg ezt az új bináris kötődést könnyebb lesz leküzdeni, mint az évtizedeket felölelő hatalmi irányítást az építészetben.

Jegyzetek

- 1 Ivan Štraus: Arhitektura Jugoslavije: 1945-1990. Sarajevo, 1991. 12.
- 2 Sulyok Miklós: „Építészet az anyag önszerveződésének visszatükrözése” – interjú Paolo Portoghesivel. In: Octogon. Bp., 1999/1. 42–44.
- 3 Kay von Westersheimb: „Számomra az építészet a banalitással szembeni ellenállás eszköze” beszélgetés Mario Bottával. In: Octogon. Bp., 1999/3. 78–88.
- 4 Harkai Imre: Gondolatok az élettérről. Forum, Újvidék. 1986. 23.
- 5 Bansar Mohamed: Jean Nouvel interjú. In: Octogon. Bp., 1999/1. 32–36.
- 6 Bojár Iván András: Épületek, tárgyak, belső terek. In: Európai Utas. Bp., 2000/1. 73–78.
- 7 Francisco Asensio Cerver: The World of Contemporary architecture. Könemann, Cologne. 2000.
- 8 Császár András: Interjú Peter Eisenmannal. In: Octogon. Bp., 1999/2. 77–80.

THE GUIDING OF HUNGARIAN ARCHITECTURE IN VOJVODINA IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

The triangle of power is made up of three factors: the architect, the structures of authority in the society, and the investors. There is a continual tension between these three. This affects the equilibrium of architecture and, as a consequence, it can turn into a designer's indulgence or become authoritarian or servile.

The paper starts out with inquiring into Yugoslav architecture, then proceeds through Vojvodinean architecture to an architecture which has not yet been studied, the Hungarian architecture in Vojvodina. The studied periods (1945-1948, 1948-1980, 1980-1990, 1990-2000) have proved that architecture is subject to periodization according to political power.

HARKAI VASS ÉVA

A HATALOM ÉS MŰVÉSZET RELÁCIÓI A 20. SZÁZADI MAGYAR MŰVÉSZREGÉNYEKBEN

Hatalom és művészet relációi explicit vagy implicit, látható vagy rejtett módon, a közvetlen megtapasztalhatóság vagy közvetett megnyilvánulás formájában korokon és műveken át mint „kölcsonös ösztönzés, ingerlés és küzdelem”, mint „állandó provokáció”¹ az irodalmi kommunikáció feladó(szerző)—üzenet(mű)—címezett hármaviszonyának szinte mindegyik elemét érintik, áthatják.² Az egyik oldalról posztulált tiltás és/vagy elvárás, illetve a másik oldal reakciójaként kinyilvánított elfogadás, illetve nyílt vagy rejtett szembeszegülés, szembenállás egymást kölcsönösen determináló játéka utal a hatalom Foucault által említett azon jellemzőjére, hogy „működésbe hozza az egyének (vagy csoportok) közötti viszonyokat”³. E viszonyok kölcsönös, egymást determináló jellegét Dávidházi Péter abban látja, hogy egyrészt a szerzőnek erkölcsi és anyagi támogatás, valamint a nyilvánosság (a mű prezentálásához szükséges intézményes háttér) miatt „szüksége van arra, hogy az intézményesített kulturális hatalom jóváhagyja munkáját”, másrészt „a kulturális és (tőle alig elválasztható) politikai hatalomnak is szüksége van a szerzőre”, hogy hitelesítesse „sugallt és elterjeszteni vágyott értékrendjét, azaz végső soron hatalma legitimációjához kér szellemi segítséget”⁴. E kényszerű szimbiózist Dávidházi különösen a nem nyugati demokráciák elvei szerint szerveződő társadalmakban tartja kifejezettnek, ahol „az írói nyelvhasználatról feltételezik, hogy bajt is képez okozni”, ahol „[N]em választották szét a tények birodalmát a fikció világától, így az író nagyobb tiszteletben tartják, ami azt is jelenti, hogy a potenciális fenyegetést is tisztelik benne, a rendszer veszélyeztetőjét, akit tehát kordában kell tartani bármi áron (...)”⁵.

A hatalom a kultúrán mint „szabályozó rendszer”-en, mint „hatalmi gépezet”-en⁶ át ily módon űzi játékát a köreit zavarni látszó szerző vagy mű ellen bevetett (nyílt vagy látens) cenzúra, az „uralkodó normák” elvárása vagy az ezen elvárásokat teljesítő szerzők díjazásának formájában, eszközeivel – egyfajta hivatalos kánon megalkotásával és erőszakos fenntartásával.

*

A 20. századi magyar irodalom történetében 1945 (illetve, intézményes formáinak létrejöttét tekintve, 1948) volt az az időszak, amikor a hatalom mint „szabályozó rendszer” évtizedekre szólóan meghatározta (deformálta) az irodalom létmódját. A hatalmi diszkurzus az ún. „fordulat” éve után megfogalmazott (ún.) „esztétikai” elvárások hármasszabályából (forradalmiság—pártosság—realizmus) kiindulva állítja fel elvárásrendszerét, szabja meg a hivatalos kánon részeként tekintendő művek prediszpozícióit. Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében e deformációt az „individuális eurotradíció” elfojtásában és megszakításában, „a korábbi irányzati, pluralisztikus diszkurzusforma” (hatalmi) diszkurzus és ellendiszkurzus kétértelmű rendszerére redukálásában határozza meg, végső következményként pedig az irodalmi hagyomány folytonosságának megszakításaként interpretálja.⁷ Az elvárásrendszer jegyében íródott művek végeredménye a szemantizmus, az egysíkú alakrajz, valamiféle népies-naturalisztikus-pedagógikus közérthetőség – a másik oldalon pedig a hallgatás és elhallgattatás, a pótcselekvésként művelt műfordítás vagy a gyermek- és ifjúsági irodalom írói gesztusai (minek következtében az utóbbiak nyertek az autonóm szépirodalom helyett bennük kicsapódó alkotói energiák által). A folyamat következményei a publikálási lehetőségek megvonása egyes íróktól – azaz kizárásuk az irodalmi életből, a hivatalos kánonból –, a Weöres Sándor által megnevezett „szellemi szesztilalom” és a Nemes Nagy Ágnes által megfogalmazott „szépség-elvonókúra” által a Mészöly-, Mándy-, Pilinszky-, Nemes Nagy Ágnes-, Weöres Sándor- stb. életműveken belül kitapintható fehér foltok (vagy pl. Ottlik makacs hallgatása), az ezen foltokat kitöltő műfordítói munka vagy gyermek- és ifjúsági irodalmi alkotások.

A Rákosi-éra szektás irodalompolitikájának nüanszai egyfelől az időszak irodalmi recepciójában, „vonalasított” recenzióiban és kritikáiban, másfelől Vas István több kötetes memoárjában, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Szántó Piroska és mások napló- vagy novellaszerű visszaemlékezéseiben, az időszak szívós továbbélésének korlátozott játék- és egerút-lehetőségei az ötvenes, de különösen a hatvanas években egymás után íródott parabolaregényekben (Déry Tibor: *G. A. úr X.-ben*, 1964, *A kiközösítő*, 1965, Mészöly Miklós: *Magasiskola*, 1956, *Az atléta halála*, 1966, *Saulus*, 1968 stb.), a kor közérzetének lecsapódásai tematikusan a személyi kultusz időszakára eső gyermekkor- és családtörténetek (a „kistörténelmek”, „magántörténelmek”) hetvenes évekbeli textusában követhetők nyomon (l. Nádas Péter: *Egy családregény vége*, 1977, Lengyel Péter: *Cseréptörés*, 1978, Bereményi Géza: *Legendárium*, 1978 stb.). Esterházy Péter: *Termelési-regénye* (1979) hangsúlyos módon, műfaji ironiával célozza meg a kor hamis heroizmusát, a posztmodern diszkurzuson belül pedig Garaczi László „lemúr”-történetében, Parti Nagy Lajos a galambtársadalom ironikus-parodisztikus allegóriá-

ján belül (*Hősöm tere*, 2000), Kukorelly Endre iróniával, esszét, memoárt és naplót egyesítő, közvetlenebb műfaji formában (*Rom*, 2000), Esterházy Péter a családregegy posztmodern újraírásában (*Harmonia caelestis*, 2000) stb. jeleníti meg az említett időszak atmoszféráját, lélekbe és kultúrába befűvő torzulásait. A sor útközben még sok művel kitölthető és folytatható – pl. Darvasi László, Márton László és mások nevével/műveivel, az ún. újtörténeti vagy kvázi-történelmi, áltörténelmi regényekkel (a történelmi regény posztmodern újraírásaival).

*

Hatalom és művészet relációinak nyomon követéséhez egy regénytípus, a művészregény is támpontokkal szolgál. A magyar irodalomban jellegzetesen a modernség paradigmájához köthető művészregény mint regénytípus a művészlét tematizálásán belül művész(et) és élet, művész(et) és világ – a művészregények többségében szembenálló relációit – nyitja meg. E szembenállás következtében a művészregények többségében művészet és élet, művész és valóság, művészlét és emberi-művészi beteljesülés bináris oppozícióként, tematikai kontrasztként jelenik meg. Nem egy művészregényben e bináris oppozíció, tematikai kontraszt egyik eleme épp a hatalom, amely a művész(hős)t körülvevő és determináló erőként funkcionál, s szab határt a művészlét kiteljesíthetőségének.

A 20. századi művészregények kontextusában szemlélődve kiindulópontom az előbbieken felvetett reláció látszólagos inverze: Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* (1922) című regényében a hatalom és művészet relációit érintve – és sarkítva – azt a sajátos szituációt tematizálja, amikor a hatalom birtoklása látszólag határtalan lehetőségeket nyit a művész számára. A Nero-regény paradoxona (s főhősének tragikus felismerése) azonban, hogy a művészet hatalmi eszközökkel uralható ugyan, ám nem hódítható meg. Ezt példázza a Nero és Britannicus közötti állandó interszubjektív libikókajáték – pontosabban Nero Britannicusszal való állandó azonosulási kényszere (olyanná válni, mint Britannicus, a költő – akár külső, testi vonatkozásokban is, pl. amikor a császár sovány szeretne lenni, mert Britannicus is sovány). A Nero-regényben ugyanis a császár a hatalmat, Britannicus a költőt, a költészetet képviseli, a mű végkicsengése pedig, hogy a hatalom lecsaphat a művészre (lásd Britannicus másokéhoz hasonló sorsát: halálát, meggyilkoltatását), ám a művészetet nem ölheti meg. A Kosztolányi-regény több értelmezése is kitér Britannicus hallgatásának motivikus-metaforikus vonatkozásaira – arra, hogy a költőhős már életében is a bölcs hallgatást, a némaságot választja (lásd Nero és Britannicus nevezetes dialógusát, amely a súlyos hallgatás és az üres, „könnyű” fecsegés leképezője) –, minek következtében a költő halála általi némaság nem jelenti egyben a művészet némaságát, megszüntethetőségét, elhallgattathatóságát is. A Kosztolányi-re-

génynek számos olyan szöveghelye – motívuma, toposza, epizódja – van, amelyek hatalom és művészet relációihoz szolgálhatnak adalékkul. A mű szereplői struktúráján belül a szereplő- (azaz művész-) típusok (Britannicus, a költő, Nero, a császár-költő és dilettáns művész, Lucanus, a lázadó költő, Seneca, a cinkos, a megalkuvó, Zodicus és Fannius, az „udvari” költők típusai, a lefizetett tapsoncok, a Nerót ünneplők vagy bírálók csoportja), az ún. „citeraegylet”, a színház toposza, a Juvenália mint Nero dicsőségének színhelye stb. hatalom és művészet relációinak, kényszerű szimbiózisának leképezői.

Ha egy új stílus vagy diszkurzus felléptét a normává emelt s hatalmilag támogatott régi és a normaromboló új küzdelmeként értelmezzük, a régi és új küzdelmében a művészregények újabb tematikai kontrasztját figyelhetjük meg. Akár a világirodalom, akár a magyar irodalom számos olyan művészregény-példát kínál, amelyekben a művész(fő)hős vagy az általa képviselt csoport az új stílus legitimitásáért száll harcba, miközben a hatalom a régi konzerválásával és intézményes támogatásával védi a meglevőt, amivel egyben önnön legitimitását is bizonyítja – pl. a normaalkotó régít díjazó zsűri, az akadémia és egyéb intézmények segítségével. A díjak odaitélése, illetve megvonása mögött ugyanis a hatalmi gépezet működése ismerhető fel. (A művészregényekben természetesen mindez a fikció szintjén valósul meg.)

A francia századvég Zola-regényének (*A mesteremű*, 1886) egyik rétegét az új stílusirányzatok (főként a naturalizmus és az impresszionizmus) keservekkel és kudarcokkal átszőtt úttörése képezi. A mű e rétegének fókuszába állított s nyelviileg megjelenített fiktív festmény, a *Plein air* című az azonos elnevezésű festésmód előhírnöke. A festészetről folytatott beszélgetések (a művészregények gyakori toposza ez) középpontjában ez az újfajta, az impresszionisták által kedvelt és hirdetett festésmód áll. Claude Lantier, a kisregény festő-főhőse ennek az új stílusnak az úttörője – szemben az akadémia hatalmilag támogatott, túlhaladott mesterkedésével, sötét tónusú „romantikus mártásával” és „konzervatív kocsikenőcsével”. A tematikai kontraszt a magyar századforduló művészregény-irodalmában majd Justh Zsigmond *Művészszerelem* (1888) című regényében, a későbbiekben pedig Kaffka Margit *Állomások* (1917), valamint Kassák Lajos *Egy lélek keresi magát* (1948) című, lélektani futamokkal átszőtt művészregényében lel visszhangra. Justhnál a szembenállás egyik pillére a régít képviselő romantikus historizmus, a másik az új stílust reprezentáló, a naturalizmussal és szimbolizmussal egybefonódó impresszionizmus, Kaffka és Kassák művészregényében pedig a norma- és formabontó újat az avantgárd ellenállásba ütköző absztrakciója képviseli. (E művészregényekben nyelviileg megjelenített műalkotások az új stílus, az újnak számító művészi eljárások emblematisztikus leképezői.)

A művészregények (köztük a festő-regények) gyakori toposza a *képkiállítás*, amely egyrészt a hivatalos zsűri, másrészt a közönség általi megmértetés színhelye.

Az újat fenntartásokkal fogadó vagy elutasító zsűri a hatalmat reprezentálja, az újat, a másságot, a normánkívüliséget kétkedve és idegenkedve fogadó közönség pedig a hatalmi elvárások konzerválója. A művészregények (s köztük újra a festő-regények) jellegzetes mellékszereplője a *képkereskedő*, aki a vásárlóközönség és a művész között közvetít (az előbbi kiszolgálójaként, az utóbbi kihasználójaként, s egyúttal a közönség és a művész közötti katalizátorként – pl. Bródy Sándor *Rembrandtjában* (1925), Kaffka Margit *Állomások* című regényében stb. (A mellékszereplők e főhöst hátráltató szereplőcsoportjával szemben ugyanakkor ott a főhős művészi kibontakozását segítő *mester* – pl. Füst Milán *A Parnasszus felé* című művészregényében.)

A hatalmat képviselő intézményeken, a hatalmi elvárásokat legitimáló és konzerváló, az újjal szemben idegenkedő közönségen, valamint az ennek igényeit képviselő képkereskedőn mint katalizátoron kívül a művészregényekben hatalom és művészet relációit reprezentálja tematikus szinten a hatalom által diktált normákat s a közízlést *kiszolgáló művészhős* típusa is, akinek ezen törekvését, lojalitását a hivatalos intézmények díjjal honorálják. A szálak újra a századfordulótól, Ambrus Zoltántól (*Midás király*, 1891-2, 1906) Kassák Lajos említett művészregényéig (és tovább) vezetnek, s a művészregényekben e hőstípus a bináris oppozíción belül a hatalom elvárásait s magát a hatalmat legitimáló mellékszereplőt testesíti meg.

Dávidházi Péter könyvének bevezető tanulmányában a „kölcsonös felhatalmazás” alaphelyzetéről, „író és hatalom fortélyos fegyverekkel vívott” titkosháborújáról beszél – arról a kompromisszumlehetőségről, melynek értelmében „a művész viszonylagos szabadságot élvezhet, ha művében tartózkodik a nyílt politikai felforgatástól. A helyzet erkölcsileg züllesztő mindkét félre – mondja –, és ember legyen a talpán, aki sértetlenül kiállja, de a művészi sors iróniája, hogy a vegyes indítékok összeegyeztetését a mű nem sínyli meg okvetlenül.”⁷⁸ Dávidházi példaként Vergiliusra hivatkozik, aki „arra kapott felhatalmazást, sőt, a sugallt megbízáson kívül anyagi támogatást is, hogy dicsőséges eposszal járuljon hozzá uralkodója legitimációjához; Vergilius, a művész, a maga részéről inkább maradandó remekművet akart alkotni; végül mindkét fél megkapta, amire vágyott (...)”⁷⁹ A művészlét e valós epizódjából merített ötletet Hermann Broch művészregényében, a *Vergilius halálában* (1945). A világirodalom művészregényeinek kontextusában ugyanakkor Thomas Mann *Doktor Faustus*a művészhősének pokolra szállásával, egészen különös módon, a Faust-népkönyvekből eredeztethető Faust-mítosz segítségével utal hatalom és művészet relációira.

Művészlétnek és hatalomnak a *Nero*-regényhez hasonlatos, hangsúlyos, direkt és sorsszerű szembenállása mutatkozik meg Spiró György *Az Ikszek* (1981) című művészregényében, amelynek pseudo-valóságos hőse, a lengyel színházművészetből ismert Bogusławski egész életét és művészetét – művészlétét – e szembenállás keresztüztüében éli meg. A bonyolult apparátust mozgató s a közönség jelenlététől és elfogadásától függő színháznak fokozottan szüksége van arra, hogy a hatalom kulturális intézményei „jóvá-hagyják” a munkáját, s amely e függőség révén a hatalmi játékok, intrikák terepévé lesz. A Spiró-regénybe fikcionált lengyel Nemzeti Színház repertoárjával szembeni folyamatos hatalmi szembeszegülések s az állandó cenzurális beavatkozások a közép-kelet-európai hatalmi apparátusok azon, már említett vonását képezik le, hogy nem választják szét „a tények birodalmát a fikció világától”. A hatalom által üzőtt játék eszközei az egyre rigorózusabbá váló cenzúra, a hatalom által lefizetett közönség és felvásárolt belépőjegyek, a vonalasított s álneven írt színikritikák és egyéb intrikák, amelyek mögött a címbeli Ikszek hatalmi csoportja áll. Velük szemben a színészfőhős Bogusławski képviseli azt a művésztípust, akinek művészi tevékenysége folyamatos veszélyt és kihívást jelent a hatalom számára. Mint-hogy a színházvezetés is a hatalom kiterjesztett karja, a regény főhősének állandó korlátozásokkal – szerepmegvonásokkal, rendezői tevékenységének szüntelen akadályoztatásával stb. – kell szembesülnie, s minthogy a hős szívósan küzd a mindenáron való játék jogáért (olykor, a játék érdekében, kompromisszumok árán is), s a maga művészi eszközeivel folyamatosan szembeszáll a színházat kisajátítani törekvő hatalommal, a más művészregényekben toposzként szereplő színház Spiró e regényében a foucault-i „kölcsonös ösztönzés, ingerlés és küzdelem”, az „állandó (kölcsonös) provokáció” központi színterévé lesz. A főhős bukása s a regénybeli hatalmi klikk utólagos önkritikája és feloszlata a mindenkori hatalmi játékok végkimenetelére utal.

Nem nehéz felismerni a Spiró-regény allegorikus vonatkozásait, mint ahogyan Kosztolányi *Nero*-regényének is vannak ilyen vonatkozásai. Kaffka Margit művészregénye ugyanakkor kulcsregény is, s ha mindehhez hozzászámítjuk a művészregényekben tetten érhető (fikcióba) rejtett önéletrajzi vonatkozásokat is, e regénytípus – az allegorézis írói eljárásához hasonlóan – a szerzői én közvetett megnyilatkozásaként is interpretálható. A művészregények szerzői azonban nemcsak életrajzuk egyes elemeit és önarcképük egyes vonásait rejtik, lopják be műveik fikcionált világába, hanem fiktív hőseiknek a művészetről, művészlétről vallott nézetei, reflexiói, műhelyproblémáik mögött egy-egy szerző saját nézeteire, reflexióira, műhelyproblémáira ismerhetünk. Az sem véletlen, hogy a művészregények között jónéhány (pl. Bródy Sándor *Rembrandtja*, Krúdy Gyula *Hét Bagoly* című

vagy Füst Milán *A Parnasszus felé* című regénye) egy-egy szerző *kései* alkotása. Azaz a művészlétet mimetikusán ábrázoló művészregény a művészi pálya, a megtett írói és életút művészi tapasztalatainak, konzekvenciáinak (fikción belüli) levonására is alkalmat adó regénytípus. E mozzanattal rokon jelenség, hogy ezeket a konzekvenciákat több művészregényben éppen a pályája végére érkezett, idős művészfőhős vonja le (a világirodalomban pl. Balzac *Az ismeretlen remekmű* című kisregényének festőhőse, Broch Vergiliusa, a magyar irodalomban Bródy Rembrandtja, Márai Szindbádja, Kassák festőhőse, Füst Milán orgonaművésze, Spiró regényének főhőse stb.). E „leltárok” végkicsengése, végső konzekvenciája pedig az emberi vagy a művészlét elhibázottságának felismerésétől a hatalommal folytatott harc nevetséges voltának felismeréséig, a veszteségeken való bölcs felülemelkedés s a veszteség vállalásának gesztusáig stb. e regénytípus változatainak sokrétűségére utal.

*

Szirák Péter e tanácskozáson elhangzott előadásában az általa említett művek kapcsán magánélet és közélet relációjáról beszélt, valamint arról, hogy a regényirodalomban az egyén és egyén közötti, interszubjektív viszonyok is gyakran a hatalom függőségében alakulnak.

A művészregény esetében a regénytípus műfaji jellemzői következtében *magánélet és közélet* relációja *magánélet és művészlét* relációjává transzformálódik, s az egyén—egyén közötti, interszubjektív viszony is közvetlenül a művészlét függőségében, függvényében realizálódik – nem mintha közvetetten nem lenne kitapintható a hatalom e relációkat determináló hatása is, sőt: a művészregények nem is elenyésző számában (a regényvilágon belül nyelviileg megidézett művel folytatott harc következtében) maga a *művészet* lép fel *hatalomként*, a művész személyiségének, magánszférájának, magánéletének bekebelezőjeként – pl. Zolánál, Balzacnál, Thomas Mann-nál, Justh Zsigmondnál, Füst Milánnál stb. Ám a hatalom ebben a jelentésében metaforikusan értendő – s ebbéli vonatkozásában el is tér e tanácskozás kitérőtől témájától.

Jegyzetek

1 Foucault 1997, 286.

2 Itt gondolhatunk akár a cenzúrára vagy öncenzúrára, akár az esztétikai üzenet „rejtjelezésére” (és ennek műfaji megnyilvánulásaira – pl. az allegóriára, a példázatra) vagy a hatalmi gépezet recepcióra gyakorolt, recepciót deformáló hatására stb.

3 Foucault, *uo.*, 279.

4 Dávidházi 1998, 13.

5 *Uo.*, 16.

6 *Uo.*, 14.

7 Kulcsár Szabó 1993, 8. és 10.

Irodalom

DÁVIDHÁZI Péter: „És ki adta neked ezt a hatalmat?” = D. P.: *Per passivam resistentiam*.

Változatok hatalom és írás témájára. Argumentum, Bp., 1998, 9—26.

FOUCAULT, Michel: A szubjektum és a hatalom (Ford. Kiss Attila Attila) = Kiss Attila Attila—Kovács Sándor S. K.—Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv II. Ictus/JATE Irodalomelméleti Csoport*, Szeged, 1997, 267—292.

KULCSÁR SZABÓ Ernő: A magyar irodalom története 1945—1991. Argumentum, Bp., 1993

RELATIONS BETWEEN POWER AND ART IN THE TWENTIETH CENTURY KUNSTLERROMAN

The questions within the domain of power and culture are manifested in a specific way in the literary genre known as *Kunstlerroman*. In the context of *Kunstlerromans*, both in world and Hungarian literature, the relationship and conflict between the two can be grouped into several sub-types. While some of these works (e.g. *Nero*, a *véres költő* by Dezső Kosztolányi or *Ikszek* by György Spiró) show the conflict of power and art directly and explicitly, a whole range of *Kunstlerromans* refer to it in a rather more indirect and implicit way. In the *Kunstlerromans* of the twentieth century this opposition is represented as the conflict between the (traditional) canon supported by the power on the one side and the new trends in style on the other. In these stories, for example in the novels on painters, the exhibition of paintings and the (conservative) public and criticism make up the topos, the jury that represents authoritative power, the art-dealer that plays the role of catalyst between the artist and the public, the artist that stoops to what people in power require from him, etc. are the protagonists of the novel.

The *Kunstlerroman*, which mimetically describes the life and existence of artists, depicts the conflict between power and culture (art) through the context of the world of artists, as the conflict between the protagonist – the artist (the work of art) – and the artists' environment.

KÁICH KATALIN

SZABAD LÍCEUMOK A 19/20. SZÁZAD FORDULÓJÁN A MAGYAROSODÁS SZOLGÁLATÁBAN KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A DÉLVIDÉKEN*

A 19. és 20. század fordulóján a magyarországi szabad líceumi mozgalom folyamatainak vizsgálata nem történhet meg a nyugati ún. university extension – német nyelvterületen a Freien Curse – működése leglényesebb jellegzetességeinek ismerete nélkül. Egyébként az university extensiont az egykori magyar nyelvű szakirodalom leggyakrabban a külterji egyetem, a szabad egyetem fogalmak megfelelőjének tartotta. Az intézmény fogalmát az *Encyclopedia Britannica* 22. kötete a következőképpen határozta meg: „a legtágabb értelemben magába foglalja az összes oktatói (nevelési) tevékenységet, melyet valamely tudományos intézmény támogat azoknak a személyeknek számára (rendszerint felnőtteknek), akik nem tartoznak a rendszeres egyetemi hallgatók körébe.” Az 1900. július 30-án és augusztus 4. között Párizsban megtartott nemzetközi kongresszuson, melynek témája a felsőoktatás volt, többek között megvitatták a university extension fogalmát is, mivel a 19. század utolsó negyedében rendkívül elterjedt felnőttoktatási intézmények Európában és az Észak-Amerikai Egyesült Államokban szervezeti formájuk, elnevezéseik és működésük szempontjából nagyon tarka képet nyújtottak.

Roberts, a cambridge-i egyetem tanára éles határvonalat vont az ún, népszerű előadások és a university extension előadásai között. „Az University Extension magár a *valódi tanulmányt* adja elő, szerves sorozatokban és bizonyítványt csak az kaphat, aki 12 héten át résztvett a tanfolyamban, írásbeli dolgozatokat készít s ezek alapján vizsgát tesz. Az University Extension tehát a tudományokkal való legkomolyabb foglalkozás közvetítője.”

* A dolgozatot az 1978-ban megvédett doktorátus és az 1979-ben kiadott Szabad líceumok Bácskában és Bánátban című munka alapján készítettük el.

A francia népművelési gyakorlatot Clerc, az „aix-marseillei egyetem tanára” ismertette a kongresszuson. Hangsúlyozta: „A párizsi népegyetemek nem annyira a tudomány terjesztésének szolgálatában állanak, hanem inkább előtérbe lép a szociális cél: a munkások kiragadása a lázítók kezéből, nemes szórakozások nyújtása, testi és szellemi szükségleteik kielégítése.” A felsoroltakon kívül a francia népoktatásnak még egy célja volt, nevezetesen a nemzeti önérték és hazafiasság ápolása. Ily módon kívánta az állam megővni a munkásosztályt „a nemzetköziség útvesztőjéről”.

A university extension fogalmával, de elsősorban annak szervezetével Magyarországon először Gaál Jenő foglalkozott behatódobban az 1896. évi második országos egyetemes tanügyi kongresszuson, melyet a milleniumi ünnepek alkalmából szerveztek meg. Beszámolójának gyakorlati célja az volt, hogy lépéseket tegyen ennek az intézménynek meghonosítása céljából. Egyébként 1893-ban Budapesten már megalakult „az első tudományt terjesztő egyesület, mely a *sorozatos előadások* intézményét megvalósította, s mely a Szabad Lyczeum nevet viselte”. Az új század kezdetére nem csak az ország fővárosában de az egyes vidéki városokban (Pozsony, Zombor, Szabadka stb.) több felnőttoktatással foglalkozó intézmény is alakult, melyeknek megalakulásakor a létrehozók hangsúlyozták: az új intézmény az angol University Extension szervezetét tekinti mintaképének. Az újonnan alakuló egyesületek legtöbbje kezdetben a szabad liceum elnevezés mellett döntött.

A külföldön elterjedt university extension-mozgalom és a magyarországi szabad liceumok lényegében a felnőttoktatás társadalmi úton történő megvalósítását, népszerűsítését kívánták szolgálni az iskolán kívüli népművelés eszközeként, és egyben a szabad tanítás, a szabad-oktatás egyéb intézményei létrejöttének előfeltételei voltak.

Az angol és a francia gyakorlat között nagy volt az eltérés. Az Európaszerte megszervezett felnőttoktatás két véglete olvasható ki az angol Roberts illetve a francia Clerc ismertetőjéből, amennyiben az angol gyakorlat lényege a tudományos szellem jelenlétét feltételezte a felnőttoktatásban, a franciák viszont a népszerű ismeretterjesztő és a hazafias eszméket propagáló előadásokat részesítették előnyben. Ebben az összefüggésben mi közelebből a szabad liceumok intézményével kívánunk foglalkozni.

A magyarországi gyakorlatról előljáróban mindjárt el kell mondani, hogy a különböző elképzelések, programok és alapszabályok által lefedett célkitűzések valamint a gyakorlat között lényegesen voltak az eltérések. A budapesti Szabad Lyczeumról a századforduló szakirodalma pl azt állította, hogy az volt az elő „tudományt terjesztő” egyesület. A *Pallas Nagy Lexikon*ának 15. kötete is foglalkozott a szabad liceum fogalmának a tisztázásával. Megállapította hogy az „eredetileg az angol University Extension ez Oxford és Cambridgeből kiindult, egyetemi műveltséget terjesztő mozga-

lom mintájára kívánt kialakulni, de a honi viszonyok sok tekintetben való eltérésre kényszerítették.” „E honi viszonyok okán végül is a szabad líceumok, legalábbis a Délvidéken, nem valósították meg az elméleti és gyakorlati ismeretek rendszeres oktatását – habár erre vonatkozóan is vannak kivételek –, ugyanakkor a népszerű előadások terén gyakran jelentős eredmények voltak. A nemzetiségek által sűrűn lakott országrészekben különösen a 20. század tizes éveiben a túl harsány hazafias eszmék hirdetésének szószékévé is lett néhány liceumi egyesület.

A hivatalos magyar közvéleményt a szabad tanítás megszervezésének problémája egészen az első világháború kitöréséig nagyon élénken foglalkoztatta. Mind a haladó, mind pedig a konzervatív erők a maguk számára igyekeztek előnyt biztosítani a népművelés, így a felnőttoktatás megszervezésében is. A konzervatív úri Magyarország a szabad tanítás intézményeit akarta felhasználni arra, hogy egy általa értelmezett egységes, nemzeti, hazafias és vallásos kultúra letéteményeseivé tegye az országban élő nemzetek és nemzetiségek minden társadalmi rétegét az ugyancsak általa megfogalmazott és értelmezett „egységes nemzeti haladás” érdekében, mely a „harmincmillió magyar nemzet” megteremtését tűzte ki feladatául. A hivatalosan propagált népművelés arra volt hivatva, hogy a politikamentes, öncélú kultúra terjesztésének segítségével a gazdasági átalakulást helyettesítse, és az ilyen szellemben történő iskolán kívüli oktatás igénybevételével a társadalmi osztályok valamint a nemzetiségek és a magyarok közötti áthidalhatatlan szakadékok megszüntetésének lehetőségéről igyekezzék meggyőzni az egyre elégedetlenebb néptömegeket. A mai Vajdaság területén a szabad líceumok népművelési tevékenysége lényegében a francia gyakorlat-hoz áll a legközelebb.

Az egykori Monarchia keretén belül létrejött ideológiai és politikai küzdelmek döntő hatással voltak a szabadoktatás terén elért (vagy el nem ért) eredményekre, ugyanakkor híven tükrözik a századforduló Magyarországára reakciós erőinek, valamint a haladó polgári értelmiség és a szocialista eszmék terjesztőinek küzdelmét. Annak ellenére, hogy kezdetben a felnőttoktatással kapcsolatban mind a földbirtokos-klerikális szövetség, mind pedig a demokratikus reformokat követelő burzsoázia és polgárság a politikamentességet hangsúlyozta, s csak a szocialisták vallották be nyíltan, hogy a szabad tanítás a pártagitációra való nevelés eszköze, a politikum elválaszthatatlan kísérője volt a népművelésnek, amit az 1907-es pécsi kongresszus, majd pedig a hivatalos magyar kormány minden ezzel kapcsolatos rendelete, intézkedése is bizonyíthat.

A felnőttoktatás eredeti célkitűzéseitől eltérően (ti.: hogy azok számára, akik az iskolán belüli oktatás révén nem nyerhettek megfelelő általános és szakképzettséget, lehetőséget biztosítson a társadalom a továbbtanulásra) a

Monarchia magyarországi részein (így vidékünkön is), a hivatalos iskolán kívüli oktatás a magyarosítás eszközévé vált a nemzetiségek által sűrűn lakott területeken, s egyben a szocialista eszmék elterjedésének meggátolását irányozta elő, állítván, hogy az országban csak az egységes magyar nemzeti művelődésnek van létjogosultsága, s minden, ami ezen kívül áll (tehát a nemzetköziség is), a hazafiatlansággal, sőt hazaárulással egyenlő.

A hivatalosan is támogatott népművelés mellett (mely a meglévő társadalmi, politikai, gazdasági stb. viszonyok konzerválását kívánta lehetővé tenni) létezett még egy közművelődési törekvés, melyet a polgári radikalisták szerveztek és irányítottak (gyakran a szocialistákkal karöltve), melynek célkitűzései sok pontban megegyeztek a szabad tanításról vallott eredeti nézetekkel. A cél a nép általános műveltségének és szakmabeli tudása színvonalának emelése a kapitalista termelékenység fokozása, a gazdasági helyzet javítása érdekében.

E két tendencia ötvözetéből születtek meg az egykori Bács-Bodrog és Torontál vármegyékben a szabad líceum intézményei, melyek az adott erőviszonyok pillanatnyi állásától függően, hol a haladó, hol pedig a konzervatív törekvések jegyében végezték a népművelés munkáját; konkrétan a kis- és középpolgárság oktatását, miután a munkásosztály a szakszervezetek által szervezett előadásokat látogatta inkább (a falvak népe elsősorban szakmai képzésének feladatát pedig a gazdasági egyesületek, gazdaszövetségek népművelői tevékenysége látta el).

Az ország félf feudális, félkapitalista helyzetéből logikusan következik az az eklektikusság, az a felemáság, mely a magyarországi népművelés egyik alapvető jellemzője, s a szabad líceum is ebből következően tipikus terméke annak a fonák, viszás helyzetnek, melybe az állandó kompromisszumok sodorták a kiegyezés után az országot.

A nagybecskereki, szabadkai és zombori líceumok felnőttoktatási tevékenységét elemezve szeretnénk felhívni a figyelmet bizonyos rokonvonásokra, de a meglevő különbségekre is. Ezek a rokonvonások és a különbségek ismételten függvényei a népművelés terén országosan kialakult széles skálájú nézeteknek; egyfelől a feudális maradványok védelmezőinek legreakciósabb megnyilvánulásait igyekszik átmenteni a felnőttoktatás területére is, másfelől állandó jellegű a demokratikus átalakulásért küzdők táborának harca a feudális maradványok felszámolásának és a kapitalizmus kiteljesedésének céljából.

Szabadkán és Zomborban a líceum mint önálló egyesület szerepel a két város művelődéstörténetében, míg Nagybecskereken a Magyar Közművelődési Egyesület egyik fiókszervezete volt a líceum, tehát vármegyei szintű intézményként tarthatjuk számon. Hogy a vármegyéhez való szorosabb tartozás milyen mértékben befolyásolta a líceum munkáját, azt mi sem bizo-

nyítja jobban, mint az, hogy az 1905/1906-os évadban Becskerekén stagnáltak a líceumi ismeretterjesztő előadások. A választások kötötték le a vármegyei urak figyelmét, s nem igen maradt idejük a népműveléssel törődni. Ugyancsak ebből következik, hogy a Torontál területén minden líceumi előadás kezdeményezője és szervezője a Közművelődési Egyesület volt (1904-től). Szabadka és Zombor csak a maga líceális előadásainak megszervezésével törődött, meghívás esetén vidékre ellátogatott ugyan egy-egy előadó, de ez a jelenség nem vált folyamatos gyakorlattá.

Egyik helyen sem tekinthető a líceum a tervszerű, céltudatos, folyamatos népnevelés intézményének, habár ennek igénye állandóan jelen volt. A zombori és nagybecskereki líceum sohasem tagadta az intézmény nevelői, oktató jellegét, a szabadkaiak viszont gyakran hangoztatták, hogy a hallgatóság szórakoztatása (esetleg a figyelem felkeltése bizonyos kérdések iránt) a célja az egyesületnek (Milkó elnöki magnitója!) A sorozatos előadások megszervezése ritkán sikerült (Szabadka, Zombor) vagy egyáltalán nem kíséreltezzek vele (Nagybecskerek), pedig ezek előfeltételei lehettek volna az egységes felnőttoktatásnak.

A közönséget a kis- és középpolgárság alkotta mindhárom helyen, melynek nem volt feltétlen életszükséglete a továbbtanulás, így a szórakoztatóbb előadásoknak nagyobb keletje volt mint a tisztán tudományos jellegűeknek. Kivételt csak néhány fővárosi vendégelőadó fellépése képezett, akiknek jelenléte mindig nagy érdeklődést váltott ki a publikum körében. Bühl Antal az ilyen líceumokat „polgári líceum”-oknak nevezi szemben a „néplíceum”- és „munkáslíceum”-okkal. (*A szabadoktatás kezdetei Temesvárott*, Korunk, 1975. 10. 789-792. oldal).

A legtöbb vendégelőadó Zomborban szerepelt (nemcsak Gozdu idejében, de később is), míg Szabadkán és különösen Nagybecskerekén a helyi értelmiség köréből kerültek ki a líceumi felolvasók.

Továbbképzés szempontjából a zomboriak tettek legtöbbet a szaktanfolyamok felállítására. A Szabadkán megszervezett szaktanfolyamok elsősorban a felső leányiskola hiányát igyekeztek pótolni, míg a becskereki líceum nem tartott szaktanfolyamokat, miután ezeknek feladatát a Közművelődési Egyesület egyéb fiókszervezetei, de különösen a Gazdasági Egyesület, látták el.

A megtartott előadások ingyenesek voltak a két vármegye központjában, Szabadkán belépődíjat szedtek, melyet az Egyesület költségeinek fedezésére fordítottak. Mindhárom anyagi támogatásban részesült a törvényhatósági bizottságok jóvoltából.

A vidéki líceumok tulajdonképpen minden közművelődési törekvés kiindulópontjaivá váltak különösen Zomborban és Szabadkán (Nagybecskerekén ezt a funkciót a Közművelődési Egyesület töltötte be);

nemcsak a naépszerű felolvasásoknak nyújtottak otthont (habár legtöbbször erről volt szó), hanem a zenei estélyek, irodalmi matinék, évfordulók megszervezésében is kitűntek, hozzájárultak a tudományos ismeretek terjesztéséhez, de szakelőadásokat is organizáltak. A többi felnőttoktatással foglalkozó intézménytől (közművelődési egyesületek, a szakszervezetek munkás otthonai, a feminista egyesületek, a kereskedelmi ifjak egyesületei, a gazdasági egyesületek és gazdaszövetségek által rendezett előadások stb.) eltérően, amelyekben ezen egyesületek céljainak megfelelően kifejezetten szakoktatással vagy társadalom-politikai neveléssel foglalkoztak, a mi vidéki líceumaink az *általános műveltség* terjesztésének fórumaiként tarthatók számon, s népszerű ismeretterjesztő előadásaik révén döntő hatással voltak hallgatóik közművelődési igényeinek kialakítására.

Mindhárom központban a líceumi előadások között többször hallhatta a közönség a darwinizmusról, a feminizmusról, a szocializmusról, a nemzeti-ségi kérdéssről, a gyermek- és egészségvédelemről, az alkoholizmusról szóló értekezéseket. Gyakran voltak műsoron a Széchenyi életművét ismertető előadások, amelyekben Széchenyit mint a nemzetnevelés gondolatának a nagy elődjét dicsőítették.

A zenei rendezvények lényeges elemei voltak a szabadkai és zombori líceumok tevékenységének.

A magyar kultúra fensőbbrendűségét bizonyító kultúrheteket mindhárom város rendezett, melyeken a Nemzeti Szalon festményeit, szobrai is bemutatták.

A líceumi előadások ideológiai prezentálása szempontjából a leghaladóbb felolvasásoknak a zomboriakat tekinthetjük Jászi Oszkár, Madzsar József, Bedy-Schwimmer Róza, Pataj Sándor, Gozdsu Elek., Kohlmann Dezső stb. révén. Miután a világháború kitörésekor megszűnt a Lyceum, a reakció felé való eltolódás itt nem vált evidenssé, mint Szabadkán és Nagybecskerekén. Ugyanakkor Szabadkán már a kezdet kezdetén a líceum munkáját jelentősen befolyásolták a katolikus ún. „ellenreformációs” törekvések, amelyeket a szabadkőművességgel kapcsolatos viták is igazolhatnak.

A közművelődési törekvésekben tapasztalt ellentmondásosság, kétarcúság legkövetkezetesebben a becskerekeli líceum működésében kísérhető végig. A haladás és konzervativizmus találkozása és kompromisszuma itt jutott leginkább kifejezésre. Zomborban és Szabadkán a líceumok vezetősége a látszólagos semlegesség álláspontján állott, amit a sajtóban megjelent líceumi előadások célkitűzéseivel kapcsolatos cikkek és vezércikkek is kifejezésre juttatnak. Ez természetes is, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét városban a magyarok mellett csak a szerbek és horvátok (bunyevácok) éltek (kb. fele-fele arányban), s a polgárság körében a hatalom megtartása céljából napirenden voltak az állandó kompromisszumok. Különösen vonatkozik

ez Zomborra, ahol a szerb polgársággal való állandó jellegű egyzkedés, az egymásnak tett engedmények minden tevékenységre rányomták a bélyeget. Így a liceumi előadások is gyakrabban hirdették a nemzetiségi és egyéb kérdésekkel (pl. szabadkőművesség) kapcsolatos radikálisabb nézeteket. A többnemzetiségű Torontálban már nem volt olyan egyszerű ez a probléma. A magyrság fölényének megtartása érdekében (a nemzetiségek ellenére) sokkal következetesebb és kitartóbb küzdelemre volt szükség. Állandóan bizonyítani kellett azt, hogy a vezetés a magyarságot illeti meg. Mindehhez hozzájárultak még a társadalmi ellentétek, melyek ezen a vidéken sokkal kiélezettebbek voltak (s amelyeknek itt jobban tudatában voltak az emberek), amit mi sem bizonyít jobban, minthogy itt nagyon fontosnak tartották a munkások oktatását is (azaz az úri és polgári Magyarország kultúrájának le-téteményeseivé akarták őket tenni), s munkásgimnáziumot létesítettek a számukra, hirdetvén, hogy a társadalmi bajok orvoslásának egyedüli hatha-tós szere éppen a műveltségbeli színvonal kiegyenlítése, amely majd többé-kevésbé megoldja a vagyoni egyenlőtlenség problémáját is.

A nemzetiségek kultúrájának egyenrangú elismerésére némi kísérlet csak Zomborban történt. Ez is inkább talán csak egy embernek köszönhető, Gozdsu Eleknek, aki a vezetése alatt álló Lyceumban a szerbek felléptét is lehetővé tette időnként. Miután Nagybecskerekben a szabad tanítás nagymér-tékben az asszimilációs törekvéseket is szolgálta, természetes, hogy ilyen-fajta közeledésre ott nem kerülhetett sor.

Mind Szabadkán, mind pedig Nagybecskerekben a háború alatt ún. hábo-rús ciklusokat szerveztek. (Valószínű így lett volna ez Zomborban is, ha tör-ténetesesen a Lyceum Egyesület még ekkor is működik). Ezekenek célja a há-borús morál fenntartása volt. Még az utolsó pillanatban is mindkét helyen töretlen hittel arról tartottak előadásokat, hogy a háború kimenetele győzel-met hoz a magyarság számára, s zavartalanul tovább folytathatják a népmű-velés megkezdett munkáját olyan irányban, ahogyan azt a béke idején tet-ték. Ezen a ponton váltak reakcióssá még azok is, akik annak előtte a sem-legesség álláspontját hitték és vallották magukénak, és a tanítás szabadságát úgy értelmezték, hogy minden eszmének, irányzatnak ismertetésére lehető-séget kell adni a liceum keretein belül.

Tagadhatatlan érdemük a liceumoknak az, hogy a sovíniszta, nagyhangú, handabandázó, gentryt, egyházi hatalmat védelmező törekvések tömkelegé-ben gyakran voltak hangadói a haladó polgári reformtörekvéseknek, s ennél többet tőlük elvárni nem is lehetett. Ha elért eredményeik értékelését csak az adott korszak politikai, társadalmi és kulturális viszonyai ismeretének szempontjából végezzük el, meg kell állapítanunk, hogy időnként *igenis* voltak csúcsteljesítményei vidékünk liceumi mozgalmainak. Egy Ruskin-vagy egy Shakespeare-s sorozat mindenképpen azt jelzi, hogy az igénye-

sebb művelődésre való törekvést a mozgalom legjelesebbjei sohasem tévesztették szem elől. Vonatkozik ez az aktuális társadalmi viszonyok problémáinak taglalására is (alkoholizmus, gyermekvédelem, nemzetiségi kérdés stb.). Ezeknek a kérdéseknek prezentálásával polgári értelmiségünk s a második reformnemzedék legjobbjai foglalkoztak mindig: Gozsdu Elek, Milkó Izidor, Jászi Oszkár stb.

Végezetül tegyük fel a kérdést: elvárhatjuk-e, hogy egy ellentmondásokkal teli világban, egy ellentmondásokra, állandó kompromisszumokra épülő országban az elméleti és gyakorlati következetlenség helyett, szilárd, biztos alapokon nyugvó, kitartó ideológiai küzdelem alakuljon ki az olyan körökben, melyeket nem sújtott közvetlenül az igazságtalanság (társadalmi, nemzetiségi stb.) olyan mértékben, mint ahogyan az a kiszolgáltatott nincstelenekeket sújtotta, lett légyen az magyar vagy nemzetiségi, ipari vagy agrárproletár? Ezek sorsának vállalása egy olyan magas fokú öntudatot feltételez, amelynek csak kevesen tudtak birtokába jutni. Loószék, Toncsék, Rác Somáék, Farkas Geizáék, Círusz Gézáék ennek vállalását nem tudták teljes mértékben és végérvényesen magukévá tenni. Ezért maradt meg magatartásukban mindvégig az a kettősség, amely szabadoktatási munkájukat is jellemezte, s egyben meghatározta az általuk vezetett líceumok tevékenységét is.

Irodalom

Kácih Katalin: Szabad líceumok Bácskában és Bánátban. Újvidék, 1979. Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungrológiai Kutatások Intézete. Értekezések, 2. Különös tekintettel az 5-től 10. és 89-től 94. oldalakra

Encyclopedia Britannica, vol. 20 és 22.: University Extension

Pallas Nagy Lexikon. Budapest, 1897. XV. kötet: Szabad Lyceum

Káich Katalin: A magyarországi szabadoktatás 1907-i pécsi kongresszusa. Hungarológiai Közlemények. 1976. 26-27. sz.

FREE LYCEUMS HELPING THE CAUSE OF MAGYARIZATION AT THE TURN OF THE TWENTIETH CENTURY, WITH SPECIAL REGARD TO DÉLVIDÉK, THE SOUTHERN REGIONS OF HUNGARY

The free lyceum movement developed all over Hungary in the last decade of the nineteenth century on the models of the mid-nineteen century University Extension in England and the Freien Course in Germany, whose aim was to improve the general culture and practical knowledge of the industrial workers through various organized courses. It was the middle class that formed the basis of the free lyceum societies in the mar-

ket and the free royal towns. Well-known experts held lectures in the fields of literature, cultural and art history, in natural sciences, etc. In many places, these lyceums provided regular training by organizing special courses and issuing certificates (e.g. bookkeeping). In Zombor, the county town of Bács-Bodrog County, Elek Gozsdu, in Szabadka Izidor Milkó were the chief organizers of the lectures. In addition to teaching and training, and giving lectures to the general public, the lyceum movement in the southern regions, mainly in the Torontál county, following the aspirations of the political powers in the last three decades of the nineteenth century, took upon itself as one of its objectives to promote the cause of Magyarization in the spirit of assimilation.

KATONA EDIT

FELEMÁS TERMINOLÓGIAI RENDSZERVÁLTÁS

A nyelv és a hatalom kérdése szorosan összekapcsolódik. Ebből következik, hogy a szinkron megfigyelés alkalmával egy nyelv kifejezőkincséből nagymértékben következtetni tudunk az adott társadalomban uralkodó társadalmi-politikai, gazdasági viszonyokra. A terminológia ugyanis szervesen kapcsolódik az uralkodó ideológiához, a társadalom felépítéséhez és törekvéseihez. A nyelv és a hatalom kapcsolata abban is megmutatkozik, hogy a hatalom a nyelv révén a szocializációs folyamatok minden fokoza-tában jelen van, és meghatározott viselkedési formákat, s bizonyos, a hatalom által irányított, ideológiai tartalmakat fogadtat el az egyénnel. A szocializációs intézmények a hétköznapi viselkedés formáinak elsajátíttatása során kiveszik a részüket az ideológia terjesztéséből is. Ez az a folyamat, amelyet Maas „az egyén államhoz szabásának” nevez. (Klaus Bochmann: *A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése*. In: Szépe György—Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség*. Corvina, 1999. 36.)

A társadalom demokratizáltságának a fokától függ, hogy az egyénnek mennyi választási lehetősége van szocializációs formáinak a megválasztásában. Bochmann utal rá, hogy „az egyén saját szabad döntése nélkül kerül az elsődleges szocializáció fórumaira” (i. m. 41). (Ehhez hozzátehetjük, hogy az erősen központosított, zárt társadalmakban a választás lehetősége a későbbiekben is igen behatárolt, illetve az irányított ideológia a társadalom minden pórusában jelen van.)

A politika és nyelvpolitika, valamint a terminológia kapcsolata

Ha egy társadalom sajátosan új rendszert akar kialakítani, s az ideológia a szocializációs intézményeket, az egész társadalmat, a gazdaságot is beleértve, oly mértékben át- meg átszövi, mint az önigazgatású szocializmus jugoszláv modelljének megvalósítása során történt, akkor a nyelv közvetlen politikai eszközként szolgál. Az ideológiai indíttatás mindenképp felett álló.

A jugoszláv társadalomban a 70-es években egy bizonyos nyelvújítás is lejátszódott, mert a társadalmi újratermelési viszonyok egész rendszerét kel-

lett újra megnevezni. A nyelvpolitika másik aspektusa volt az a tényező (amelyet a szakirodalomban a nyelvek politikájának neveznek) hogy a megfelelő terminológiát a kisebbségek nyelvén is létrehozták. Az új kifejezésrendszer kialakulásával és eltűnésével szemléletesen tárult eléink ekkor az a nyelvészetből ismert törvényszerűség is, hogy az új társadalmi-termelési viszonyok megnevezésére új kifejezésekre van szükség, ezek elavulásával, megváltozásával vagy széthullásával pedig maguk a terminusok is kihullanak a nyelvből.

A *társult munkáról* szóló törvény bevezetésével a 70-es évek közepén egy egész sor új, elsősorban öngazgatás előtagú jelzős szerkezet került be (a szerb terminológia fordításaként) a jugoszláviai magyarok nyelvébe is. *Pl. szocialista öngazgatású társadalom, öngazgatási megállapodás, társadalmi öngazgatás, öngazgatási érdekközösség, öngazgatási munkásellenőrző bizottság, öngazgatási jogvédő, társultmunka-szervezetek* stb. Külön szótár is szemléltette a nemzetiségek nyelvén az új terminológiát (*Öngazgatási és egyéb társadalmi-politikai kifejezések szótára*. Novi Sad, 1979). Maga a szótár igen pontos lenyomatát adja a korabeli társadalom ideológiai törekvéseinek. Tünetértékű, hogy készítői 1979-ben is érdemesnek találják még a következő mozgalmi jellegű kifejezések szótárba iktatását: *szocialistaellenes erők, megalkuvás nélküli harc, burzsoá ideológia, demokratikus véleményharc, szocialista társadalmi tudat, eszmei-politikai egység, az állam elhalása, a munkásosztály élcsapata*. De helyet kaptak benne olyan, a reálszocializmus (vagy valóságos szocializmus) más országaiban szintén honos terminusok is, mint *történelmi materializmus, dialektikus materializmus, proletárdiktatúra, demokratikus centralizmus* stb.

Az 1980-as sajtótermékeket vizsgálva meggyőződhetünk arról, hogy a szótár megalkotói egy valóban működő szókincset vettek lajstromba. „A veszedelmesen terjedő liberális eszmék zavarossága” ellen töretlen „eszmei-politikai harc” folyik az újságok lapjain is. Az ideológiai tanulságokkal átitatott riportok, kommentárok mellett a sajtótermékek mindegyike rendszeresen közöl szemelvényeket a vezető ideológusok és munkatársaik (pl. Kardelj, Tito, Kosta Nađ műveiből). Így jön ki a megfelelő százalékarányú ideológiai szöveg.

Ahogy a társadalmi viszonyok minden vonatkozására úgy a nyelvhasználatra, a nyelvekre és a nyelvet beszélők politikai státusára utaló információkat is kiolvashatunk a szótárból, az *egyenjogúság, a kétnyelvű ügyintézés, testvériség-egység* terminusok jelzik a nemzetek és nemzetiségek (elvbeni) egyenjogúságának hirdetését. Ezen a ponton elmondhatjuk, hogy a nyelvpolitika és a nyelvek politikája is teljes mértékben a monopol helyzetben lévő párt irányítása alatt állt. Tulajdonképpen a másság kérdéséhez való hozzáállás állami befolyásolásáról is beszélhetünk itt. Nem bízták a

más nemzetekhez és nyelvükhöz való viszonyulást az egyéni erkölcsi érettség kiszámíthatatlan tényezőjére. Az intolerancia visszafojtása együtt járt ugyanakkor az önkezdemenyezés teljes visszaszorításával is. Központilag hoztak létre egy – Várady Tibor szavával élve – „egyenlőségi sémát”. „Az együttélés ezen elrendelt egyenlőség és megértés (»testvériség-egység«) talapzatára épült” (Várady Tibor: *Történelemközelben*. Forum Könyvkiadó, 1995, 88). (Természetesen a mindennapi életben az alkotmányos rendelkezések ellenére szembe találta magát a kisebbségi beszélő az egyéni és intézményes ellenállás számtalan formájával.) Bányai János Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című művét tolmácsolva írja: „Hiába a törvények, ha betartásukhoz nincs műveltségi fedezet” (Bányai János: *Kisebbségi magyaróra*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1996. 18). És nem volt pozitív történelmi tapasztalat és gyakorlat sem.

Rendeletileg, nyelvpolitikai döntés nyomán vonult be az iskolákba a *környezeti nyelv*, illetve *környezetnyelv* is. Megjelenésével a meglevő *idegen nyelv* terminus idomult az ideológiai viszonyokhoz. Ez a kifejezés fedte a tanuló környezetében beszélt idegen nyelvet. Ily módon közös névvel illethették a Vajdaságban honos nyelveket. Az ideologizálás odáig fajult, hogy az illető tárgy tanításának külön módszertana alakult ki, amelynek létjogosultságát nyilván nem a nyelvi kérdések sajátos tárgyalása indokolta, mint inkább a nyelv sajátos helyzete. Ennek a nyelvpolitikai döntésnek a meghozatala sem az érdekeltek megkérdezése alapján történt, így egyre több sűrűlódással járt eme politikai indokokból bevezetett tárgynak a tanítása. A magyar nyelv környezetnyelvként való tanítása sok esetben a magyartanárok vesszőfutása volt. Ezt akkor is meg kell jegyezni, ha voltak is szép eredmények, s munkalehetőséget is jelentett a többletórás szám pedagógusok számára. A bűvópatakként fel-feltörő tiltakozás következményeként aztán a tárgy fokozatosan meg is szűnt.

A nemzetek és nemzetiségek összetartozását a már említett, a szótárban is szereplő *testvériség-egység* terminus képviselte. Erről a jelszóról a 90-es években, amikor már szinte mindent ki lehetett mondani (de akkor már az se igen segített rajtunk) szóval erről mind a nemzetek, mind a nemzetiségek soraiban divatos volt becsmérően nyilatkozni. Nos, ez a jelszó az irányított nyelvpolitika iskolapéldájaként jelen volt az élet minden területén, a szocializáció minden szegmentumában, a kulturális és politikai élet minden megnyilvánulásában. Az intézmények sorát nevezték el róla, verseket és dalokat tanultunk ezzel a motívummal, egy vidéki futballpálya felavatása sem zajlott le az elhangzása nélkül, a szemünk fénye metaforával illettük, s persze pozitív hozadékaik mellett számos méltánytalanságot is elkövettek a nevében. Az ideológia erkölcsi alapköve volt ez az új szókapcsolat, melyről nem tudni, hogy megalkotói hittek-e benne, de az bizo-

nyos, hogy tisztában voltak az ideológia tudatos nyelvpolitikai, nyelvi köntösbe öltöztetésével.

A nyolcvanas évek végén a társadalmi és gazdasági rend egyszerre kezdett összeomlani elvesztvén tartópilléreit. A kommunista szövetségen belüli viszályok, az öngazgatás csődje a terminológiai változásokban épp úgy nyomon követhető, mint ahogy a torzsalkodó köztársasági vezérek soros értekezleteiről tudósító riporterek hangszínének sötétedése, amint eljutottak az elfogult kommentártól a féktelen uszításig.

A szocialista viszonyokra épült társadalom és az öngazgatás fokozatosan összeomlott. A gazdasági életben a *társultmunka-alapszervezetek* létezését megszüntette a vállalati törvény. A sajtótermékek lapjain nyomon lehet követni az öngazgatási rendszer vajúadását, majd kihunyását, előbb a gazdasági, majd a társadalmi szférában. A régi szerveződési formák megnevezésében jókora bizonytalanság is volt eleinte. Bizonyos társadalmi változások lejátszódtak, számos intézményt megszüntettek, önszerveződési formák is létrejöttek, de a bekövetkezett „rendszer váltás” igencsak felemás volt. A terminuscseré nem járt együtt egyértelműen érdembeli változásokkal: az érdekközösségek helyett *pénzügyi alapok* létesültek, *részvénytársaságok és holdingok* alakultak, a társadalmi tulajdon hosszú egyeduralma után szégyenlősen emlegetni kezdték a *magántőke* és a *privatizáció*, esetleg a *magánosítás* kifejezéseket. Ez utóbbihoz persze demokratizálódásra is szükség lett volna, az említett fogalom azonban csak terminusszinten vált mindennapossá, helyette a rossz emléké differenciálódás jelszó uralkodott el. A terminológia átalakult, de nem nyelvújító tevékenység révén, hanem leginkább a régebbi kifejezéskincshez való visszatéréssel. Egyre többet emlegették a *piacgazdaságot*, amely a 2000. évre már vesszőparipává érdemesült. A *petíció*, a *sztrájk* (munkabeszüntetésként csak ritkán) újra mindennapos szavakká váltak az újságok címlapjain.

A többpárti választás után az öngazgatás idején működő *küldöttrendszer* helyett *képviselőket* választottunk a *képviselőházba*, *tanácsnokokat* a *községi képviselőtestületekbe*. Míg a magyarországi gyakorlattal megegyezik a *parlamenti képviselők* megnevezése, a parlament (szerbül *skupština*), a vajdasági magyar nyelvben nem országgyűlés, hanem *képviselőház*. A *szkupstina* elnevezés átvitt formájában is előfordul regionális köznyelvünkben, de a sajtó nemigen él vele a súlykolási törekvések ellenére. A szerb terminus egyébként általános jelentésű, jelzős szerkezetekben differenciálódik, így a *republička skupština* a *köztársasági képviselőház*, a *skupština* opština a *községi képviselőtestület*. Ebben az esetben nem a magyarországi kifejezésekkel azonos alakok élnek nyelvünkben, de a szerbnek sem tükörfordításai a vajdasági magyar nyelvben honos megnevezések. (A *skupštinának* közgyűlés jelentését is ismerjük). A *helyi önkormányzat*, a *helyhatósági választá-*

sok esetében viszont elmondható az anyaországi kifejezésekkel való azonososság. A képviselőtestület elnöke is egyértelműen *polgármesterként* él már a köztudatban és a sajtó hasábjain, de a hivatalos iratokban továbbra se igen találkozunk vele, akárcsak szerb megfelelőjével a *gradonačelnik*kel sem.

Identitástudat és terminológia

A terminusváltozások esetenként pontosan követik a politikai széljárás módosulásait. A megkülönböztetés jellemző példaként említhetjük a *kisebbség – nemzetiség* terminus váltakozását. A jugoszláv politika egyik főideológusa, Kardelj a *nemzetiség* kifejezést vezeti be a *kisebbség* helyett, s ehhez köti a kisebbségi, illetve nemzetiségi jogok kiszélesedését. Az alanyok nem változnak, a rájuk vonatkozó terminológia viszont igen. Maga a terminus vált a megváltozott jogi helyzet szimbólumává. „... a nemzeti kisebbségek számára szavatolnunk kell a lehető legnagyobb jogokat, amelyeket a szocialista közösség csak szavatolhat, és amelyek múlhatatlanul szükségesek ahhoz, hogy a kisebbségek a jugoszláv népek közösségében zavartalanul élhessék nemzeti életüket. Más szóval ne érezzék magukat hazánkban kisebbségnek, hanem egyenrangú népeknek, amint ezt az alkotmány is kimondja: nemzetiségeknek” (Kardelj szövegét idézi Rehák László *Kisebbségtől a nemzetiségig* című művében, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978. 83). A korabeli újságokban és a korra vonatkozó szociológiai írásokban elsősorban a *nemzetiség* terminus érvényesül (főként a *nemzetek és nemzetiségek* szintagma állandó tagjaként), bár számos tanulmányban a *nemzetiség* és a *kisebbség* egymást váltogatva vagy párhuzamosan is előfordulnak.

A 88-as tüntetések követő időszakról, a miloševići éra kezdetétől a publicisztikai írásokban a politikai változások szelét érezve újra a *kisebbség* terminus tűnik fel, majd a hatalmi szervek gyakorlatát követve általánossá válik, a csökkentett értékű jogi státus jelképeként. Egy ideig élénken hadakoztunk a visszafejlődés ellen, majd a beletörődés hangjai tűnnek fel az újságokban, aztán mintegy tíz éven keresztül egyik sokkból a másikba esvén a közösség a pusztaságért harcol, s a jogok megnyilvánulásának számtalan formájától vesz búcsút, s kevesen rágódnak a terminusok értékelésén. 2000-re már csak kisebbségről beszél minden politikus, minden sajtótermék, de a beletörődés nem ment könnyen. A terminuscsere folyamatát néhány példával érzékeltethetjük. „A nemzetségek ugyanis többletjogokkal rendelkeznek a nemzeti kisebbségek viszonylatában. Másmilyen módon, de éppúgy *államalkotó* elemek, mint a szuverén nemzetek” (Fehér István: *A visszafejlődés csapdájában*. A kisebbségtől a nemzetiségig és a nemzetiségtől a kisebbségig. (Magyar Szó, 1990. V. 26. 13). „Minden félreértés elkerülése végett a vajdasági magyar kisebbségről beszélt. Amelyet a többi itteni sorstár-

sával egyetemben hiába ütöttek nemzetiséggé – most már talán félelem nélkül kimondhatjuk – megmaradt kisebbségnek” (Dudás Károly: *Eszmélet*. 7 Nap, 1990. márc. 16: 4.) 1990. május 26. 13-14. „A nemzetiségek (mondjuk most már így: nemzeti kisebbségek)”, (7 Nap: 1990. május 11: 8). Kiadványok címe is jelzi a kisebbség terminus elterjedését: Bányai János: *Kisebbségi magyaróra*, Major Nándor: *Kisebbségi breviárium*. Nemzetiséget említ még 1992-ben is a Temerini Újság (*Nem csorbulhat a nemzetiségek nyelvén történő oktatás*. TÚ. 1992. ápr. 9. 1. o.) és a szlovéniai Népújság (*A nemzetiségi költők és más nemzetiségű irodalmárok pályázata*. Népújság, 1992. jún. 5. 12. o.), de ez inkább csak kivétel, egy régi beidegződés nyomá. Érdekességgént beszámolhatunk még a kisvárdai színházi találkozó nevének változásáról, amit az újságok lapjain a következő módon követhetünk: *Magyar Nemzetiségi Színházak Fesztiválja Kisvárdán* (Magyar Szó, 1990. jún. 6. 15. o.) 1991-ben: *A Magyar Nemzeti Kisebbségi Színházak Fesztiválja: a szabadkaiak A revizzorral vendégszerepelnek* (Magyar Szó, 1991. máj. 29. 15. o.), majd 1993-ban: *Megmértetés: a Határon Túli Magyar Színházak V. Fesztiváljáról* (7 Nap, 1993. júl. 9. 16. o.).

A nemzetiség terminus az egyenjogúsítás szándékával került forgalomba (de nem jugoszláviai fejlemény, Jászi Oszkár figyelemre méltó tanulmányában 1912-ben megfogalmazta már ennek a kérdésnek a lényegét. (Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*). A nemzetiség kifejezés jogi szempontból többletet tartalmazott a kisebbséggel szemben, ugyanakkor az anyanemzettől való eltávolítás politikájába is beleillett, ahogy erről az egyik imént idézett szerző is ír: „... korábban voltak olyan törekvések is hogy ennek a más milyenséggnek az örve alatt a nemzetiségeket más milyenné tegyék anyanemzetük viszonylatában is” (Fehér István i.h.)

A nemzetiség terminus kihullásával párhuzamosan játszódtott le az *anyaország* kifejezés térhódítása. *Anyország*ról, *anyanemzetről* a 80-as évek végéig nem lehetett olvasni a vajdasági sajtótermékekben. Erről hallgatni illett, mintegy a nemzetiségi terminus által nyert jogok ellenértékeként. Sajátos jelenség, hogy maguknak a politikai vezetőknek korai írásaiban olvashatunk a 60-as években az anyaországgal (szerbül *matika*, *matična zemlja*) való szoros együttműködésről, mint a nemzetiségi jogok gyakorlásának egyik formájáról, később a hídszerep hangsúlyozása vált közmondásértékűvé, de az anyaországról, anyanemzetről nem ejtettek szót a sajtóban sem és másutt sem. Áldozatul estek ezek a kifejezések a jószomszédi viszonyok és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás politikájának.

A 80-as évek végén a jogok elvesztése, a háborús uszítás, a vajdasági magyarok magára maradása, az egyre zordabbá váló kisebbségi és magánemberi sors, a hontalanság érzetének a kialakulása, Magyarország demokra-

tizálódása, a világpolitikai helyzetének megváltozása, a vajdasági magyar érdekvédelmi szervezetek, pártok megalakulása az anyaországhoz való viszony megváltozásához vezetett. Az anyanemzet, az anyaország kifejezések is fokozatosan belopták magukat az újságok hasábjaira s egyáltalán a közéleti megnyilatkozásokba. Tudomásunk szerint az anyanemzet egy szlovéniai magyar sajtótermékben, a Népújságban tűnt fel először címben (Szunyogh Sándor: *A nemzetiség fejlődő kapcsolatai az anyanemzettel*. 1990. Népújság, febr. 16. 3. o). Más folyóiratokban előbb olvasói levélben, később kisebbségi politikusok, jogászok, irodalmárok írásaiban találkozunk az anyanemzet és az anyaország terminusokkal. A többpárti választás után elterjedtek, s mára már teljesen polgárjogot nyertek. Megjelenésük azonban nem volt problémamentes.

A 7 Nap „*Anyaország*” címmel olvasói levélként felháborodott írást közöl, melynek szerzője egy író társa kijelentésére reflektál, aki úgy nyilatkozik, hogy nem szereti az anyaország kifejezést. „Ügymond: dühíti, irritálja ez a fogalom.” (Szűcs Imre: „*Anyaország*”..., 7 Nap, 1990. márc. 30, 21). Szerzőnk szenvedélyesen kikel az efféle vélekedés ellen, s történelmi kötődésünk, hovatartozásunk megszegyenítéseként éli meg a fenti nyilatkozatot. Tiltakozik a „jófiúság” a bizonyítani akarás helyettén megnyilvánulásai ellen. Több hasonló polémia is lezajlott az említett kérdés kapcsán, s soha nem indulatok nélkül. Nem tudhatjuk, a terminus ellen tiltakozót a beidegződés, a túlfeszített lojalitás megnyilvánulása, a hontalanság gondolatának a réme vezette-e nyilatkozatában, de mindenképpen közrejátszottak benne érzelmi motívumok is, mint ahogy az igenlőt a hűség, a kötődés érzésének fellángolása készítette arra, hogy tollat ragadjon. Egy ilyen szónak tehát a politikai jellege mellett az érzelmi töltete a meghatározó a beszélők tudatában (feltehetőleg az *anya* szó erős emocionális kisugárzása miatt). Mintha a vita lenne a döntő. Mintha az anyaország létezése nem lenne egyértelmű tény attól függetlenül, hogy az illető ország anyaként viselkedik-e, s hogy mi méltók vagyunk-e a figyelmére. A szakirodalom megkülönböztet ugyanis olyan kisebbségeket, amelyeknek van anyaországuk, és olyanokat, amelyeknek nincs. Az olyan kisebbségekről, amelyek nyelvét egy másik, leginkább szomszédos országban (melynek peremvidékén él legtöbb esetben az illető kisebbség) többségi nyelvként beszélik, azt mondja a szakirodalom, hogy van anyaországuk.

Manapság már nap mint nap hallunk, olvasunk anyaországról. Már senki sem lepődik meg rajta, senki sem perlekedik emiatt, s politikai tökélet sem lehet kovácsolni az emlegetéséből. A helyére került. Az anyaország-központú gondolkodást tükröző *délvidéki* jelző elterjedése is a 90-es évekre tehető. Ez azonban nem szorította ki megfelelőjét, a *vajdaságit*. Van, aki következetesen él vele, de használata nem általános.

A jugoszláviai társadalmi viszonyok alakulását, időszakait egy-egy szó, szó szerkezet szimbolizálja. Ez gyakran volt idegen kifejezés, mely a szerb nyomán a magyarban is a szokásosnál nagyobb mértékben elterjedt. A 80-as években az integrálódás (társulás), a stabilizáció (gazdaságsszilárdítás), később a *demokratizálódás* (Várady szavával „a demokráciának e sajátos, napjaink Közép-Kelet-Európájában felnövő szépreményű pótszere”, i.m. 124.), a sajátosan értelmezett *pluralizmus* (többszólamúság), majd a 90-es években a *differenciálódás*. (A szavak nagyobb része a magyarban is használatos értelmet fedte. Némely azonban sajátos, a szerb nyelvből kölcsönzött jelentésárralattal terjedt el. Ilyen pl. a *retorika* (*uralkodó retorikai képletek, politikai retorika, szilveszteri hangvételi retorika*).

Mi történt társadalmunkkal? Történt-e itt rendszerváltás? Mi történt velünk? Mit mond erről a sajtóból kihámozható terminológia? A 2000-es újságokat lapozva *húsvéti lelkületekről* olvashatunk vezércikket az egyházaskéri plébános tollából, *bérmálási előkészületekről* értesülhetünk, a *római keresztúti ájtatosságról* számol be a lap. Az 1980-as sajtóban ez elképzelhetetlen lett volna, hisz még 1989-ben, az emlékezetes „orgonaügy” idején is tanárok sorát hurcolták meg egy észak-bácskai középiskolában egy templomi koncert miatt. A pozitív változásokat sem tudtuk azonban szabadságjogokként megélni egy olyan korban, amelyet olyan szavak fémjeleztek mint *katonatemetés, erőszakos mozgósítás, gyűjtő- és menekülttáborok, tömegsírok, állami terrorizmus, kényszerigazgatás, nyomor, hiperinfláció*.

DEMOCRATIC TRANSFORMATION REFLECTED IN HETEROGENEOUS TERMINOLOGY

The author gives an insight into changes in terminology connected to self-management once the system ceased to exist. She also studies the social background of the words that have become superfluous, the words that have taken their place, and certain old terms that are recently being revived.

PAPP ÁRPÁD

A KÖZGYŰJTEMÉNYEK ÉS A HATALOM

A Vajdasági Magyarok Néprajz Atlasza

Miután a népi kultúra magán viseli az adott kor – esetünkben a második világháború utáni időszak – jegyeit, a hatalom úgynevezett „hagyományos népi kultúrára” tett hatása is a menthetetlenül a vizsgálat egyik fő szempontjai közé emelhető. Ebben az esetben azonban – mintegy előzményként – megjegyezhető, hogy a korábbi, számunkra, illetve a hagyományokat kutató személyek számára is nyilvánvalóan kezelendő tényként kell elfogadni azt az adottságot, hogy minden, általunk gyakran hagyományosnak tekintett jelenség történeti folyamat eredménye, következménye, amit a hatalom jelenléte formált. Röviden kifejezve, gyakorlatilag minden általunk a figyelem középpontjába emelt jelenség valamilyen hatalmi befolyás eredménye. Amit például tévesen különféle specifikus jelzővel látnak el, nemritkán csak egy település sajátossága, ami szorosan összefügg például bizonyos konjunkturális folyamatokkal vagy éppen egy rövidebb-hosszabb ideig létező regionális kiváltsággal.

Csupán emlékeztető szintjén: a hatvanas évek viszonylagos jóléte az életkörülmények általános javulása mellett szoros összefüggésben állt a vendégmunkások nagy számával, illetve a kivándorlási tendenciákkal. Talán felesleges lejegyezni, de mindenféleképp megjegyzendő, hogy éppen a hatvanas évek eredményezik a legnagyobb változást a városi és falusi lakosság körében. Ezidőtől terjednek el – gombamódra – a nyugati minta szerint épülő házak, ami gyökeres változást eredményez – az építkezés mellett – a lakáskultúrában is, de legalább ilyen fontos és markáns a hatásuk a táplálkozás és az öltözködés terén is. Minthogy a változások tüzetes bemutatására nem ezeken oldalakon kerül sor, ezúttal csak néhány kiragadott példával élnek.

A disznóvágás őszi-téli „hagyományos” időpontja Vajdaság területén a válaszok alapján gyakran november 29-e. Ennek okát a többnapos munkaszünetben, valamint abban kell keresnünk, hogy az ingázó vagy más helységekben dolgozó munkások ekkor térnek haza kibocsátó településükre.

Közhelyként kezelt jelenség a televízió-nézés és a mesemondás kapcsolata: az előbbi fokozatosan kiszorítja a mesemondás gyakorlatát.

Az immáron ötödik kutatási és feldolgozási évébe lépő A Vajdaság Magyarok Néprajzi Atlasza (a továbbiakban VMNA) bemutatása két okból is fontosnak tekinthető a szimpózium előadásainak sorában: olyan vállalkozás mutatkozik be ezáltal a nagyérdemű szakértők előtt, amely a szimpózium első, közgyűjtemények terminussal meghatározott kereteit nem elégíti ki ugyan, de – talán – egy majdani néprajzi adattár és egy módszeres kutatás első lépésének tudható.

A másik érv, ami miatt a néprajzi kartográfia tárgya, a népi tudás a hatalom és kultúra viszonyának hű lenyomata, további két szempontot nyit meg: az első – a néprajztudomány szempontjából hatványozottan fontos – szempont az úgynevezett „népi-” esetenként „tömeg-” kultúra és a hivatalos kultúra viszonya, illetve a fenti együttthatásból levonható következtetések. További, az előbbi szempontnál nem jelentősebb tanulságokat hordoz egy „civil” vállalkozás kultúrpolitikai keretek között betöltött szerepe, valamint a honi és az anyaországban vállalt helye.

Az Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság néprajzi szakosztályából 1997-ben önállóvá lett Kiss Lajos Néprajzi Társaság hosszútávú tervei között szerepelt A Vajdaság Magyarok Néprajzi Atlaszának elkészítése. Az eddigi gyakorlattól eltérően néprajzosaink – akik többségében kedvtelésből foglalkoznak a tudomány ezen irányával – szűkös anyagi lehetőségek mellett, valós intézményi keret nélkül léptek fel a régióban rendhagyónak számító vállalkozással. A „rendhagyó” fogalom magyarázatra szorul, hiszen a második világháborút követően számos, a kartográfia módszerét-elméletét alkalmazó, arra támaszkodó gyűjtés folyt a tartományban, elsősorban az újvidéki Hungarológiai Intézet, illetve Penavin Olga jóvoltából. Nem szabad megfeledkeznünk azokról az ún. „állomásozó terepmunka” folytán összegyűjtött és zömében kéziratban maradt gyűjtésekről sem, melyek 1941-1944 között folytak. Az érintett munkák a népi kultúra, illetve a nyelvjáráskutatás terén vívtak ki elévülhetetlen érdemeket.

A VMNA esetében egy, a saját hagyományos keretei között létező, meglehetősen vegyes (kor, képzettség, módszertani felkészültség, tapasztalat) Társaság vállalta a vajdasági magyarság népi kultúrájának lehetőség szerint teljes, funkcionális szempontból kialakított témakörének körbejárását.

A vidékünkön ily módon rendhagyónak számító projektum előkészületei az 1996-os évre tehetőek, amikor már mint kutatási terv az elvégzendő feladatok között szerepelt. Noha az európai néprajzi atlaszok elkészítésének két nagy hulláma is már kutatástörténeti adaléknak tekinthető, a címbe foglalt terület napjainkban történő kutatása ha lehet, még több új és érdekes adatot hozott felszínre.

A módszertani előzményként kezeltük a Lengyel Néprajzi Atlaszt, a Jugoszláv Néprajzi Atlaszt, a Magyarországi Szlovákok Népi Kultúrájának Atlaszát, de közvetlenebbül a Magyar Néprajzi Atlaszt és a Magyar Nyelvjárások Atlaszát (a továbbiakban MNA és MNyA). Az utóbbiak kutatópontjai kiterjedtek Vajdaság területére is, de Vajdaság magyar népi kultúrájának módszertani értelemben véve teljes feltérképezését – az atlaszok célkitűzése más lévén – csak részben valósíthatták meg.

Egy regionális atlasz – ilyen lenne a VMNA – árnyaltabb képet nyújthatna a tartomány népi-tömeg kultúrájáról (erre láthattunk remek példát Szolnok Megye Néprajzi Atlaszának eredményeit figyelembe véve).

Célunk elsősorban a vajdasági magyarság jelen és közelmúlt állapotának rögzítése volt.

A vizsgált időszakok : A vizsgálat elején hangsúlyosnak tekintett időszakok két szempontot követtek:

1. A közvetlen módszertani előzménynek tekintett MNA 1910-es és a mondhatni szinkronvizsgálatnak tekinthető MNyA-val történő összehangba állítása, annak folytatása (a diakronitás szempontjai).

2. A régió fejlődésének három, jól elkülöníthető szakaszatára:

A) 1948-at megelőző szakasz: az államosítás, a gazdasági struktúraváltás még nem teljes, a központilag irányított demográfiai változás megtörtént (a németek kitelepítése, a gazdaságilag elmaradott vidékek lakosságának északra települése) a számunkra fontos döntő jelentőségű hatások minimálisnak tekinthetők. (A hagyományokba zárkózás időszaka)

B) 1968: Az „aranykor”, a legnagyobb méretű asszimiláció, uniformizálódás, gazdasági fellendülés időszaka.

C) 1988: az előző szakasz második hullámhegye, a polgárháborút, a rohamos demográfiai változásokat eredményező időszakot közvetlenül megelőző időszak.

A témakörök rendezőelvei:

– egyrészt a MNA és MNyA immár hagyományosnak tekinthető kérdéskörei közül választottuk ki a területen vizsgálható témaköröket. Ezzel folytonosságot és összehasonlíthatóságot kölcsönzünk az eddig elvégzett és az elvégzésre váró atlaszmunkálatoknak.

– Az összehasonlítás érdekében a Jugoszláv Néprajzi Atlasz – mely a fennebb idézettnél közel négyszer több kérdést tesz fel – összehasonlításra alkalmas kérdései helyet kaptak (kompatibilitás szempontja).

– Olyan kérdéscsoportok kiválasztása, melyekre feldolgozható és értékelhető válaszokat kapnánk figyelembe véve a vizsgált időszakot.

Ilyen – többszörös – szűrőn keresztül a területi adottságokat és gazdasági tényeket figyelembe véve alakítottuk ki azt a tizenhat témakört.

A *kutatópontok* a telepítéstörténeti ismérvekkel már felvértezett MNA illetve MNyA munkacsoport által kiválasztottakkal megegyeznek, és ha arra szükség van – szórványok és szigetek esetében – (Dél-Bácska, Szerémség, Dél-Bánát) újabbakkal bővültek.

Mindezt tettük annak érdekében, hogy a tömbben, szigetben és szórványban élő magyarság is megfelelően képviseltessék.

Ennek alapján a kutatópontok kiválasztási szempontjai a következők.

– Minden, a Magyar Néprajzi Atlasz Vajdaságban kiválasztott kutatópontján folyt kérdőíves adatgyűjtés.

– Második szempont a Magyar Nyelvjárás Atlasz kutatópontjainak előfordulása, illetve a helyi nyelvjárás atlaszok kutatópontjainak integrálása volt.

– Harmadik szempont a Jugoszláv Néprajzi Atlasz (JNA) Vajdaságban elvégzett gyűjtésének lehetséges beemelése az összehasonlítás reményében a közös kérdéseknél. Ezért azok a települések, ahol szándékaink szerint kutatunk nemritkán egybeestek azokkal a kutatópontokkal, ahol már elvégezték a más nemzetiségűek kutatását.

Több kutatópontot jelöltünk ki a magyarok által sűrűbben lakott és kevesebb a ritkábban lakott területeken. (Bácska 22, Bánát 17, Szerémség 1).

Igyekeztünk egy négyzethálós rendszernek is eleget tenni, de ez helyenként lehetetlenné vált, ugyanis nagy területeken egyáltalán nem található magyarok lakossága, illetve az adatgyűjtés megoldhatatlan feladatnak bizonyult.

A kérdésekre adott válaszok jelentős része nem vetíthető térképre; ezek egy később létrehozandó adattár alapját képezik.

I. Témakörök (témagazdák)

1. *Földművelés /Kovács Endre/*
2. *Állattartás /Pénovátz Antal/*
3. *Kisipar /Klamár Zoltán/*
4. *Település /Harkai Imre/*
5. *Építkezés /Harkai Imre/*
6. *Lakásbelső /Beszédes-Dévavári Valéria/*
7. *Táplálkozás /Papp Árpád/*
8. *Az emberélet fordulói /Nagy Abonyi Ágnes/*
9. *Jeles napok szokásai /Borús Rózsa/*
10. *Gyógyítás /Balla Ferenc/*
11. *Néphit /Papp Árpád/*
12. *Népi vallásosság /Silling István/*

13. *Népköltészet /Raffai Judit/*
14. *Néptánc /Brezovszki Eszter/*
15. *Identitás /Papp Árpád/*
16. *Lokális kapcsolatok /Klamár Zoltán/*

II. Vizuális megjelenítés

A számítógépes adatrögzítés lehetőségeit kiaknázva az Atlasz nemcsak egymásra vetíthető térképlapokat, de nagyszámú korabeli és újonnan készült, összehasonlításra alkalmas fényképfelvételt is tartalmaz.

Emellett a helyi térképek összegyűjtése is terveink között szerepelt.

III. Helytörténeti kutatások

A kutatópontokként kiemelt települések demográfiai bemutatásán túl azok rövid történeti bemutatását is elvégeztük. Ez a területre vonatkozó összefoglaló tanulmányt egészítené ki. A második világháborút követő népszámlálások adatai a kutatópontokon zajló demográfiai tendenciákra derítenek fényt.

Az összegyűjtött anyag CD-ROM-on lesz hozzáférhető. Az így elkészült lemez oktatási, demonstrációs és kutatási célokra egyaránt felhasználható lenne, ugyanakkor a határon túli magyarok jól körülhatárolható és jelentős hányadáról is kellően pontos képet nyújthatna.

A feldolgozásra kerülő adatok kiaknázásának (a kérdések kényszerű „rosszasága” mellett) csak a felhasználó fantáziája szabhat határt.

A kutatás támogatásáért köszönetet kell mondanunk az OKTK Közalapítvány Magyarságkutatás főirányának, a Pro Renovanda Culturae Hungariae közalapítványnak, valamint a budapesti ELTE-BTK Folklóre Tanszékének csakúgy, mint a kutatást végző szakembereknek és lelkes teherpmunkásoknak.

A néprajz a történettudományok azon részét foglalja össze, amely korábbi értelmezések szerint „az alávetett néprétegek teljes társadalmi tudatát” jelöli ki vizsgálata tárgyául, más, korszerűbb megfogalmazás szerint egy területileg, történetileg jól körülhatárolható csoport, etnikum vizsgálatát is végezheti.

Minthogy Vajdaság a vizsgálat kezdőidőpontjában, a negyven évek végén, illetve az ötvenes évek elején demográfiai szempontból igen tarka képet mutatott, ugyanakkor a kilencvenes évek végéig fennálltak azok a lakossági struktúrák, aminek alapján a nemzetiségek – esetünkben a magyar – egyes területeken tömbben, másutt szigetben vagy szórványban él.

Ha a népi kultúrát egy statikus, megkövült képződménynek tekintenénk, a felsorolt három demográfiai létforma jobban vagy kevésbé jobban rögzítené a korábbi állapotot. Bizonyos – fiktív – modell alapján a nagyobb közösség több saját kulturális jegyet képes megőrizni. Más elképzelés szerint

az elszigetelten élő csoportok azok, amelyek őrzik a csoportra jellemző sajátosságokat.

A terepmunka során összegyűjtött adatok alapján kétféle következtetés vonható le: egyrészt egy, a mai napig tapasztalható szegregáció határozott jelei rajzolódnak ki, aminek legfontosabb színtere a család és a ház. A másik szinten – a nyilvános tér szintjén – egy, az egész tartományt egyaránt érintő hatás mutatható ki. Ez alatt a gazdasági struktúraváltás hatása értenődő, amit a migrációs trendek is befolyásoltak. Ennek során nemcsak a mezőgazdasági és ipari szerkezet átalakulása volt jelentős, de az ebből következő regionális központ – iparosodó, ún. „ok nélkül városok” – hatása, a „falú–város” kapcsolat feloldódása is megfigyelhető.

A kulturpolitika és a kutatás lehetőségei

A VMNA kutatási program tényleges kezdődőpontját 1997 tavaszára helyezhetjük. Ez az időszak olyan értelemben fontos, mert függetlenül a program kezdetétől, a jugoszláv gazdaság jövedelme – ezzel együtt az egyébként is a nemzeti kurzussal csak az eufemizmus keretein belül jellemezhető „kulturpolitikára” szánt összegek – olyannyira megcsappannak, hogy újabb, államilag támogatott kutatási tervekről ezidőtől kezdve nem hallani. Ezzel párhuzamosan a magyarországi pályázati lehetőségek széles skálája válik elérhetővé, mi több, a pályázati feltételek már egyre ritkábban tartalmaznak a határon kívüliek számára kirekesztő kitételeket.

A támogatási lehetőségek a kutatás végén sem változtak, ezért itt már leírható, hogy az ötéves kutatást az anyaországi szervezetek és közalapítványok támogatása nélkül nem kezdhettük és nem fejezhettük volna be. Ez a tény elgondolkodtató és elszomorító.

Összefoglalás és reménykedés

A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza 2002 februárjában mutatkozik be nyilvánosan a nagyközönség előtt. Ezzel egy olyan többéves kutatás végére tehetünk pontot, amely, ha csak egy kevéssel is, de néhány megoldásában a nagymúltú európai néprajzi kartográfia előtt jár.

Nem téveszthetjük szem elől azt a tényt, hogy a kutatás és a feldolgozás a helyi lelkes emberek türelmét és álhatatosságát dícséri. Úgy is mondhatnánk, a VMNA kidolgozása a mi lelkünkön szárad, hibáival és erőnyeivel együtt.

Reményemet fejezem ki azíránt is, hogy a továbbiakban a helyi kulturpolitika is felfigyel, Isten bocsá' támogatja (!) az átgondolt, többéves kutatási programokat. Az ilyen cselekedetek talán arról győzhetnék meg az egyébként igen szerény körülmények között dolgozó kutatókat, hogy szükség van rájuk és munkájukra. Hogy hon is van, nem csak haza.

PUBLIC COLLECTIONS AND POWER

The Ethnographic Atlas of Hungarians in Vojvodina, covering sixteen subject matters with sixteen managing editors compiling the material, is expected after several years of researching into the subject to be published in February 2002. The paper gives an insight into the methodology, the period studied, the subject matters treated, and the importance of the Atlas from the point of view of cultural policy to the person showing an interest in the topic.

JUNG KÁROLY

TOVÁBBI ADATOK A VILÁG TEREMTÉSÉRŐL

A magyar és délszláv néphagyományban

*Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára**

Évtizede is múlt már annak, hogy terjedelmes tanulmányban tekinthetem át a világteremtéssel kapcsolatos magyar és délszláv szóhagyomány adatait¹, ismertetve többek között egy párját ritkítóan szép és részletes szerb (nyelvű) dualisztikus világteremtés-szöveget², s egyben megfogalmazhatam elképzeléseimet is, melyek az akkor (1989) ismeretes, Bosnyák Sándor gyűjtötte magyar dualisztikus világteremtés-mondákkal³ kapcsolatban kialakultak bennem. A tanulmány változatlan szövegét felvettem 1992-ben megjelent tanulmánykötetembe⁴, a filológiai apparátusban utalva az időközben felbukkant irodalmi adatokra, esetleges újabb adalékokra, valamint a dolgozat szerény recepciójának – csak ott olvasható – vonatkozásaira⁵. (A dolgozatnak volt nyomtatásban is megjelent méltatása, ismereteim szerint az egyetlen magyarországi, amely jegyezte a Vargyas-féle elképzelés és a magam elképzelése közti különbségeket, s utalt egyben egy olyan újabb adatra, amely akkor még előttem nem volt ismeretes.⁶) Nincs róla tudomásom, hogy a (magyarországi) magyar folklorisztika 1993 után foglalkozott volna egyrészt a világteremtés magyar (és összehasonlító) problémáival, másrészt (Voigt Vilmos kivételével) állást foglalt volna a magam tanulmányában kifejtett elképzelésekkel kapcsolatban⁷.

Állásfoglalásban reménykedni – persze – naiv elképzelés, még ha olyan fontos kérdésről van is szó, mint a világ teremtésének artikulációja a kései magyar folklórszövegekben. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem a kérdéskör vizsgálatában az utóbbi tíz esztendőben közzétett

* Előadásként elhangzott 2001. január 15-én Budapesten, a Néprajzi Múzeumban, az Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapja tiszteletére tartott ünnepi ülészen, melyet Vallásos népköltészet címmel rendezett a Magyar Néprajzi Társaság Foklór Szakosztálya és az MTA Néprajzi Kutatóintézete.

adatközléseket és tanulmányokat, azzal a nem titkolt céllal, hogy láthatóvá váljék: tovább jutott-e a kutatás az áttekintés óta, elengedhetetlen-e az abban foglaltak revideálása vagy legalább továbbgondolása. Komparatista vonzalmaimnak megfelelően természetesen számbavenni igyekszem a problematika újabb (vagy időközben megismert) délszláv irodalmát is. Mindennek apropója azonban ülésszakunk ünnepeltjének életműve; annak is immár egy évtizede, hogy Erdélyi Zsuzsanna egyik adatközlő tanulmányában olvashatóvá vált a magyar dualisztikus világteremtés-mondák egyik kései feljegyzésű, igen szép változata⁸. Nincs róla tudomásom, hogy a (magyarországi) magyar folklorisztika legalább jegyezte volna e kivételes variáns megjelenésének tényét, egybevetette volna az addig ismeretes (kizárólag Bosnyák sándor által gyűjtött és közzétett) változatokkal⁹, s ebből megfelelő következtetéseket vont volna le. A változatot magam nyomban kommentáltam egy hírlapi kisesszé-sorozat keretében¹⁰, a szöveg három év múlva kötetben is olvashatóvá vált¹¹, s mint éppen legutóbb tapasztalhattam, ez nem került el két erdélyi magyar folklorista figyelmét¹². Erdélyi Zsuzsanna közzétett dualisztikus világteremtésmonda-változata tehát – ha kerülő úton is – remélhetőleg számíthat az anyaországi folklorisztika figyelmére is. Anál is inkább, mert további kivételes magyar (vagy magyar nyelven elmondott) változatok felbukkanásának igen kevés az esélye.

S talán azért sem érdektelen újra megvizsgálni a magyar világteremtés-mondák kérdését az utóbbi évtized adatainak tükrében, mert éppen legutóbb olvashattunk az egyik (budapesti) napilap karácsonyi mellékletében¹³ olyasmit, ami nyilván félreértés következtében tulajdonítható a nyilatkozó magyar szakértőnek. A meghatározással nem lehet gondunk: „A néprajz dualisztikus eredetmondának nevezi az Isten és az Ördög által együtt teremtetett világ mítoszát. Megvan – vagy legalábbis megvolt – a magyarok hiedelmvilágában, és megvan, megvolt a Balkán, Észak-Amerika és az Uralvidék népeinek körében is¹⁴.” Gond az alábbi részlettel lehet: „A magyar hitvilágban az ősi történetek idővel elhalványultak. Belőlük szinte csak egyetlen jellegzetes régi-régi teremtéshistória maradt meg – a múlt század végén a gyűjtők még találkozhattak vele. E szerint a világot ketten teremték: az Isten és az Ördög.¹⁵

Nos, a kutatástörténet tudja, hogy nem találkoztak. Illetve: nem találkozott vele Kálmány Lajos, aki pedig a dualisztikus magyar teremtetésmondák első kutatójaként mindent megtett felkutatása érdekében¹⁶. Az első magyar szóhadományozott változatok csak hetven esztendővel később váltak ismertté Bosnyák Sándor jóvoltából¹⁷, s némi kétkedéssel figyelt társtalanságukat éppen Ünnepeltünk hitelesítő adatközlése igazolta – huszonegy esztendő múltán¹⁸. Ráduly János és Faragó József edélyi változatai majd másfél évtizeddel később válhattak ismertté¹⁹. Tehát: a napilapban sugallt adat-

sor, hogy a magyar kutatás dualisztikus világteremtés-mondákkal a 19. század végén még találkozhatott (volna), pontatlan: majdnem további száz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ma, a 21. század legelején, tizennégy magyar változatot, illetve változattöredéket tarthatunk számon. Mindez a magyar néphagyomány szívósságát támasztja alá, sajnálatos azonban, hogy a napilapokat forgató „művelt olvasó” téves, vagy a legjobb esetben vastagon félreérthető tálalásban találkozhat a magyar népi hitvilág – s egyben az egyetemes emberi mitológia – legősibb rétegébe tartozó alapvetően fontos kérdéskörrel²⁰.

Erdélyi Zsuzsanna 1990-ben egy szépirodalmi folyóiratban közzétett hosszabb adatközlő dolgozatában olvasható a „Világ teremtése” című fejezet, melyben Isten és az Ördög közös munkálkodásának eredményeképpen alakul ki a Föld, vagyis a világ²¹. A szöveg egyéb teremtéseket is elmond, de ezeknek vizsgálata nem tartozik e dolgozat témakörébe. A változat minden tekintetben teljes: szerepel benne a tenger fenekéről felhozott föld motívuma, az ördög körme alól kikapart föld, a növekvő földdarab, valamint az ördög mesterkedése, hogy Istent, aki elpihent, a vízbe lökje. Mint köztudott: e közlés előtt a magyar folklorisztika csupán Bosnyák Sándor tíz közzétett változatát ismerte: ezek közül kilenc változat a magyarországra telepített moldvai és bukovinai magyarság körében lett lejegyezve, egy pedig palóc eredetű.²² Erdélyi Zsuzsanna a maga közölte változatot 1976-ban vette szalagra a moldvai, klézsei születésű (1903) akkor már egyházaskozári lakos Máris Györgytől. (1978-ban újra beszélgetett az adatközlővel, ezek a részletek azonban nem a Föld teremtésének kérdését taglalják.)

Miben rejlik a Máris Györgytől 1976-ban megörökített dualisztikus világteremtés-változat jelentősége a kérdéskör egésze szempontjából? Elsősorban abban, hogy a Bosnyák Sándor által közzétett tíz magyar változatot eggyel gazdagítja, mégpedig igen szépen elmondott, kitűnő változattal. Másodsorban abban, hogy az egyetlen szerencsés kezű gyűjtőhöz kötött változatsort, s elsősorban a több helyütt 1. számú szöveggént publikált változatot, hitelesítette²³. Erdélyi Zsuzsanna ugyanis mintegy évtizednyi időbeli eltéréssel ugyanattól a Máris Györgytől vette szalagra a világteremtés-mondát, akitől 1968-ban Bosnyák ugyancsak megörökítette. Ennek fényében az is izgalmas feladat lenne, hogy valaki egybevesse a Bosnyák-féle változat három közlését az Erdélyi Zsuzsanna-féle magnetofonszalagról lejegyzett változattal. Kitűnő adalékot kínál tehát a változatképződés kérdéskörének vizsgálatához. Mint fentebb már utaltam rá, nincs tudomásom anyaországi folklorisztikai közlésről, mely az Erdélyi Zsuzsanna-gyűjtötte változatot jegyezné.

Betű szerint ugyanabban az esztendőben, a valóságban azonban jó két esztendővel később (1992 végén) jelent meg Ráduly János és Faragó József közös dolgozata²⁴, melyben három további magyar nyelvű szöveggel gazda-

godik a magyar dualisztikus világteremtés-mondák sorozata. Mielőtt e szövegekről bármit el lehetne mondani, nem árt utalni néhány tényre, amely a dolgozatomban foglaltakat bizonyos tekintetben értelmezi és helyére teszi.

A valóságban 1992 végén megjelent dolgozat valószínűleg jóval 1990 előtt készülhetett, mert a szerzőpáros nem hivatkozik néhány közleményre, amely a problematikával kapcsolatban elengedhetetlen. Csupán Bosnyák Sándor 1969-es és 1977-es szövegközléseit ismerik, melyekben két mondaszöveg és két rövid közlés prezentálja a világteremtés kérdéskörét. Ezzel szemben Bosnyák 1987-ben megjelent adatai²⁵ már hat moldvai magyar eredetű világteremtés-mondát tartalmaznak. A szövegek komparációja tehát sokkal nagyobb változatanyagón lehetséges. Nem hivatkozva továbbá a dolgozat a magam áttekintő tanulmányát, amely eredetileg már 1989-ben olvasható volt²⁶. A benne felsorolt és értelmezett összehasonlító anyag tehát ismeretlen maradt az erdélyi kollégák előtt. Hogy Erdélyi Zsuzsanna közzétett változatáról még nem emlékeztek meg, az az időbeli eltéréssel magyarázható.

A közölt változatok közül Ráduly János kettőt a Kis-Küküllő felső folyása mentén vett szalagra 1980-ban; az egyikben az ördög és Noé szerepel, a földet is az ördög hozza fel a víz fenekéről, majd maga hinti szét, s abból lett a szárazföld. A másik szöveg ennél is rövidebb; mindössze tartalmi összefoglalás, melyben a bennünket érdeklő rész: „...mikor még nem vót föld, csak tiszta víz vót mindenütt, hát Isten öfelsége küldött le valami ördögfélét a tenger fenekire. Hozta fel a markába a földet, rakta le, s abból lett a sok szárazföld.”²⁷ A harmadik változatot még 1958-ban jegyezte fel Faragó József Baka András moldvai mesemondójától. A szöveget az adatközlő eredetileg románul hallotta, de Faragónak magyarul mesélte el, amiből az következik, hogy – mint a gyűjtő megállapította – „óhatatlanul a magyar-román folklórkapcsolatok felé tereli érdeklődésünket.”²⁸ Faragó szerint a közölt változat „a szöveg ízes nyelvezete, színes előadásmódja és viszonylag nagy terjedelme folytán egyaránt a mondatípus eddigi legszebb, leggazdagabb magyar változatának minősíthető.”²⁹ A Bosnyák-féle változatok, valamint az Erdélyi Zsuzsanna feljegyezte variáns ismeretében nem biztos, hogy ezzel maradéktalanul egyet lehet érteni; valószínű, hogy a legszebb változatok továbbra is a klézsei születésű Máris Györgytől származnak, annál is inkább, mivel Faragó változatában a teremtés aktusának vége befejezetlennek tűnik: hiányzik belőle Isten elpihenése a teremtés fáradtságos munkája után, valamint az ördög igyekezete, hogy az alvó Teremtőt a vízbe dobja bosszúból. (Olyan román változat magyar fordítása, melyben minden motívum szerepel, már 1913-ban megjelent³⁰; erre azonban sem Nagy Ilona, sem pedig Faragó nem hivatkozik.)

Mivel a Ráduly-Faragó szerzőpáros csupán Bosnyák Sándor és Nagy Ilona feltevéseit ismeri a magyar változatok virtuális eredete vonatkozásá-

ban, Bosnyák esetében ráadásul csupán hipotézise első megfogalmazását (1969), a másodikat (1987) nem, Vargyas Lajos³¹ és a magam egybevető vizsgálat alapján megfogalmazott hipotézisét³² nem, így nem meglepő, hogy ők – a nem teljes változatsor és a nem teljes vonatkozó irodalom ismeretében – a kötődés harmadik feltehető irányát kísérelték meg megfogalmazni³³. Egy kompetens magyar folklorista összefoglalásában: „Ők a román eredetmonda-katalógus segítségével román-magyar vonatkozásban tartják összefüggőnek a csángó változatokat, nem hisznek a széles balkáni (vagy szorosan bolgár) összefüggésekben, és az ősi finnugor hátteret is igazán óvatosan a további tisztázandó problémák körébe sorolják.”³⁴

Ami tehát ebben a pillanatban a magyar dualisztikus világteremtés-mondák eredete kapcsán megállapítható: három elképzelés fogalmazódott meg, a hipotézisek megszövegezői közül azonban nem mindenki ismerte a problematika teljes releváns irodalmát a kérdéssel való foglalkozás során. Valószínűleg elérkezett az ideje annak, hogy a kutatás – az eddigi szerzőktől független, más folklorista – a teljes irodalom fényében újra áttekintse a kérdést. Bár nem lehetetlen, hogy még mindig nem tudunk eleget egy mindenki számára elfogadhatónak tűnő eredeztetés dolgában, miként a fentebb idézett magyar szakértő ironikusan megállapíthatta: „Ha tehát mára már a finnugor kontra bogumil probléma elérte az orosz tudósokat is, megnyugodhatunk; másutt sem tudtak dűlőre jutni, honnan is eredetmonda-hagyományunk e jellemző archaikus része.”³⁵

Nemcsak a magyar folklorisztikára jellemző, hogy a szerzők (szak)irodalom-ismereti naprakészsége időnként kívánni valót hagy maga után. Ugyanez vonatkozik a szerb, sőt a horvát folklorisztikára is. Jelesen: 1995-ben monografikus áttekintés jelent meg Belgrádban, a műben a hölgyszerző a földdel kapcsolatos hiedelmeket és szertartásokat elemzi.³⁶ (A földdel kapcsolatos ismeretek négy fejezet keretében kerülnek elemzésre: 1. a föld mint égitest; 2. a föld mint emberi lakhely; 3. a föld mint élelmező; 4. a föld mint elem és anyag.) Nos, az első fejezet „A föld teremtése” című kurta alfejezete számomra maga a kiábrándulás: Isten és szándéka, hogy megteremtse a világot (a Földet) ugyan említésre kerül, a délszláv (szerb) dualisztikus világteremtés-mondákról azonban említés sem történik!³⁷ Ebből az következik, hogy a szerb folklorisztika Bota 1926-1928-ban gyűjtött, s 1955-ben közzétett szenzációsan szép és teljes szerb nyelvű dualisztikus világteremtés-mondáját³⁸ továbbra sem tartja számon, vagyis nem ismeri a saját évtizedekkel korábban közzétett folklórszövegeit sem. (Hogy magára a szövegre magam már 1989-ben felhívtam a figyelmet, az nyilván kevés volt. A szerb (és a volt jugoszláv) folklorisztika – a jelek szerint – nem figyel(t) a hazai nemzetiségi folklorisztikai közlésekre, áttekintő kurrens bibliográfiák nincsenek és nem is voltak, a részletes szerb és angol nyelvű rezümék sem értek sokat.)

Nem jegyzi továbbá a kurta alfejezet azt a likai (Gospić) horvát mondaszöveget³⁹ sem, amely ugyancsak a világ teremtését mondja el, ebben azonban a Teremtő egyedül dolgozik, a dualisztikus szövegekben megszokott demiurgosz nélkül. A tenger fenekéről felhozott homok azonban szerepel benne. (Magyar fordítása e dolgozat végén.) A szöveg először 1963-ban jelent meg Maja Bošković-Stulli ma már klasszikusnak számító horvát népmese- és mondagyűjteményében, majd újra a válogatás 1997-es bővített változatában.⁴⁰ Hogy a dolog izgalmasabb legyen: Bošković-Stulli a mondához fűzött jegyzetében⁴¹ közli a pontos forrást és időpontot (Gospić, 1907), ám egyáltalán nem elemzi a világteremtés mondakörét, egy szót sem szól a víz fenekéről felhozott homok motívumáról⁴², a Bota-féle változatot nem jegyzi, említ azonban egy 19. század derekai változatot, amely azonban Újvidékről ebben a pillanatban elérhetetlen számomra. Mindez azért tűnik meglepőnek, mert Maja Bošković-Stulli a volt jugoszláv és a horvát folklorisztika felülmúlhatatlan filológusa, akinek mondajegyzeteit, a bennük rejlő délszláv és nemzetközi adatsorozatok miatt, a magyar folklorisztika sem mellőzheti. (S hogy e dolgozat ne csak számonkérés és kritika legyen, hanem önkritika is, elmondom: az 1907-es gospići adatot magam is csak a gyűjtemény új kiadásának részletes tanulmányozása során regisztráltam. Annak ellenére, hogy az első kiadás is állandóan kezem ügyében van. Ha van magyarázat, akkor az lehet, hogy – mint mondtam – a szöveg nem dualisztikus világteremtés-monda.) Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a délszláv folklorisztikának is van még tennivalója a világ teremtését megfogalmazó epikumokkal kapcsolatban.

A legfrissebb magyar folklorisztikai irodalomban két erdélyi kutató munkáiban bukkan fel a világteremtés magyar mondai hagyományainak kérdése. Zsigmond Győző 1999-ben megjelent mongráfiájában⁴³, mivel maga ilyen szövegekre nem bukkant gyűjtései során, a kérdés irodalma alapján foglalja össze a problematikát. Szinte a teljes legfontosabb magyar irodalmat hivatkozva, talán Bosnyák Sándor 1987-es szövegközlése és véleményének ismerete hiányolható. A magam vonatkozó dolgozatait ismeri, ebből következően tudomása van Erdélyi Zsuzsanna változatáról is. A magyar szövegek lehetséges eredetének kérdésében nem foglal állást, de jelzi az irodalomban eddig megfogalmazott hipotéziseket.

Hogy az erdélyi kollégák figyelemmel kísérik a világteremtéssel kapcsolatos magyar nyelvű irodalmat, ha konkrét kutatásaik tekintetében az nem is elsődleges, azt egy jelenlevő kutató 2000-ben megjelent könyvének egyik lapalji jegyzete bizonyítja: abban a kérdéskör magyar nyelvű irodalmának szinte naprakész adatsora olvasható, benne Erdélyi Zsuzsanna adatközlésére való hivatkozás is.⁴⁴

Ennyi lenne mindaz, ami a világteremtés magyar és délszláv dualisztikus mondáival kapcsolatban az elmúlt tíz esztendő során tudomásomra jutott. Ha

mindez nem is sok, de nem is kevés. Azt bizonyítja, hogy a kérdéskör vizsgálata korántsem lezárt, s ha túl nagy szerencse lenne is további variánsok felbukkanásában reménykedni, a szomszédnépi és a nemzetközi komparatív anyag talán hozzátehet még néhány árnyalatot az eddig felrajzolt képhez.⁴⁵

Záradéku­l itt közlöm – Ünnepe­l­­tün­k­nek ajándéku­l átnyújtv­a – a száz évvel eze­lőtti likai horvát világteremtés-szöveg magyar fordítását. Ez a monda minde­z­idáig ismeretlen volt a magyar kutatás előtt.

„Hogyan keletkezett a Föld

Volt egy olyan idő, amikor a világon csak az Úristen élt. Az egész világot víz borította. Isten ezen a nagy vízen egy hajóban utazgatott. Isten csil­laga erősen sü­tött, nagyon meleg volt, s Isten kifáradt és nagyon megizzadt a nagy hajózásban. Felfrissülni és hűsölni támadt kedve a vízben. Fürdésre határozta el magát. Hirtelen a vízbe vetette magát, s olyan nagyot dob­bantott, hogy egészen a fenékre ért. Mivel nagyot dob­bantott, kezével a vízfe­nékbe ütközött, ezért ujjai közé és a körmei alá homok szorult. Mikor Isten a felszínre ért, összegyűjtötte az ujjai közé és a körmei alá szorult homokot, a víz színére vetette, s ebből a homokból keletkezett a szárazföld.”⁴⁶

Kedves Zsuzsa, Isten éltesse további jó egészségben, valahányunk öszi­nte öröme­re!

A fenti dolgozat lezárása és elhangzása után jelent meg Bosnyák Sándor új könyve (*Magyar Biblia*. A kötet regéit gyűjtötte és bevezette Bosnyák Sándor. Budapest, 2001.), melynek első fejezetében (*A teremtés könyve*) a korábban már néhányszor közzétett világteremtés-mondák közül néhányat újra közöl. A kötetben szerepel Máris György szövege, Benke János változata, valamint egy számomra eddig ismeretlen variáns, Demeter Antalné 1988-ban, Lészpeden gyűjtött változata. Ennek alapján megállapítható, hogy a Bosnyák Sándor által gyűjtött és közzétett világteremtés-változatok száma 11-re növekedett. E kötet szövegközlési módszere teljes egészében fittyet hány a népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata­ra, nem lehet tudni tehát, hogy a megjelent szövegek mennyiben tükrözik az adatközlő(k) elmondását és szavait, s mennyiben viselik magukon a köz­zéte­vő nyelvi simításának nyomait. Ez a gyakorlat a mai folklorisztikában aligha védhető. Növeli továbbá a Bosnyák gyűjtötte szövegek körüli zűrzavar­ta Máris György-féle változat közlőjével kapcsolatos adatok lehangoló változékonysága: ezúttal az olvasható, hogy Máris Pokolpatakán született 1903-ban, s a gyűjtés Egyházaskozáron történt 1970-ben, a korábbi közlésekben (1969. és 1987.) ezzel szemben az, hogy Klézsén született 1903-ban, s Bosnyák 1968-ban gyűjtötte Egyházaskozáron. Melyek tehát a hiteles adatok? Az egyes mondák szövegszerű azonossága is fölöttébb laza eljárás­módra utal. A kötetnek sem jegyzetapparátusa, sem irodalomjegyzéke

nincs, azt sem lehet megtudni, ezúttal csupán a világteremtés-szövegeknél maradva, hogy ezek korábban hol, mikor és hányszor jelentek már meg. S attól tartok, hogy ma, a 21. században, „regékről” beszélni enyhén szólva illúzióromboló vállalkozás.

Jegyzetek

- 1 JUNG 1989.
- 2 BOTA 1955. 37–38. Magyarul: JUNG 1989. 178–179.
- 3 BOSNYÁK 1969. és BOSNYÁK 1987. Bosnyák másik két közlésével: BOSNYÁK 1977. és BOSNYÁK 1980. akkor nem foglalkoztam.
- 4 JUNG 1992.
- 5 Lásd Vargyas Lajos hozzám intézett levelét: JUNG 1992. 247.
- 6 VOIGT 1993. 179. Utal RÁDULY-FARAGÓ 1990-re, mely dolgozatom első közlésekor (1989) még nem létezett, kötetben való megjelenésekor pedig még nem került ki a nyomdából.
- 7 NAGY 1993. (eredetileg elhangzott 1991-ben) konkrét művekre és dolgozatokra nem hivatkozik.
- 8 ERDÉLYI 1990. 50–51.
- 9 Bosnyák Sándor, ismereteim szerint, tíz változatát, illetve változattöredékét tette közzé a magyar világteremtés-mondáknak. Ezek: BOSNYÁK 1969., két változat; BOSNYÁK 1977. két rövid változat: a 395. és a 396. sorszámú; BOSNYÁK 1980. egy változattöredéket a 60. sorszámú. Valamint: BOSNYÁK 1987., hat szöveg, ezek közül az első az 1969-es közlés első variánsának megismétlése. Ez a szöveg (adatközlő: Máris György, Egyházaskozár, 1968) megjelent az Élet és Tudomány 1990-es évfolyamában is. Pontos adata: JUNG 1992. 246.
- 10 Az újdíéki Magyar Szó Kilátó mellékletében, 1990. március 24-én
- 11 JUNG 1993.
- 12 ZSIGMOND 1999. 21–22. és TÁNCZOS 2000. 109–110. Ugyanaz: TÁNCZOS 2001. 71–72.
- 13 DANISS 2000.
- 14 Ugyanott.
- 15 Ugyanott.
- 16 KÁLMÁNY 1893. 6–7. Kálmányra hivatkozva vagy őt is idézve több kortárs tanulmány és kiadvány foglalkozik a világteremtés nemzetközi adatainak kérdésével: MUNKÁCSI 1894., STRAUSZ 1892. 129–138., STRAUSZ 1896., STRAUSZ 1897. 5–25. Kálmány kezdeményezéseit és szerepét vizsgálja a 19. századi magyar mitológiai kutatásban: NAGY 1991. (Eredetileg alhangzott 1986-ban.)
- 17 BOSNYÁK 1969.
- 18 ERDÉLYI 1990. 50–51.
- 19 RÁDULY-FARAGÓ 1990. (Pontosan: 1992 végén.)
- 20 Egy népszerű francia mű magyar fordítása azonban valószínűleg segít a téveszmék eloszlásában; lásd: RAGACHE-LAVERDET 1991. (A kötetnek kompetens magyar lektora volt.)
- 21 Lásd a 8. jegyzet adatait.
- 22 Felsorolva a 9. jegyzetben. A palóc változat: BOSNYÁK 1969. 463., a 2. számú szöveg.
- 23 Lásd: BOSNYÁK 1969. 1. szöveg, BOSNYÁK 1987. 1. szöveg, ugyanez az Élet és Tudomány 1990-es évfolyamában. (A közlések fonetikai szintje nem azonos.)
- 24 RÁDULY-FARAGÓ 1990.

- 25 BOSNYÁK 1987.
- 26 JUNG 1989. és JUNG 1992.
- 27 RÁDULY-FARAGÓ 1990. 258.
- 28 RÁDULY-FARAGÓ 1990. 261.
- 29 Ugyanott.
- 30 MOLDOVÁN 1913. 361–362.
- 31 VARGYAS 1977. Újabb kiadása, jegyzetek nélkül: VARGYAS 984.
- 32 JUNG 1989., hozzáférhetőbb kiadása: JUNG 1992.
- 33 RÁDULY-FARAGÓ 1990. 262–263.
- 34 VOIGT 1993. 179.
- 35 Ugyanott.
- 36 ĐAPOVIĆ 1995.
- 37 ĐAPOVIĆ 1995. 23–24.
- 38 Lásd a 2. jegyzet adatait.
- 39 BOŠKOVIĆ-STULLI 1963. 267. No. 115. Jegyzet: 333.
- 40 BOŠKOVIĆ-STULLI 1997. 329. No. 138.
- 41 Ugyanott: 45.
- 42 A földfelhozatal motívuma ismert a délszláv néphagyományban is. A kérdéskör jó áttekintése: MILOŠEVIĆ-ĐORĐEVIĆ 1971. 163–175. Jó szerb mondaszöveg, melyben a motívum szerepel, magyar fordításban: JUGA 1913. 66–67.
- 43 ZSIGMOND 1999. 21–22.
- 44 TÁNCZOS 2000. 109–110., ugyanaz: TÁNCZOS 2001. 71–72.
- 45 A dolgozat elhangzása után Erdélyi Zsuzsanna megemlítette, hogy közöletlen gyűjtései között van még néhány szöveg, mely a világteremtés körébe tartozik. Ezek közlése is fontos lenne a magyar folklór számára.
- 46 Vö. BOŠKOVIĆ-STULLI 1963. 267., ugyanaz: BOŠKOVIĆ-STULLI 1997. 329.

Irodalom

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

1963 Narodne pripovijetke. Zagreb. (Pet stoljeća hrvatske književnosti 26.)

1997 Usmene pripovijetke i predaje. Zagreb. (Stoljeća hrvatske književnosti.)

BOSNYÁK Sándor

1969 A tenger fenekéről felhozott föld motívuma a magyar teremtmésmondákban. *Ethnographia* 58 (1969) 462–464.

1977 A bukovinai magyarok hitvilága I. Budapest. (Folklór Archívum 6.)

1980 A moldvai magyarok hitvilága. Budapest. (Folklór Archívum 12.)

1987 A világ teremtése a moldvai magyarok mondáiban. In: Vallási néprajz 3. Budapest. 348–354.

BOTA, Đorđe

1955 Narodni običaji u selu Jarkovcu (u Banatu). Novi Sad. (Sep. ex Zbornik Matice Srpske 1955.)

DANISS Győző

2000 Hogyan is lett a világ? Magyarázatok a Kalevalától a KFKI-ig, az indiai mítoszoktól a Koránig, a Bibliáig. Népszabadság (Budapest), 2000. dec. 23. 22–23.

ĐAPOVIĆ, Lasta

1995 Zemlja. Verovanja i rituali. Beograd

ERDÉLYI Zsuzsanna

- 1990 „Módúvába’ hitték a szegént”. Sorsok, imák, vallomások I. Új Írás (Budapest) 30(1990) No. 2. 47–57.

JUGA, Velimir

- 1913 A magyar szent korona országában élő szerbek. Budapest. (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár IV.)

JUNG Károly

- 1989 A világteremtés dualisztikus (bogumil) legendáinak kérdéséhez. Összehasonlító kelet-közép-európai kozmogóniai problémák. Létünk (Szabadka) 19(1989) 171–205.
1992 A világteremtés dualisztikus (bogumil) legendáinak kérdéséhez. In: Köznapok és legendák. Tanulmányok a népi kultúra köréből. Újvidék. 1992. 157–185. és 245–247.
1993 Isten az ördöggel megteremtette a világot. In: Az emlékezet útjain. Ötvenöt olvasmány a néphagyományról. Újvidék. 1993. 10–13.

KÁLMÁNY Lajos

- 1893 Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban. Szeged

MILOŠEVIĆ-ĐORĐEVIĆ, Nada

- 1971 Zajednička tematsko-sižejna osnova srpskohrvatskih neistorijskih epskih pesama i prozne tradicije. Beograd. (Filološki Fakultet Beogradskog Univerziteta. Monografije knj. XLI.)

MOLDVÁN Gergely

- 1913 A magyarországi románok. Budapest. (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár V–VI.)

MUNKÁCSI Bernát

- 1894 Adalékok a magyar történeti és összehasonlító néprajzhoz 3. A szegedvidéki magyar világteremtési regetőredek változatai. Ethnographia 5(1894) 264–272.

NAGY Ilona

- 1979 A föld teremtésének mondája. Ethnographia 90(1979) 323–330.
1991 Kálmány Lajos és a századforduló mitológiai kutatásai. In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében II. Budapest–Wien. 1991. 937–942.
1993 Teremtés a magyar mondákban. In: Régi és új peregrináció III. Szeged–Budapest. 1993. 1796–1800.

RÁDULY János–FARAGÓ József

- 1990 A földteremtés mondájához. Ethnographia 101(1990) 257–264.

RAGACHE, Claude-Catherine–LAVERDET, Marcel

- 1991 A világ teremtése. Budapest. (Mítoszok és Legendák sorozat.)

STRAUSZ Adolf

- 1892 Bolgár népköltési gyűjtemény I. Budapest
1896 Világteremtési mondák a bolgár néphagyományban. Ethnographia 7(1896) 196–218.
1897 Bolgár néphit. Budapest. (Magyar Néprajzi Könyvtár 1.)

TÁNCZOS Vilmos

- 2000 Eleven ostyá szép virág. A moldvai csángó népi imák képei. Csíkszereda
2001 Nyiss kaput, Agyal! Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér. Budapest

VARGYAS Lajos

- 1977 Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban. Történelmi Szemle (Budapest) 20(1977) 107–121.

- 1984 Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban. In: Keleti hagyomány – nyugati kultúra. Budapest. 1984. 96–120.

VOIGT Vilmos

- 1993 Nagykorú néprajztudomány? Budapesti Könyvszemle (BUKSZ) 5(1993) 175–180.

ZSIGMOND Győző

- 1999 Égitest és néphagyomány. Égitestmagyarázás a romániai magyaroknál. Csíkszereda

FURTHER DATA ON THE CREATION OF THE WORLD (IN THE HUNGARIAN AND SOUTH-SLAV FOLKLORE)

The paper gives a survey of the last ten years' studies and comparative researches, in both the Hungarian and South Slav folk traditions, into the legends on the dualistical creation of the world, which are part of the aetiological legends. The author points out that in spite of the monograph written on the subject of ethnological and mythological research into the world in Serbian tradition, the question of the creation of the world has still not been given enough attention. The author also includes a formerly already published text on the creation of the world from the Croatian tradition (it is not a dualistical legend!), where the folklorists have not tackled the problem either. He notes the appearance of a few new Hungarian texts (in fragments) and of two complete variants, and mentions that researchers dealing with the problem have put forward at least three hypotheses to explain the virtual origin of the Hungarian texts on the dualistical creation of the world. Scholars interested in the question did not always use the complete literature available on the subject; consequently, in the author's opinion, the time has come for the professional to undertake the task of giving an up-to-date surveying of the aspects of the question rooted in the deepest layers of Hungarian and universal mythology.

UTASI ANIKÓ

A GYERMEKKOR REGÉNYE*(Molnár Ferenc: *A Pál utcai fiúk*)

A világirodalom egyik legjelentősebb ifjúsági regénye, *A Pál utcai fiúk* 1907-ben tűnt fel a könyvesboltokban. Molnár Ferenc ezt a művét szerette a legjobban, úgy tartotta, hogy ez „a legjobban szívéhez nőtt” könyv. S majdnem száz évvel a megjelenése óta ez a bandaregény mit sem veszített jelentőségéből, népszerűségéből.

Természetesen Vargha Kálmánnal¹ együtt feltehetnénk a kérdést, miben is rejlik ennek a könyvnek a titka. *Felfedezés és búcsú* c. tanulmányában Vargha úgy véli, hogy „*A Pál utcai fiúk* az első regényünk, amelyben hitelesen elevenedik meg a nagyvárosi diákélet”.² A novellista Papp Mariska szavait is idézi a szerző, melyek szerint Molnárt azért is értékelnünk kell, mert megalapozta a modern gyermekirodalmat, „amilyen nekünk eddig nem volt”. Valóban, a regényíró számos novummal él, már a gyermekhez való hozzáállása is más, szakít az addigi sablonos, fekete-fehér végletekkel, figurái nem csupán pozitívak vagy negatívak, valamint szóhasználatuk sem a szokványos, hiszen a pesti századforduló diáknyelvén beszélnek. Molnár az ifjúsági irodalom olyan tabuit sem tiszteli, mint a gyermekhalál (Borbély Sándor³), Nemecek igazi hőshöz méltóan, az események logikáját követve, meghal a regény végén.

Habár Molnár teljes egészében megújította a gyermekregényt, hatása csak jóval később lesz érezhető, egészen az ötvenes évekig szinte egy jelentős művet sem tudnánk kiemelni a hasonló témájúak közül. Mándy Iván tetralógiájának első darabja (*Csutak színre lép*) nemcsak hogy igazi bandaregény, hanem egyúttal asszociációival, megfeleléseivel is *A Pál utcai fiúkat* idézi.

A fiúk (Mándynál már néhány lány is akad köztük) itt is két ellenséges táborra oszlanak, tulajdonképpen két budapesti utca rivalitásáról van szó.

* Elhangzott a Zmaj Játékok keretében megrendezett, A XX. század szerb gyermekirodalmának történelmi folyamatai és fejlődési szakaszai c. tudományos tanácskozáson, 2001. június 12-én

Tehát a Mándy-regény színtere szintén a főváros, csak hogy ezúttal a történelem a Ferencvárosban zajlanak, míg Molnárnál a Józsefvárosban. Persze Mándy hősei egy teljesen más időszakban élnek, mint a XIX. század végi diákok, őket már a film, a mozi és általában a színészet búvóli el, és más az argó is, amelyet használnak. A cselekmény valószínűleg az 1956-os forradalom után játszódik, ahogyan ezt a Mándy-szöveg sejteti (például: a Vay Ádám utca vezére, Nagyvilági Főcső *főhadiszállását* egy *széltől* telefonfülkébe helyezte!). Molnár Ferencnél ellenben igazi monarchiabeli hangulat uralkodik, a zongora-verkliből szóló zene *olyan bécsiesen pengett*, az utcán *tülkölnek a lóvasúti kocsik*, a diákok kettes számú *Hardtmuth ceruzával* írnak, az utcai árusnál pedig *törökmézet* és *medvecukrot* vásárolnak, s ajkukról bizony néha elhazlik néhány *csúf német* szó is.⁵

A gyerekek (Mándynál, de főleg Molnárnál) számukra sajátos szabályok szerint szerveződnek. *A Pál utcai fiúk*ban azonban ezek a *törvények* csak a grundon, birodalmuk határain belül érvényesek, azon kívül *mindenki egyforma*. Mind a reáliskolás vörösingeseknek, mind a gimnazista Pál utcai fiúknak külön zászlójuk, fegyverük, jelszójuk van, mindkét gyerekcsapatnál megtaláljuk a jellegzetes katonai hierarchiát is, a közlegénytől kezdve egészen a tábornokig. Mándy Ivánnál (*Csutak színre lép*) ez a berendezkedés lazábban működik, magában a játékban sem annyira fontos, habár itt van a *nagyvezérkar*, a *legénység*, a *követség*, a *hadüzenet* és maga a *háború* is (igaz, csupán Ródlíolimpiász formájában). Még Csutak árulásából sem csinálnak problémát barátai, nem fogják fel túl tragikusan. Ugyanis a ródlíorként tēvékenykedő szegény Csutakot az *ellenség*, Főcső bandájának néhány tagja moziba csalta, hogy időközben a többiek megrongálhassák a szánkókat. Azonban a *Nemo kapitány* („két felvonásban és huszonnégy képből”) című film helyett a zergészet adják. A *Csutak-ügy* az Ér utcában rövid morgolódás után elsimul, azzal az ígérettel, hogy legközelebb társai viszik majd moziba ezt a *sápadtszőke* fiút.

Valószínű, hogy Mándy és Molnár hőseinek szervezkedési különbségei maguknak a gyerekeknek másságából is ered, hiszen időben több mint negyed század választja el őket egymástól. Az ötvenes évek gyermekei (a Csutak-tetralógia második kötetében) titkos szigetükön, ahol *egy lehetetlenül ócska, kifakult vasúti fülke* árválkodik a fák között, „utazást” játszanak, elsősorban „filmes” játékokat, míg Molnár világában metát és rabló-pandúrt, s főleg „indiános”-akat. A vörösingesek fegyverraktárukban tomahawkokat őriznek, a Pál utcai fiúk az *édes grundot* prérinek képzelik, Csónakos is indián mód, fülét a földre tapasztva hallgatózik.

De Mándy és Molnár gyermekhősei különbözőségeik ellenére mégis hasonlítanak abban, ahogyan magát a játékot megélik. Nemcsak hogy halálos komolyan fogják fel, hanem számukra a játék egyenlő magával az

élettel. A Pál utcai fiúk számára a grund, ez a földdarab a szabadság és a végtelenség megtestesítője. Ugyanígy Csutak és társasága számára a titkos sziget, tulajdonképpen egész gyermekkoruk szimbóluma, olyan valami, ami csak az övéké.

Ezért semmiképpen sem tudnánk egyetérteni Nagy Péter⁶ azon állításával, hogy *A Pál utcai fiúk* „a gyermeki magatartásban a jövődő felnőttet” mutatja meg, és „az ösztönös gyermeki szervezkedésben a felnőtt társadalom embrionális előképét”. Szerinte a gittegylet is „jellegzetes férfijáték”, melynek célja az egyesülés maga, míg a gitt csak ürügye. Nagy ezenközben teljesen megfeledkezik a gyermeki nézőpontról, egy igen fontos tényről: ha a gittet nem rágják minden nap, egyszerűen kiszárad. Ezért kell hát megalakítani az egyletet.

Ha az említett regények közt analógiákat keresünk, elsősorban Mándy Csutak-figuráját említhetnénk, aki „egy kicsit hasonlít Nemecekre, egy kicsit Nyilas Misire”, s akiről a többiek az Ér utcában azt tartják, hogy *kétbalkezes*, hogy *penészpofa*. Ő az, akit barátai mindig letorkolnak (*Hagyjuk ezt, Csutikám!*), a kislányok pedig a *mamlasz*, és a *bamba* megszólításokkal „kedveskednek” neki. Csutak magatartása kissé Milne borongós hangulatú Fülesére is emlékeztet bennünket a *Micimackóból*. Például a Csutakról szóló második történetben, amikor a szereplők titkos hely után kutatnak, először egy elhagyatott udvarba veszik be magukat, egy autóröns lesz számukra az attrakció, de Csutaknak Pazár Micu megtiltja, hogy ott játsszon. Ekkor Csutak fölírja a falra: *Ez az a hely, ahova egy Csutak nevű fiút nem engedtek be*. Egy kissé kívülálló tehát, de akit társai lényegében elfogadnak olyannak amilyen (*Csutak már csak ilyen*), egy kissé ügyefogyott is talán, de nagy álmodozó is egyben, s igen jószívű. Csutaknak ez a tulajdonsága különösen a második történetben jut kifejezésre (*Csutak és a szürke ló*), amikor a gyerekek egy szürke lovat próbálnak megmenteni a vágóhídtól. Csutak ugyanolyan hévvel áll ki a ló mellett, mint amilyenell Nemecek harcolt a *hazáért* a Pál utcában.

Csutak, ez a szöke, vézna fiú nemcsak fizikailag hasonlít tehát Nemecekre, hanem ugyanolyan szeretettel teli, túlérzékeny, s ugyanolyan kifejezett igazságérzettel megáldott lény. Emellett Mándy hőséne nagyon élénk a fantáziája. Beszélgetni szokott az öreg kerítéssel, sőt még a szürke lóval is. Ez az állat szívében különleges helyet foglal el, míg a többieknek csak egy rozzant, kivénhedt gebe. Mert ez a szürke nem visel görkorcsolyát, kártyázni sem tud, még csak Schillert sem olvas, mint Kästner Negro Kaballója (*Május 35*).

Azonban nemcsak a magyar szerzőket ihlette meg Nemecek figurája. Novo Vuković azt állítja, hogy „az elnyomott, gyenge, gátlásos figurák, melyek szinte minden gyermekcsoportosulást jellemeznek” a most már hajda-

ni Jugoszlávia gyermekírói regényeiben, „mondhatni, hogy sokat köszönhetnek” többek között „Molnár Nemecekének is”.⁸

Érdekes, hogy *A Pál utcai fiúkat* csak 1951-ben fordítják le szerb nyelvre.⁹ De valószínű, hogy a regény nem volt teljesen ismeretlen a délszláv térség olvasói előtt, ha nem más, ismerték a horvát kiadást.

Molnár hatását felismerhetjük Stevan Bulajićnál is, *A Pál utcai fiúk* néhány motívuma felbukkan az *Ők hatvanan* (*Njih šezdeset*) című bandaregényében. Itt is megtaláljuk az „indiánost”, talán még hangsúlyozottabban, mint Molnár Ferenc művében. A hadiárvák otthonának gyermekcsoportja feketepatásoknak nevezi magát és különféle indián neveket ad tagjainak: Törzsfőnök, Jaguárvadász, Grizlimancs stb. *Harci tollat* viselnek, *mérgezett nyílal* lövöldöznek, melytől *a megsebesített nőstény medve fél perc alatt megdöglik*. Ellenségük a *gagák* bandája, a *texasi cowboyok*, tulajdonképpen a *városi fiúk*. Ezenkívül mindkét gyerektábornak megvan a saját megkülönböztető jele, az indián üvöltés, illetve a cowboy kiáltás, ugyanúgy akár a Pál utca fiúknak és a fűvészkerti vörösingeseknek. Bulajić regényének középontjában is a *háború* áll, a harc a *bennszülöttek* és a *gagák* között folyik a Boszorkány-szigetért, a strandért, tehát a saját területért, a külön játszótérért. Továbbá itt van az az epizód is, amikor *a gyengécske Ratko fényes győzelemmel koszorúzza homlokát*: elkap egy nála jóval erősebb gagát, és ugyanúgy legyőzi, mint Nemecek a szörnyű Áts Ferit birkózásban.

És mégis mindezen hasonlóságok ellenére azt állapíthatjuk meg, hogy Bulajić alakjai sokkal közelebb állnak Mándy hőseihez, aki viszont a *Csutak színre lép* megírásakor tulajdonképpen *A Pál utcai fiúk* egyfajta pastiche-át alkotja meg.

Csutak és barátai, valamint a *Fekete pata* törzs harcosai is a múlt század ötvenes éveiben élnek. A Mándy- és Bulajić-figurák már „filmes gyerekek”. Az *Ők hatvanan* című regényben a fiúk képregényt olvasnak, Mića, a nagy Törzsfőnök a mozivászon kedvenc hőseire szeretne hasonlítani, mert *a filmekben minden színész szépfiú*. Kaća pedig a Filmrevüből választ frizurát magának, haját úgy fésüli, akár Sofia Loren, és semmiképpen sem úgy mint Gina Lollobrigida.

Mivel, szemben Molnár tiszta fiútársaságával, Mándynál és Bulajićnál lányok is jelen vannak, az első diákszerelmek is földerengenek. Még „szerelemi háromszög” is kirajzolódik: az *Ér utca* vezére, Színes Géza szemet vetett Zsuzsira, aki nem sokat törődik ezzel, másrészt Ági féltékenyen, áhítatos pillantásokkal követi a magas, okos fiúnak minden mozdulatát (*Csutak színre lép*). Mića is teljesen elvesztette a fejét Lena miatt: „Tönkremegy ez az ember, ha éppen tudni akarjátok! – állapítja meg szomorúan Jaguárvadász svábbogarat tűzve horgára – ez a legjobb csali a paduc számára. (*Ők hatvanan*)

Musztáng, akárcsak Csutak szürkéje, *egy gyöngécske gebe, kissé nagyobb a számárnál, sánta mind a négy lábára és vaksi*, ellenben harci ló, és a feketepatások mindent megtesznek azért, hogy a cigányok karmaiból kimenkítsék. Ez a szerzet éppen annyira fontos a számukra, mint Csutaknak a szürke ló. Különösen Bocának, így becézi: *Kis Musztángom, hű lovacs-kám. (Ők hatvanan)*

„Stevan Bulajić teljes irodalmi opuszában tekintélyes helyet foglal el az *Ők hatan* című regény”¹⁰ – írja Voja Marjanović, bizonyára az *Ők hatvanan*ra gondolva. Szerinte „Bulajić ezt a regényét az akcióságra építette, mely a gyermeki mibenlét harciasságának és konokságának visszfénye”.¹¹ Ez igaz, hősei, akárcsak Mándyéi állandó mozgásban vannak, ez létük veleje, egyfajta szüntelen érzelmi túlfűtöttség jellemzi őket. Akcióban lenni számukra azt jelenti, benne lenni a játékban. Játékuk pedig tulajdonképpen egyenlő magával a létezéssel, ugyanúgy, mint az említett íróinknál. Éppen ezért nem gondoljuk, hogy Bulajić regényében „egy árvaotthon teljes életét”¹² írja le (mondjuk, a gagák nem lakói ennek az otthonnak, jóllehet, róluk csak annyit tudunk meg, hogy a városban laknak, semmi többet, még az otthonbeli lányok is valahogy árnyékban maradnak, jelenlétük alig érezhető), hanem, ellenkezőleg, a hősök lakóhelye mindennek ellenére háttérbe szorul, mint az iskola Molnár Ferenc és Mándy Iván műveiben.

Mindezen gyermekhősök, ezek szerint, a játék és a fantázia saját külön világában élnek, a gyermekkor szülőföldjén. Valójában ezek a könyvek minden időkre megőrzik majd azt, mint ahogy a *Mama Huanita* fog zengen mindörökre, *hogy az ember azt mondaná, hogy ez a dallam az élet nem egyetlen napján fog fönmaradni, hanem mindaddig, míg bolygónkon élet lesz! (Ők hatvanan)*¹³

Bori Imre¹⁴ Molnár művét szintén „az örök gyermek” regényének nevezte. Úgy véli, ezt a regényt nem felnőtt írta, sem olyan ember, aki leereszkedik a gyermek szintjére. Hanem Molnár Ferenc ebben a remekművében az az író, aki „egy kisfiú érzésével” meséli el a történeteket, aki maga is, testestül-lelkestül ott volt a grundon, szinte azonosulva az osztálytársakkal. És valóban, ha megvizsgáljuk *A Pál utcai fiúk* szövegét, nem lehet nem észrevennünk, hogy a narrátor néhány ízben elszólja magát. Arról a mozzanatról, amikor a Pál utcai fiúk elnököt választanak, az elbeszélő így számol be: *Te hát ENGEM választottak elnöké.*¹⁵ Valamint a harc izgalmas ecsetelésekor is megfigyelhetjük egy pillanatra magáról az író: *A MIEINK egy pillantra elibük álltak, mintha fel akarnák venni a harcot ..., A MIEINK futottak ..., A MIEINK ugyanis hirtelen eltűntek a gépház mellett.*¹⁶ Természetesen ezek „a mieink” a Pál utcai fiúk, azonban ők nem elbeszélői az eseményeknek, hanem Molnár visszaemlékezéséről, emlékképeiről van szó, melyek egyszerűen feltörnek a szöveg felszínére.

Dolgozatunk elején feltettük a kérdést, mi a titka *A Pál utcai fiúk*nak, s miben rejlik írójának sikere. Hiszen az elsőrörban drámaíró Molnár e műve megjelenése után egyetlen sort sem fog többé a gyerekeknek szentelni. De amellet, hogy a bandaregény követésre méltó modelljét megteremtette, s hogy „igazi s igazán-modern író” (Babits Mihály¹⁷), könyvével meg tudja szólítani a ma gyermekét is. Aki talán már nem tekint egy darab földet a „hazájának”, mert már más, komputeres játékokat játszik, azonban a régi morális értékeket, a barátságot, a becsületet, a hűséget, az önfeláldozást felidézheti. És minden bizonnyal érzi *A Pál utca fiúk* mai, s nemcsak gyermek-olvasója az író „tisztá tekintetét”, mert, ahogyan a nagy prágai fogalmazott: „Az élet oly mérhetetlenül nagy és mély, mint a csillagos végtelen fölöttünk. Csak személyes egzisztenciánk ajtajának kis varázsszemén át tekinthetünk bele. És ezen a szemén át is inkább érzünk, mint látunk. Ezért kell, minde- nekélőtt, tisztán tartanunk.”¹⁸

Éppen ezt teszi Molnár Ferenc, amikor megírja saját gyermekkor-mítosát.

Jegyzetek

- 1 Vargha Kálmán: Felfedezés és búcsú (*A Pál utcai fiúk* margójára), In: Álom, szecesszió, valóság, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1973, 96-97.
- 2 Uo., 98.
- 3 Uo., 96.
- 4 Borbély Sándor: Molnár Ferenc, In: Gyermekirodalom (szerk. Komáromi G.), Helikon, Bp., 1999, 164.
- 5 Ezt a hangulatot azonban némely szerb fordítás nem tudta visszaadni. Például Mladen Leskovac (Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1991) a GRUND-ot GRADILIŠTE-ként fordítja, a TÖRÖKMÉZ nála BELA HALVA, ezt esetleg még elfogadhatjuk, de a MEDVEČUKOR semmi estre sem ugyanaz, mint a Leskovacnál szereplő RATLUK. A LÓVASUTAT egyáltalán nem is emlegeti, nála csak ezt olvashatjuk, hogy „svirali su kočijaši”. A fordításban a TÓT (Leskovacnál: SLOVAK) sem beszél hibás nyelven, mint Molnárnál. Mladen Leskovacnál a MÉTA sem szerepel, nála a gyerekek egyszerűen csak labdáznak. Ellenben, ha megvizsgáljuk, mondjuk, Sonja Perović fordítását (Novo pokolenje, Beograd, 1951), azt fogjuk tapasztalni, hogy ezen a téren sokkal sikeresebben járt el.
- 6 Nagy Péter: *A Pál utcai fiúk*, In: Táguló világ, Magvető, Bp., 1968, 583.
- 7 Bauer Gabriella, In: Gyermekirodalom, 248.
- 8 Novo Vuković: Erih Kestner i međuratna književnost za decu na srpskohrvatskom jeziku, In: Detinjstvo 1986/3-4., 37.
- 9 Katalog knjiga na jezicima jugoslovenskih naroda 1868-1972, VII, Beograd, 1980. A fordítás Sonja Perović munkája. Ugyanezen forrás szerint az első horvát fordítás 1933-ban jelent meg.
- 10 Voja Marjanović: Portreti srpskih pisaca za decu, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1998, 340.
- 11 Voja Marjanović: uo.
- 12 uo.
- 13 A Bulajić-idézetek az én fordításaim, U. A.
- 14 Bori, Imre: Ferenc Molnár i njegova dečja družina, In: Dečja književnost u književnoj

kritici (szerk. Voja Marjanović), BMG, Beograd, 1998, 526.

15 A fordítások ezt a mondatot Boka János szavaiként értelmezik: „– Dakle, mene ste izabrali za predsednika.” (Leskovac), „– Mene ste dakle izabrali za pretsednika.” (Perović). Azonban az eredeti szövegben szó sincs párbeszédéről. Ezt a mondatot monológként, Boka gondolataiként sem foghatjuk fel, Molnár ebben a művében soha nem él ezzel az írói formával.

16 A kiemelések az enyéme, U. A.

17 Babits: Könyvről könyvre, Magyar Helikon, Bp., 1973, 178.

18 Franz Kafka szavait Gustav Janouch idézi könyvében: Razgovori sa Kafkom, zapisi i sećanja (ford. Jovica Acin), Svetovi, Novi Sad, 1996. A magyar fordítás az enyém, U. A.

THE NOVEL OF CHILDHOOD

The paper deals with one of the best known Hungarian books for children, the world famous novel, Paul Street Boys (Pál utcai fiúk) by Ferenc Molnár. The author wants to reveal what the secret is that makes the book so interesting that even today, after almost a hundred years of its first publishing, the demand for it is unflinching.

LÁBADI ZSOMBOR

KÖZÖSSÉGEK, NYELVEK, MAXIMÁK

A nyelvi hagyomány az ismeretszerzés tárháza, melynek átadása és ápolása a beszélőközösségek dolga. Egy nyelvi jel akkor válik értelmessé, ha egy körülhatárolt csoportban bizonyos jelentést hordoz. Ha beépül a nyelvhasználatba, ha a közösség intézményesíti, és felveszi a megnyilatkozások nyelvi formáinak sorába. A beszélőközösségre Saussure nyelvelmélete alapján két erő hat, az „interkurzus” (a közösségek közti kapcsolatok) és a lokálpatriotizmus, mint vele ellentétes, helyi nyelvi jelenség¹. A lokálpatriotizmus összekovácsolja a közösséget, az interkurzus pedig több csoportot kapcsol össze. A lokálpatriotizmus az interkurzussal, a nagyobb nyelvi egységek letéteményesével ellentétben, a szűkebb nyelvi közösség szükségleteihez igazodva növeli a csoport összetartozását. Célja az, hogy fenntartsa a nyelvi rétegződést, a-kommunikációs tagoltságot. Miután a sikeres nyelvhasználatról a nyelvet beszélők közössége gondoskodik, a kommunikációs határok kijelölésekor a nyelvi jegyeken túl fontos szerepe van a kulturális és társadalmi szempontoknak. A beszélőközösséget a többi között az különbözteti meg, hogy tagjai (legalább részben) közös nyelvi, társadalmi és kulturális mintát sajátítanak el és adnak tovább.

A társadalmi és a kulturális jelentés összetartozását három sajátosság, a tartalom, az érthetőség és a használat szempontjai szerint vizsgálhatjuk.² A sajátosságok nem függnék egymással össze. Ez elsősorban a kétnyelvűség alapján szemléltethető. Az angol nyelvről például köztudott, hogy az angolra visszavezetett nyelvek rendkívül széles skálán szóródnak, és nem is mindig kölcsönösen érthetők egymás számára (például az indiai és a yorkshire-i angol). Rokon beszédformákat így nem mindig lehet azonos töre visszavezetni, mert egyszerre egynél több nyelvi hagyományra mennek vissza. (Hasonló példa Luther asztaltársaságának latinnal feldúsított német beszéde vagy a múlt századi orosz arisztokrácia francia-orosz keveréknyelve). Előfordulhat, hogy néha egy-egy társadalmi szerep betöltésére néha több beszédformát alkalmaznak, így a szingalézeknél a „démonok nyelve” egyszerre tartalmazhat szanszkrit, bali és klasszikus szingaléz elemeket, aszerint hogy hindu, buddhista isteneket szólítanak meg, vagy őseredet mítoszokat mondanak.

A csoporttagság megszerzése nem függ kizárólag a nyelvtől. A közösséghez való tartozást két feltételhez köthetjük. Egyrészt a beszéd létrehozására vonatkozó szabályok közös elsajátításához, másrészt egy beszédforma és annak használatára vonatkozó mintakészlet ismeretéhez. Községi tagságtól függetlenül mindkét ismeretre szert lehet tenni, ezért a teljesebb leírás érdekében a nyelvi mező, a beszédmező, a beszédhálózat fogalmait használhatjuk. A Sprachbund terminust először a Sprechbund (beszédterület) mintájára J. Neustupny alkalmazta. A német kifejezés beszédminták használatára (pl. köszöneti normák, a kérdezősködés elfogadott témái, és az ezekre adott válaszok) vonatkozik, amely szomszédos vagy hasonló társadalmi-kulturális viszonyok között élő, de egészen eltérő nyelvet beszélő népeknél is megfigyelhető. A nyelvi mező azokat a nyelveket jelenti, amelyekben belül valaki szabadon alkalmazhatja a beszédformákra vonatkozó ismereteit, a beszédmező fogalma pedig közösségekre utal, ahol a személy élhet a beszédformákra vonatkozó ismereteivel. A személyes nyelvi mezőt a rendelkezésre álló beszédformák, a személyes beszédmezőt pedig a szűkös beszédminta határolja be.

A beszélőközösségekben lejátszódó interakciók tömegét reménytelen feladat lenne részletesen bemutatni és körülírni, ezért most csupán arra vállalkozom, hogy felmértem azt a területet, ahol gyümölcsöző a hymes nyelv-konceptió.

A nyelv és a kommunikáció formáival kapcsolatban (legkevesebb) négy körülményt kell kiemelni³:

1. formálisan lehetséges-e valami
2. végrehajtható-e valami (s milyen mértékben)
3. megfelelő (adekvát, helytálló, sikeres) a valami a kontextushoz képest
4. megtörténik-e?

1. Ez azt jelenti, ami formálisan lehetséges egy nyelven belül. Hymes szerint a kommunikációs kultúrában gyökerezik.

2. Azokról a fogalmakról van szó, amely a *kulturális elfogadhatóság* címszó alá gyűjthetők össze; itt arról szól, hogy egy konkrét viselkedés hogyan illeszkedik az elfogadott társadalmi-kulturális viszonyok közé (azaz keresztülvihető-e).

3. A megfelelőség megítélésekor hallgatólagosan elismert nézetekkel operálunk, szorosan összefügg a kontextuális háttérrel (minden megnyilatkozásban fontos szerepe van, a megfelelőség, előzetes tudást, leegyszerűsítést, előítéleteket implikál).

4. A nyelvhasználat képességébe beletartozik annak rejtett (vagy tudatlan) ismerete, hogy mi, miként és hogyan történhet a beszélgetés során.

Egy közösség tagjai már gyermekkorukban elsajátítják a megfelelő beszédre vonatkozó ismereteket, amit a társas érintkezés során alkalmaznak. Nemcsak azt tanulják meg, hogy mi helytálló nyelvileg, hanem annak a képességnek is a birtokába jutnak, hogy kivel, miről, mennyit és milyen módon lehet beszélni. Az „ideális” beszélői kompetenciára úgy kell tekinteni, mint valamire, ami esetről esetre változik, az ideálisnak tekintett beszéd pedig változó minőség, amely személy és közege függvényében különbözhet mind a „tudni, mi a helyzet” a nyelvben, mind a „tudni, hogyan kell” kifejezeni valamit dimenziói mentén.⁴ Ez a „gyakorlatias” felfogás könnyen dokumentálható mind az etnikai, mind az osztálykülönbségeket illetően. Ismert például az Új-Guineában élő arapes és iatmul közösségek között fennálló különbség, hogy az első társadalomtípusban a felnőttek viselkedési mintái személyességet, a másokban viszont pozicionális formákat követnek. Az arapes típusú társadalomban az egyének elsősorban személyes véleményeiknek adnak hangot, a iatmulok viszont pozicionális helyzetüket hangsúlyozzák. E két beszédmintákat követő társadalmak mellett Mead leírt még egyet. A harmadik társadalomtípusba azokat a bali társadalmat sorolta, ahol a viselkedési módok személytelenségét követelik meg az egyéntől, aki a közösségi élet során mindenben a közösség elvárásainak rendeli alá magát. Ez az (el)beszélői magatartás a hagyományos (bali) ideáltípust jelenti.

Összehasonlító elemzések készültek például arról, hogy funkció és érték tekintetében milyen munkamegosztás jön létre a beszédformák között. Kiguró különbségek vannak a szóbeli formák kommunikációs értékét illetően⁵. Ha a társadalmi közelséget és a távolságot kell kifejezésre juttatni, a legtöbb európai nyelvben a névmásokat cserélik föl (Du-Sie) vagy dialektusban beszélnek (egyes dél-osztrák nyelvjárásban), más kultúrákban (pl. a latin-amerikai bennszülött törzseknél) viszont a társadalmi távolság kifejezésére a hódító nép (pl. Paraguayban a spanyol) nyelvét használják.

Van rá példa, amikor a produkciós kompetencia egyöntetű, de a befogadási kompetencia nem.⁶ A kommunikációs helyzettől is függnének a verbális képességek. Így például tradicionális kultúrákban egy, a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokán álló személy viselkedése (pl. a jobbagy) egy többség jelenlétében akkor megfelelő, ha eltitkolja, milyen verbális teljesítményre képes.

A kommunikációs szituáció leírására Grice próbált kidolgozni egy átfogó elméletet. Grice a kommunikációt olyan tevékenységként fogta fel, amely megfelelő együttműködési elv alapján történik, és a beszélgetésben résztvevő felek közös céljait juttatja kifejezésre. Grice a szóbeli közlés alapelvei között a mennyiséget, a minőséget, a modor és a reláció kategóriát különbözteti meg. Az alapelvekkel összefüggő maximák a következők:⁷

A mennyiség maximái

1. Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív (a társalgás pilanatnyi céljai szempontjából)
2. Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges.

A minőség maximája:

1. Ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hogy hamis.
2. Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő evidenciád.

A modor maximái:

1. Kerüld a kifejezés homályosságát.
2. Kerüld a kétértelműséget.
3. Légy tömör.
4. Légy rendezett

A viszony (relevancia) kategóriája:

Légy releváns

Grice azt állítja, hogy a szóbeli közlés strukturáltsága miatt a társalgásra vonatkozó szabályok betartására a részt vevő feleknek (bizonyos határok között) tudatosan kell törekedniük. De vajon mindig meg lehet felelni ennek az elvárásnak? Milyen komolyan kell vennünk a Grice által kihangsúlyozott igazságigényt?

A szóbeli közlés akkor mondható jónak és sikerültnek, ha létrejön a kapcsolat beszélő és hallgató között, és az képes megérteni a beszélő által közvetített tartalmat. Grice elméletének éppen ez a személyközi dimenziója tűnik a kommunikáció szempontjából döntőnek. A grice-i elméletben megfogalmazott relevancia-igény a nyelvi kijelentések normatív háttere – az elvárások, a társas szerepek személyközi viszonyai – előtt kap megfelelő értelmet. Azaz egy megnyilatkozás akkor lesz helytálló vagy sikeres, ha nem sérti meg a szóbeli közlés körülményeire vonatkozó szabályokat, vagyis a megnyilatkozások – átfogó igazságigény helyett – megfelelő személyközi szinten lesznek rosszak, jók, helytállóak vagy helytelenek.

Habermas a megnyilatkozások két szintjét különíti el egymástól: „...az egymással valamiről kommunikáló résztvevők egy időben két kommunikációs szintre lépnek - az egyik az interszubjektivitás szintje, melyben a személyközi kapcsolatokat bonyolítják, a másik pedig a propozicionális tartalom szintje. Beszéd közben (...) központosabbá, tematizáltabbá tehetjük vagy az interperszonális kapcsolatot vagy a propozicionális tartalmat ennek megfelelően nyelvünknek interaktívabb vagy kognitívabb használatára is módunk

van. *Interaktív nyelvhasználat esetén azokat a kapcsolatokat emeljük ki, melybe a beszélők s hallgatók mintegy belépnek – mint például a figyelmeztetés, az ígéret, a kérdés –, míg a megnyilatkozások proposicionális tartalmát csak megemlítjük. Kognitív nyelvhasználat esetén ezzel szemben a megnyilatkozás tartalmát olyan kijelentésként tematizáljuk, ami arról szól, ami a világban történik (vagy történhetne), s csak közvetve fejezzük ki a személyközi kapcsolatot.*”⁸ Mindkét szinten megjelenik az igazságigény, de ez a személyközi kapcsolatba úgy (az előíró, regulatív nyelvhasználatot kivéve), hogy a proposicionális tartalom implicit marad (bár itt is szükség van rá, hogy megfeleljen a hallgatólagos normáknak). A különbség azonban az, hogy a kognitív nyelvhasználatban eleve benne rejlik a kijelentés igénye az általános érvényességre, személyközi viszonyban pedig ez csak áttételeken keresztül valósítható meg.

Grice kijelenti ugyanakkor, hogy a szóbeli közlés nem korlátozódik a társadalmi konvenciók által előírt jelentésre. Feltételezése szerint a társalgási maximák nem kötelező érvényűek, hanem inkább a beszélőkkel szemben támasztott elvárásoknak felelnek meg. Ebben a tekintetben a maximák olyan szabályok, amelyeket nem kell mindig betartani, és amelyek alkalom adtán kisajátíthatóak. Grice ezért a maximák megszegésére bevezeti az implikatúrák fogalmát, mint olyan eszközt, amely arra szolgál, hogy kihasználjuk a maximát. Vegyünk például egy teljesen hétköznapi társalgási implikatúrát. Ha például Péter azt kérdezi Jánostól, hol lakik Pál, és János azt válaszolja, hogy „Valahol Madagaszkárban”, akkor ez a válasz megsérti a mennyiség maximáját, mely szerint hozzászólása a kívánt mértékben informatív legyen. Ilyenkor a hallgatónak különböző hipotéziseket kell felállítania, hogy megmagyarázhassa, miért volt szűkszavú barátja válasza. Péter például azt a következtetést vonhatja le belőle, hogy Péter nem tudja pontosan, hol lakik János. Ilyen módon a maxima szándékos megsértésének valódi oka az ismeret hiánya.

A félreértés oka általában az, hogy a társalgó felek a rendelkezésükre álló ismeretek alapján hamis következtetésre jutnak. Ha félreértés történik, a személyközi kapcsolat jellege miatt, nem jött létre egyetértés az ismeret helyes vagy helytelen voltát illetően. János Péter kérésére (kérsz kávét?) például azt válaszolhatja, hogy a kávéból nem alszik el. Péter a következőt gondolhatja: (eltér a tárgytól, nem ad egyenes választ a kérdésemre) Ebből arra következtet, holnap Jánosnak korán kell kelnie, ezért korán le akar feküdni. Az igazság ezzel szemben az, hogy János nem akar korán lefeküdni, mivel meg akarja nézni az esti filmet a televízióban. János a viszony maximáját használja ki, meg akarja nézni a filmet a televízióban, későn akar lefeküdni, tehát kér kávét. Ebben az esetben a beszélő és a hallgató szándékai nem találkoznak, mivel eltérő jelentést rendeltek hozzá ugyanahhoz a kijelentéshez.

A Grice-ot ért bírálatok többsége azt veti Grice szemére, hogy az ő megközelítésében nem sikerült megmagyarázni, hogy mi épül be a kontextusba. Sperber és Wilson szerint a kontextust azok az információk alkotják, amelyek a legnagyobb eséllyel pályáznak rá, hogy elegendő hatást keltsenek az információk relevánssá nyilvánításához. Ez az okfejtés nem magától megy végbe, erőfeszítést igényel, illetve reagálást vált ki a hallgatóban. A hallgatónak ki kell választania a megfelelő információt, azonban a megszerzett „tudás” különféle forrásból származik, például az enciklopédikus tudásból, a hallgatót ért benyomásokból vagy a megelőző megnyilatkozásokból.

Sperber és Wilson a relevancia fogalmát tisztázása érdekében a társalgás sikerességét az alábbiak szerint definiálják:

1. Minél kisebb erőfeszítést igényel egy szóbeli aktus értelmezése, annál relevánsabb.

2. Minél több hatást eredményez egy szóbeli aktus, annál relevánsabb.⁹

A kiváltott hatás háromféle módon „csapódik le” a hallgatóban:

1. A hallgató új információt csatol a már meglévőkhöz (Sperber és Wilson kontextuális információnak nevezi)

2. A hiedelmet kísérő meggyőződés meggyengül.

3. A régi információ megszűnik, ha egy új információval kerül ellentmondásba.

A relevancielv nem írja elő a hallgatónak, hogy csakis új releváns megnyilatkozásokat hozzon létre, inkább úgy foghatjuk fel, hogy mint értelmezési erőfeszítést, amelyet a hallgató tesz, azért hogy megfelelő információhoz jusson.

Ez azt eredményezi, hogy az információk számát korlátozhatjuk, de nem eléggé. Ezért Sperber és Wilson álláspontja szerint a kontextus felépítése akkor jár sikerrel, ha a megnyilatkozás releváns, és a hallgató által kikövetkeztetett beszélői szándék legalább részben megismerhető. Ami pedig a hallgató által kikövetkeztetett konklúzió levonását illeti, az akkor következik be, amint kiegyenlítődtek az erőfeszítések kiegyenlítéséhez szükséges hatások.

Végül csábító az a lehetőség, hogy az összes többi maximát az együttműködési elvvel együtt az összefüggés maximájával helyettesítsük. Sperber és Wilson e minimalista nézetel szemben azt javasolja, hogy egy általános alapelv feltételezése helyett érzük be azzal, hogy a rámutató következtetésből – amely nem egy univerzális szabály – induljunk ki. „Mivel a relevancielv – írja Anne Reboul – ennek a folyamánya, minden megnyilatkozásra, vagy – általánosítva – minden felhívó jellegű, rámutató kommunikációs aktusra

szükségképpen érvényes lesz, hiszen a megnyilatkozások ezen aktusoknak egy részét teszik ki. A relevanciaelv következeképpen az interpretációs folyamatok működésének alapjául szolgál, amennyibe ezek rámutató-következtetési kommunikációs aktusokon működnek.”¹⁰ Egy szóbeli közlés nyilvánvaló célja – akár egy kézmozdulaté – az, hogy a gesztus felhívja a figyelmet valamire, ami relevanciához jut, és a hallgató megpróbál neki valamilyen értelmet tulajdonítani. A relevanciára vonatkozó elvárást ezért a „verbális célzás” aktusa váltja ki, mégpedig azáltal, hogy észrevehető jellege miatt arra készteti a hallgatót, hogy mozgósítsa figyelmét, hogy számítson rá, közölni akarnak vele valamit, amit eddig esetleg nem vett észre.

Jegyzetek

- 1 Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe, 253.
- 2 Dell Hymes: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Kommunikáció-nyelv-cselekvés, 1997, 476.
- 3 I.m. 345.
- 4 I.m.474-475.
- 5 I.m. 460.
- 6 Például alacsonyabb társadalmi osztályokból származó néger gyermek a sztenderd és nem sztenderd fonológiájú mondatokat is megérti, beszélni viszont csak egyféle módon fog.
- 7 H. Paul Grice: A társalgás logikája. In: Nyelv-kommunikáció-cselekvés, 217
- 8 Jürgen Habermas: Mi az egyetemes pragmatika? In: Nyelv-kommunikáció-cselekvés, 248
- 9 Reboul-Moeschler: A társalgás cselei, 93-94.
- 10 I.m. 92.

Irodalom

- Bezeczkzy Gábor: A nyelv homogenitásának koncepciója. Literatura 1990.1.
- Dell Hymes: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Nyelv-kommunikáció-cselekvés, Osiris, Bp.,1997
- H. Paul Grice: A társalgás logikája. In: Nyelv-kommunikáció-cselekvés, Osiris, 1997
- Jürgen Habermas: Mi az egyetemes pragmatika. In: Nyelv-kommunikáció-cselekvés, Osiris, Bp., 1997
- A társadalomtudományok logikája. Atlantisz, Bp., 1994
- M. Frank: A nyelv uralhatóságának határai. Literatura 1991.4.
- Kálmán C. György: Te rongyos (elm)élet. Balassi Kiadó, Bp., 1998
- Kanyó Zoltán: Szemiotika és irodalomtudomány. JATE Kiadó, Szeged, 1990
- Anne Reboul-Jacques Moeschler: A társalgás cselei. Osiris, Bp., 2000
- Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp.,1967

A BAJUSZ

Arany János költeményének magyarázata*

Tréfás hangulatu költemény, amelyben a költő a férfihiúságot és a magyar nép babonás természetét veszi tollhegyre s pellengérezi ki.

Lélekvidámitóul egy tréfás, verset olvasok föl a bajusztról. Bizonyára azt gondolják: hogyan lehet olyan közönséges dologról, mint pl. a bajusz, verset, hozzá még mulatságos verset írni. De a bajusz mindjárt nem közönséges, hanem nagyon is drága valami, mihelyt valakinek nincs, amint azt majd a versből is láthatjuk.

A bajuszt a magyar nép a férfiember legszebb ékességének tartja. A nép szerint nem is magyar ember az, akinek nincs bajusza. Népünk ezért nem tudja megérteni, hogy az urak miért borotváltatják le ezt a szép férfias diszt, miért válnak divatból csupasz-szájuakká. A nép körében már a kis fiugyerek is bajuszra vágyik: koromból fest, vagy kócból, kukorica-bojtból ragaszt magának bajuszt, csak hogy férfiasabbnak tessenek. Amikor meg serdülni kezd, mindig a tükörben nézegeti magát: serked-e már a bajusza? Milyen boldog, hogyha már kezd mohosodni a szájaszéle! S ha néha apjának vagy bátyjának bajusz pedrője a kezébe kerül, titokban bizony ő is kikeni-kifeni s izgatottan figyel: vajjon gyorsabban nő-e?

A falusi asszony- és lánynépség is jobban szereti, hogyha a férfinak bajusza van. A lányoknak jobban tetszik a pörgebajszu, mint a tejfelesszáju legény. A magyar legények és a fiatal férfiak gondozzák is ám a bajuszukat, hogy jobban tessenek a fehérnépnek! A bajuszpedrőnek nagy keletje van náluk. A naptárak és újságok hirdetései közt nagy figyelemmel olvasgatják a legjobb bajuszpedrők hirdetését. Persze, a gyárosok elég ravaszak ahhoz,

* Rovatunkban Arany János 1854-ben írt s 1855-ben a Protestáns Képes Naptárban névtelenül megjelent „víg beszély”-ének az újvidéki Reggeli Újságban 1941. jan. 12-én publikált szövegét és a hozzá írt (névtelen) szerkesztői kommentárt, magyarázatot közöljük betűhív változatban (a verset pedig kritikai kiadás – Arany János Összes Művei I. Kisebbségi Költemények, Akadémiai Kiadó, Bp., 1951, 224–230. old. – alapján). Tudatában vagyunk annak, hogy a műkedveléssel, népneveléssel, könyvtárellátással foglalkozó Egyesületi Közlöny (1936–1941) c. heti, vasárnapi mellékletben közölt kísérszöveg nem tekinthető sem a mű, sem pedig az Arany-recepció különösebben figyelmet érdéklő adalékának. Az elsősorban tartalmi ismertetőre szorítókozó dolgozatnak szinte nincs is szakmai jelentősége, de dokumentumértéke mégsem mellőzhető. Arról tanúskodik, hogy a jugoszláviai könyvkiadás nehéz éveiben hogyan vállalta egy újság az irodalom népszerűsítését, juttatta értékes irodalomhoz olvasóit.

hogy minél nagyobb és szebb bajuszu férfit rajzoltassanak a hidetés mellé. Hadd higgyék a hiszékeny emberek, hogy attól a bajuszpedrőtől mindenkinek olyan nagyra nő majd a bajusza. Annál jobban fogy majd a bajuszkendő! Mindez a nagy igyekezet a bajusz szerzésre és növesztésre onnan van, mert a magyar nép a bajusztalan férfit nem is tartja igazi férfinak.

A magyar falvakban a bajusztalan férfinak nem irigylendő a sora. A magyar falu nyelve nagyon éles: szeret csúfolódni, gúnyolódni. Az embernek a legkisebb hibáját és fogyatékoságát is mindjárt kifigurázzák. A csufneveket falun nagyon könnyen osztogatják. Ezért van nálunk annyi ragadványnév.

A kicsufolt embernek a tekintélye is kisebb, mint másnak. Régen legalább úgy volt, hogy bajusztalan férfit magyar faluban tiszteségre — például bírónak — nem választottak volna meg semmiért sem. Lehetett az bármilyen jómódú, bármilyen okos ember: mindez hiábavaló volt. Ha nem volt bajusza, nem lehetett tekintélye, tekintély nélkül pedig nem lehet az ember bíró. No, meg hogy a falut kicsufolja a többi falu, hogy tejfelesszáju a bírójuk! Inkább büszkélkedni szeretnek a falusiak a bírójukkal: ezért szoktak rendszeren szemrevaló embereket bíróul választani. Legyen szép bajusza, nagy potroha, »tekintélye«, ahogyan nálunk a hájas embereket tréfásan nevezni szokták, szép szál ember legyen természetére nézve is. Az sokkal kisebb baj, hogyha kevesebb az esze, vagy az érdeme, mint más, kevésbé szemrevaló embernek. A fontos az, hogy más falu irigyelje, vagy a világért csufolnivalót ne találjon rajta! Nem firtatom itt, hogy helyes, okos dolog-e a bíróválasztásnál a szép bajuszt, vagy a tekintélyes pocakot, szóval a külsőségeket többre értékelni, mint az ésszt vagy az igazi érdemet.

De hát halljuk: mi van a versben a bajuszciról! Lássuk: miért s hogyan növesztett magának bajuszt Kopaszszájú Szűcs György gazduram?

A BAJUSZ

Volt egy falu — nem tudom hol,
Abba' lakott — mondjam-é, ki?
Se bajusza,
Se szakálla,
Egy szőrszála
Sem volt néki;
Annálfogva helységében
Nem is hitták egyéb néven:
Kopasz-szájú Szűcs György bátya:
E volt az ő titulája.
No mert (közbe legyen mondva)

Azt az egyet meg kell adni,
Hogy a Szűcs György falujában
Könnyű volt eligazodni:
Mivel ottan minden ember
Névhez jutott olcsó szerrel
Azon felül, mit az apja
Adott neki, meg a papja.
Nem tudom, ha más vidéken
Megvan-e e szép szokás,
Nem tudom; de nagy kár lenne,
Ha divatból úgy kimenne
Mint például — hogy többet ne
Mondják ... a káromkodás!

Egyébiránt Szűcs György gazda
Semmit is el nem mulasztja,
Hogy bajuszát megnövelje,
Meglévén ... a puszta helye. —
Kente, fente ő azt írral,
Kígyóhájjal, medvezsírral,
Ebkaporrall, kutyatéjjel;
Meg is nőtt az minden éjjel
— Tudniillik: álmában;
S ha fölébredt, mennyi kéjjel
Tapogatta ... hiában!

Ami pedig Szűcs György gazdát
Máskülönben illeti:
Nem bolond ember volt ám ő:
Ládájába' pénz, egy bögre,
Azonkívül juha, ökre
És — szamara volt neki.
Sőt az is szent, hogy már régen
Ott ülne a bírószéken,
Hasa, hája, kéknadrága ...
Minden kész e méltóságra:
De mit ér, ha nincs bajusz!
Ily anyám-asszonyos képpel
Sosem választá a nép el;
Szavazott rá tíz, vagy húsz.

Oh ti, kiket a természet
Bajusz-áldással tetézett,
Ti nem is gondolhatjátok,
A csupasz száj mily nagy átok!
Ti, midőn a szűrős serté
Sima állatok kiverte,
Minden szentet sorra szedtek
S a beretvától sziszegtek!
Ti, ha egyszer, hébe-korba'
Beleér levesbe, borba
Szegény ártatlan bajusz; vagy
Télen át rá jégcsap, zúz fagy:
Már az olyan nagy sor nektek!
Már ollót mit emlegettek,
Nem tudván, e szőr mily drága,
Becsesebb a drága gyöngynél:
E hiányzott *csak* Szűcs Györgynél,
S lám! hiányzott boldogsága.
Mily irígyen nézte másnak,
A legutolsó kapásnak,
Hogy mohos a szája-széle:
Bezzeg, cserélt volna véle!
De mi haszna! mindhiába!
Nincs orvosság patikába,
Szeles mezőn, drága kertben,
Vagy más helyen,
Ami neki szőrt neveljen!
S már a bajszt úgy gyűlölte,
Hogy legott a méreg ölte,
Látva, hogy nő más embernek,
Vagy korommal fest a gyermek;
Sőt csupán ezér' a macskát
Sem tűrhette udvarában, –
S bajuszt kapván áldott nője,
Elkergette, vén korában.

Történt, hogy oláhcigányok,
(Tudvalevő nagy zshiványok)
Kóborlának a vidéken,
S megszálltak a faluvégen.
Nosza mingyár' sátort ütnek,

Tüzet rakva, főznek, sütnek
Abból, amit valahonnan
Más faluból idehoztak,
Minthogy onnan
Éhen-szomjan
Búcsu nélkül eltávoztak.
Meghíják a rokonságot,
A helybeli cigányságot
És ezeket törül hegyre
Kivallatják mindenképpen:
Mi van? hogy' van a helységben?
S a hallottat szedik begyre.
Épen mint a jó vezér,
Ha az ellenséghez ér,
Minden bokrot és fatörzsöt,
Minden zegzugat kikémel;
Lassan mozdul seregével,
Küld vigyázót, előrsöt,
Puhatolja merre gyengébb,
Hol erősebb az ellenség;
Nem siet, de csupa szemfűl,
S mikor aztán ütközetre
Megy a dolog: gyors a tette,
Veri a vasat, míg meg nem hűl.
Nemkülönben a bölcs vajda
Haditervet kohol mingyárt:
Nincsen egy ház, nincs egy pajta,
Hogy ne tudná csinja-binját:
Hol lakik dús özvegy asszony.
Kit jó móddal megkoppasszon?
Melyik háznál van eladó
Sári, Panni, Zsuzsi, Kató,
Ki legény után bolondul?
Mert az a jövőndölést
Megfizeti ám bolondul!
Kinek esett holmi kára
S van szüksége prófétára,
Hogy nyomába *ne* jöhessen,
Sőt, ami több, *ráfizessen?*
Ki szeretne gazdagodni,
Könnyü módon pénzhez jutni:

Ásni onnan, hova nem tett,
Vagy *ha tett is*,
A letett kincs
Időközben elszelentett?
Mind ez a vén vajda gondja,
Ki nem adná egy vak lóért,
Hogy a magyar kész bolondja.

Nem kerülte ki figyelmet
Szűcs György uram nyavalyája,
Gondolván, hogy ő kigyelmét
Egy kissé *megberetválja*.
Nem kell ahhoz néki szappan,
Anélkül is mester abban:
Szörmentibe, vagy visszára
Beretválni nincsen párja.
Kivált most, hogy az idő
S alkalom oly kedvező:
Ripeg-ropog
A sarló-fog,
Munkától ég a mező;
Nincsen otthon,
Csak az asszony,
Hogy megfőzzön,
Vagy dagasszon;
Vagy ha néhol egy beteg
Szalmaágyon fentereg;
Vagy a *seprű*, házörzőnek
Felállítva a küszöbre;
De ha Isten meg nem őrzi,
Ott lehet az örökre.

Egyedül van Szűcs György gazda,
Egy lélek sincs udvarában:
Hát im! a furfangos vajda
Beköszön a pitvarában.
»Ejnye gazduram, a köbe!
Mi dolog az, hogy kigyelmed
Bajuszát *levágja* töbe?
Magyar ember-é kigyelmed?«
Milyen szemmel nézett rája

Szücs György gazda, képzelhetni:
A vasvillát sem lehetne
Mérgebben odavetni;
De a cigány győzte szóval,
Hízeltgővel, úsztatóval:
Míg György el nem panaszkolta,
Hogy' áll a dolog mivolta.

»Szent Pilátus! minő szégyen!
Hát miért' nem mondta régen?
Sohasem volt? nem is *termelt*?
Hát miért nem mondta kelmed?
Nagy bajusza volna régen:
Hisz ez az én mesterségem!«

Megörüle György a szónak,
Hogy bajusza lesz maholnap,
S mintha nőne a szép sörte,
Már a helyét is pödörte,
Sonka, sódar,
Füstös oldal,
Liszt, szalonna,
Főzelék,
Van elég;
Ráadásul jó ozsonna,
S valamit a vajda kére,
Megalkudva, megigérve.
Nosza, tüzet rak legottan,
Lobog a láng, bög a katlan,
Száll a szikra, fojt a füst,
Fő a fürdő, forr az üst,
Benne mindenféle gyimgyom,
Holmi gizgaz, holmi ringy-rongy,
Ami úton, útfelen
Elhányódik, vagy terem.
E búbajos fürdőlében
Nő meg a György bajsza szépen;
S ha hibáznék egy kicsi:
A babona ráviszi.

Kész immár a bornyomó kád:
Szücs György, jó remény fejébe,

Nyakig ül a szennyes lébe,
Istennek ajánlva dolgát.
A cigánysereg azonban
Beszivárog alattomban;
Jön elébb egy, aztán kettő,
Mintha csak úgy történetből:
Szerencsére a vajdának
Épen jó, hogy bebotlának!
Egy tüzet rak, más vizet mer,
Másik fát hoz ... kell az ember;
Úgy szaladnak! úgy segítnék!
Dolgot ád a vajda mindnek.

Hogy pedig a hasznos pára
Szűcs uram fejét megjárja:
Elővesznek egy nagy ponyvát
És a fürdőkádra vonják;
S a kád mellett körbe-körbe
Tánc kezdődik, fürge, pörge;
Kalapácstól dong a donga,
»Tiktak, tiktak« foly a munka,
S egy bűvös dal
Ümmög halkan:
 »Bajusza lesz Szűcs Györgynek,
 Igen biz a, szegénynek. «
S míg a ponyvát sietősen
Jó erősen
Apró szeggel *odaszegezi*,
A cigányhad újra kezdi:
 Bajusza van Szűcs Györgynek:
 Ne *irigyeld* szegénynek! «

Ezalatt a pénzes bögre
Búcsujárni ment örökre,
Követé a füstös oldal,
A szalonna, meg a sódar,
Az ágynémű, fehérnémű,
A vassféle, meg a rézmű.
Szóval, ami könnyen mozdult,
Lába kelvén, mind elpusztult,
Mert a gazda — »tiktak, tiktak« —
Nem hallá, hogy zárat nyitnak.

Meddig üle György a kádban
Lepedővel leszögezve,
Nincs megírva krónikámban.
Csak annyi van följegyezve,
Hogy mihelyt abból kilépe,
Tükröt vévén a kezébe,
Hogy bajuszát felsodorja:
Nem tehette, mert nincsen mit!
Mert bajusza nem nőtt semmit,
De igen a füle s orra!

Hogy jobban megmaradjon a vers tartalma emlékezetünkben, foglaljuk össze! Élt egy faluban egy jómódu gazda. A nép csak Kopasz-száju Szücs Györgynek hívta, mert nem volt se bajusza, se szakállja. Bántotta ez szörnyen Szücs György uramat, mert egy kissé hiu ember volt, de főképp azért, mert mindenáron bíró szeretett volna lenni. Kopasz szájjal azonban hasztalanul sóvárgott a bírói pálca után. Anyámasszonyos képpel sohasem választaná meg a nép ... »Hasa, hája, kék nadrágja (a jómód jelképe), minden kész a méltóságra«, de mit ér, ha nincs bajusz! Hiába próbált meg minden szert: kigyóháját, medvezsirt, ebkaprot, kutyatejet, amit javasasszonyok ajánlgattak neki. Bánat, mérgeledés, irigység, boldogtalanság volt emiatt Szücs uram élete!

Egy nyári napon, amikor jóformán az egész falu kint dolgozott a határban, otthon alig lézengett egypár ember: oláh cigányok érkeztek a községbe. Az ottlakó cigányoktól mindent kitudakoltak s az emberek gyengéit is firtatták. Melyik özvegyasszony szeretne újra férjhez menni, a lányok közül kik akarnak hamar főköthő alá jutni, kik óhajtanak hamarosan meggazdagodni, könnyűszerrel pénzhez jutni, kincset ásni? Mindezt jó előre tudniok, hogy a népet annál hihetőbbnek látszó jóvendölésekkel szedhessék rá s boldon hiszékenységüket annál jobban megfizettethessék.

Megtudták Szücs György uram boldogtalansága okát is. A furfangos vajda hozzá is beállít s mindjárt gyengéjére tapint, amikor kérdezi tőle: »Mi dollog az, hogy kigyelmed bajuszát levágja tőbe? Magyar ember-e kigyelmed?« A furfangos cigány hízelt szavára azután Szücs uram elpanaszolta buját-baját.

A vajda menten vállalkozott rá, hogy bajuszt növeszt Szücs uramnak. Hisz éppen ez az ő mestersége! Szücs gazda örömeiben ígért mindent. A vajda fürdőt rendel mindenféle varázserejűnek mondott gym-gyomból. Cin-kostársai is megjelennek, hogy segítsenek a fürdő elkészítésében. Jó az alkalom is: a gazda egyedül van otthon. Szücs uramat a babona mindenre ráviszi. A cigányok azután megfürösztyötték. A fürdőkádban ülő gazdát letakar-

ták s le is szögezték ponyvával, hogy a giz-gazok gözének varázsereje hatásosabb legyen. De a fürösztés alatt a vajda cinkostársai a hiuságában és nagyravágyásában oktalanná vált Szücs uramat jól meg is koppasztották: minden megmozditható holmijából kifosztották.

A fürdőtől bajusza nem nőtt Szücs uramnak, de megnőtt a füle (ostobasága miatt) és az orra (a késő bánat miatt).

Ez a mulatságos történet okulásokkal is szolgál. Szücs György uram hiu ember. (Miért?) Hiusága nagyravágyást é b r e s z t benne. (Mindenáron bíró akar lenni.)

Szücs György gazda, bármilyen nevetségessé válik is a történet szerint, nem lehetett »bolond ember«. Pénze, jószága bőven volt. Jómódja arra vall, hogy szorgalmas, dolgos, józanéletű embernek kellett lennie. Azonkívül még becsületes, eszes, érdemes ember is lehetett, mert bíróválasztások alkalmával mindig szóbakerült a neve, mindig akadtak emberek, akik rászavaztak, a bírói tisztre érdemesnek találták. De a többség csak azért nem választotta meg, mert nem volt bajusza.

Hogyan eshetett hát meg vele az a mulatságos kárvallás, amelyről a vers szól, hogyan válhatott nevetségessé?

Volt két gyöngéje: a hiuság (bántotta, hogy nincs bajusza) s a nagyravágyás (mindenáron bíró akart lenni). Ez a két gyöngéje elhatalmasodott rajta, megrontotta s boldogtalanná tette életét. Már akkor megmosolyogni való ez a józan, érdemes, jóra való ember, amikor nem tud belenyugodni abba, hogy nincs bajusza s javasasszonyokhoz fordul. (Babona).

De még nevetségesebbé válik akkor, amikor már tehetetlen düh fogja el azért, hogy baján semmi irral-szerrel nem lehet segíteni. Azon még sajnálkozhatunk, hogy sárga irigységgel néz ez a jómódu gazda a legutolsó kapásra is, hogyha annak van bajusza. Amikor azonban már a macskától is irigyli a bajuszt s mérgében még feleségét is elkergeti, mert annak vén korára bajusza nőtt, csak nevetni tudunk rajta. A gyöngéje annyira erőt vett lelkén, hogy egészen hatalmában tartja s régi mivoltából egészen kiforgatja. Ezután már könnyen megértjük, hogy az eképp oktalanná lett emberen a furfangos cigányok kifognak s nemcsak nagy kárvallás éri, hanem teljesen nevetségessé válik.

Bajusztalan mivolta miatt még nem volt nevetségés. Hiszen mindig akadtak emberek, akik e fogyatékosága mellett is érdemesítették a bíróságra. a mulatságos kárvallás után azonban már szóba se jöhet, hogy bírónak válasszák valaha. Eddig még remélhette, hogy érdemek szerzésével valaha legyőzi a nép elfogultságát fogyatékoságával szemben. De mihelyt nevetségessé vált, a falu népe bírónak nem választja soha, hisz a falu csufságává lehetne... Nótába tennék más falubeliek. Ime, Szücs uramat két gyöngéje: hiusága és nagyravágyása hová juttatta?

Szücs György esetéből mi is okulhatunk.

Hiuság, nagyravágyás minden emberben van kisebb-nagyobb mértékben! Ha nem nyesegetjük magunkban, bennünk is elhatalmasodhatik s parancsoló urunkká válhatik. A nevetségessé válástól mindenki fél. A kárvalást sem szereti senki sem. De nem mindig ilyen vidám ám a nóta vége! Az ujságokban sok szomorú esetről olvashatunk, az életből mi magunk is mondhatunk eseteket, amelyekben ilyen emberi gyöngékek elhatalmasodása okozta embertársaink életének megromlását, tönkremenetelét! (Köztudomású, konkrét esetek felemlítése.)

Hálásak lehetünk a költőnek, aki a való életből vett példával okosít ki bennünket s megtanít arra, hogy jó a gyöngéinkre vigyáznunk, uralkodjunk, mert ha elhatalmasodnak, mint a hinár lefelé huznak s veszélyekbe juttatnak bennünket!

Más kárán tanul az okos.

De a költő nemcsak Szücs uramról rajzolt képet a vidám versben! A magyar falusi nép hibáiról is megszívlelésre való dolgokat mondott.

Az se dicséretreméltó erénye falusi népünknek, hogy a bírói tisztre való alkalmatosságot az emberek hasának, hájának nagysága (külsőségek) és »kék nadrágja« (jómód) szerint itéli meg, nem pedig az esze, deréksége és érdeme szerint.

Szegény Szücs György uramat voltaképpen a falu kergette bele az oktalanságokba, a babonába. Ha nem csupán külsőségek szerint itélné meg a bírónak való embereket, Szücs György uramat is, biztosan megválasztották volna, hisz tiz-husz józan, okos ember mindig szavazott rá, mert ők a falunak, jó, okos, derék birót, nem pedig pohos, hájas birót akartak választani.

A költő szóvát teszi még a magyar falusi nép hiszékenységet s babonásságát is! A jövendőmondóknak, hamis prófétáknak a magyar nép még mindig kész bolondja. Mennyit fizet ezekért a hiábavalóságokért! A furfangos emberek (régen főleg cigányok) ezért fognak ki annyiszor rajta! Babonás volta miatt sokszor könnyelmű, gondatlan is (a seprőt házörzőnek állítja a küszöbre!)

Könnyűszerrel gazdagodni vágyó kincskereső, kincsásó is akadt még a költő korában. (Vagy még ma is van?)

Ha jól a mélyére nézünk a versnek, Szücs György uram mulatságos kárvallásában a költő a babonás, hiszékeny s könnyen rászedhető, a hiu külsőségek után induló magyar falusi népet is kifigurázta, nevetségessé tette, azért, hogy kinyilják a szeme s okuljon belőle.

Arany Jánosnak joga volt ehhez. A költő az egész nemzetnek, a felnőtteknek tanítója, nevelője. Szeretettel gunyolja ő hibáinkat, hogy javítson vele, mert a gunyt, a nevetségessé tételt az emberi természet nem igen állja, inkább hajlandó a javulásra. Arany János maga is a nép fia, paraszti sorból

emelte fel a dicsőségbe. Jól ismerte a magyar népet már származásánál fogva is, de falusi jegyző korából is. Nemcsak ismerte, hanem szerette is. Ezért akarta hibáitól, gyöngéitől megtisztítani, ezért akarta verseivel tanítani, nevelni.

De a versben nemcsak tanulság van, hanem szépség is. Milyen élvezet a fülünknek, ha a nagy művész pattogó verseit olvassuk! Kedves-negédesen váltakozó lüktetése, — muzsikája van a versnek. De szép a költő mosolygó humora is, az a derűs, sohase sötéten szigorú bírálat, amivel a hős meg a magyar falu nem főbenjáró hibáit megcsipkedi. Szív és szellemesség kell az ilyen bírálathoz. Élvezzük fordultatos, tősgyökeres magyar nyelvét is. »Nem nagy mesterség! — mondhatná valaki, — hiszen mindenki tud magyarul« Hát persze, hogy tud, de mégis nagy különbség a gügyögő gyermek magyar tudása, meg a fonóban legnagyobb tekintélyű mesélő magyarsága között! Arany János még a költők közül is kiválik sohase hibázó magyar nyelvézé-kével, szép és okos szavakat kiválasztó tehetségével. Ugy érezzük, hogy magyarságunk megizmosodik olvasásától! s hogy olyan nemhethoz tartozunk, amelynek már a nyelve is erőt, bölcsességet, férfiasságot és szépséget sugároz.

VÖRÖSMARTY – MAI SZEMMEL

Válogatás a Székesfehérváron 1999. december 1-én, valamint a Kápolnásnyéken 2000. szeptember 29-én elhangzott előadásokból.

Székesfehérvár, Árgus Kiadó – Vörösmarty Társaság, 2000, 157 l.

Az ugyancsak Székesfehérváron, de a költő születésének 175. évfordulóján napvilágot látott „*Ragyognak tettei...*” című tanulmánykötet (szerk. Horváth Károly, Lukácsy Sándor és Szörényi László, 1975) olyan munkának volt első megjelenési helye, melyek a legújabb kori Vörösmarty-kutatásokhoz is alapul szolgálnak, mint ahogy az egyes szerzők (pl. Taxner-Tóth Ernő, Szegedy-Maszák Mihály) Vörösmarty-értésének és XIX. század-értelmezésének is megkerülhetetlenül fontos momentumaivá váltak. De más, tudományos tanácskozások anyagát közlétező gyűjteményes kötetekről is tudunk, amelyeket az életre hívó alkalmiság ellenére is irodalomtörténet-írásunk jelentős állomásaként, történeti ismereteink kézikönyveként tartunk számon. Pl. az *Irodalom és felvilágosodás* (szerk. Szauder József, Tarnai Andor, 1974) című gyűjteményes kötet az 1971-es interdiszplináris kutatásokat előtérbe helyező egri felvilágosodás-konferencia anyagát tartalmazza, míg a Debrecenben napvilágot látott *Folytonosság vagy fordulat?* (szerk. Debreczeni Attila, 1996) a felvilágosodás irodalma kutatásának legidősebb kérdéseit taglalja, s a városban rendezett, az 1795-ös események bicentenáriuma fémjelezte tanácskozás előadásait jelenteti meg. De e sorba kívánczik a *Madách-tanulmányok* (szerk. Horváth Károly, 1978), vagy az évente megrendezésre kerülő Nógrád megyei Madách Szimpózium anyagából készülő sorozat is. A felsoroltakhoz képest a Vörösmarty születésének kétszázadik évfordulója alkalmából (az alcímként jegyzett dátumok szerint 1999. december 1-én Székesfehérváron, míg 2000. szeptember 29-én Kápolnásnyéken) rendezett tanácskozások előadásait közlétező új Vörösmarty-kötet a szó pejoratív értelmében marad meg az alkalmiság szintjén, formáját és jellegét tekintve a füzet színvonalán. A címben hangsúlyozott látásmód („mai szemmel”) az időszerű kérdésfeltevés igénye helyett csupán a tanulmányok létrejöttének jelenidejűségére vonatkozik.

A *Vörösmarty – mai szemmel* három alkalmi, a jubileumi évet és a székesfehérvári ünnepséget megnyitó köszöntő szöveget és tizenegy, ténylegesen a Vörösmarty-életművel foglalkozó előadás szövegét tartalmazza. Az

talán nem fontos, hogy a jelzett dátumok és színhelyek ellenére sem derül ki, hogy a közöltek közül mely előadás hol hangzott el, az viszont már érdekelne bennünket, hogy mihez képest, illetve milyen szempontok szerinti válogatás ez a könyv, hiszen így olyan gyanúnk támadhat, netán azért van szó válogatásról, mert a szervezőknek nem sikerült begyűjteni valamennyi elhangzott előadás szövegét. A polgármester (Warvasovszky Tihamér) és a Vörösmarty Társaság elnökének (Bakonyi István) köszöntő szövege éppúgy hatásos közhelygyűjtemény, mint ahogy a jubileumi évet megnyitó Praznovszky Mihály – funkcióját tekintve talán a tanácskozások és megemlékezések bevezető előadásként szolgáló – szövege is. „Nincs és nem is volt Vörösmarty óta a mindennapoknak, koroknak, sorsunknak, a magyarságnak olyan kérdése, melyre ne lettünk volna érvényes választ akkor és ma is, 1999-ben a költő jóvoltából” – mondja többek között a polgármester, aki azt szeretné, hogy „e naptól Vörösmarty Mihály egyre többet és jobban lehetne mindennapjaink része”, ugyanakkor hálát ad Istennek, hogy „nem tiszte” a költői életmű ismertetése. Egy bevezető előadástól viszont minimum annyi elvárható, hogy felvázolja a meghirdetett jubileumi év, a rendezvénysorozat koncepcióját, ha már a jegyében zajló tanácskozáshoz nem is szolgál vita-indító problémafelvetésekkel. Hacsak nem azon kijelentésekben fogalmazódik meg a lényegi célkitűzés, miszerint „egy esztendőnk van arra, hogy a Magyar Millennium évében az ünnepségeket szervező Emlékbizottság felhívja a figyelmet Vörösmartyra”, s hogy „Vörösmarty ünnepe a nemzet lelkének az ünnepe lesz és lehet.” (Azért megkockáztatnám a kérdést: tényleg annyira elfelejtett jelentőségű költő lenne Vörösmarty Mihály, hogy a születésének bicentenáriuma rendezett „ünnepségeken” kell felhívni rá a figyelmet?)

Az előadások nem rendeződnek tematikus csoportokba, ugyanakkor határozottan kirajzolódnak azok a területek, amelyek a vizsgálatok tárgyát képezték. Ez legtöbbször nem a költő Vörösmarty opusa, hanem biográfiájának azok a mozzanata, amelyek hatással voltak írói pályája alakulására. *Vörösmarty Mihály szülőföldjén* című előadásában Horváth Júlia a költőnek a szülőföldjéhez köthető életszakaszait, alkotásainak ide köthető keletkezés-történetét tekinti át. Írásának utolsó harmadában vázaltszerűen érinti a költői életmű Fejér megyei utóéletének főbb momentumait. Dolgozatának fő szervező elve az áttekintés és nem az új momentumokra való rávilágítás igénye. Többnyire meglévő életrajzok és kutatások alapján dolgozik, mint amilyen Gyulai Pál Vörösmarty-könyve. Meglátásunk szerint dolgozatának címe így, közbevetett névelő nélkül nem fedti sem annak tartalmát, sem annak jellegét: a Vörösmarty Mihály szülőföldjén egészen más témaorientációkat sugall, mint a Vörösmarty Mihály a szülőföldjén-féle meghatározás. Karácson Sándor a „bujdosó” Vörösmarty nyomába ered, míg Pásztor Berta-

lan a költő életének azokat az eseményeit és motívumait kutatja fel, amelyek alapul, forrásul szolgálhattak Vörösmarty költészetéhez az 1820-as években. Ezek közül az egyik lehangsúlyosabb ihlető terület („forrásvidék”) a folklór, illetve a népi életvezetésről szerzett közvetlen tapasztalat volt. Edigi ismeretlen adalékokkal és a belőlük levonható, az életmű jelenségeit esetleg új megvilágításba helyező meglátásokkal Kerényi Ferenc előadása szolgál, bár épp ő az, aki kijelenti, miszerint „ezek nem forradalmasítják a kutatást és a kultuszt”. Három előkerült Vörösmarty-dokumentum világít rá az életmű egy-egy kevésbé ismert momentumára. Egy Székács József számára készített – adminisztrációs célokat szolgáló – és több akadémikus, köztük a költő által is aláírt erkölcsi bizonylat a pályakezdő Székács Józsefet támogató irodalomszervező Vörösmarty portréjára vet fényt. A második előkerült levéltári dokumentumegyüttesből az Athenaeum kiadástörténetének részletei ismerhetők meg: a lapszerkesztő Vörösmarty tevékenységére irányítja a figyelmet. A harmadik elemzett kéziratgyűjtés Vörösmarty-autográfokat tartalmaz: a verskéziratok már a „költői műhelybe kalauzolnak”. Legtöbb újdonsággal Vörösmarty Thomas Moore-fordítása szolgál, mind szemléleti értelemben, mind a formaalkotó költő megatartásában Kerényi egyaránt Vörösmarty „nemzeti költővé” érlelődésének jelenségeit fedezi fel. Zsoldos Sándor ugyancsak újonnan felfedezett dokumentumokat értékel. Eredetileg a költő testvérének, Vörösmarty Jánosnak tulajdonában voltak és 1998-ban kerültek elő. A talált anyag elsősorban a költő és családja levelezésének eddig ismeretlen részleteire derít fényt, a kutató meglátása szerint a „kései” titkainak kutatása szempontjából” fontos számunkra. (Előadásának címe: *Adalékok a „kései” Vörösmarty életrajzához.*) annak a költőnek a portréját árnyalja, akit Babits Mihály „harmadik” Vörösmartynak nevez. Zsoldos tanulmányának legérdekesebb megállapítása egy cáfolat. A fellelt dokumentumok alapján ugyanis elképzelhetetlennek tartja azt a ma már tényként kezelt életrajzi mozzanatot, miszerint a „harmadik”, a „kései” Vörösmarty elégette új verseit.

Vörösmarty rettegései című előadásában Mohácsy Károly a „nemzethálál-víziót” költészetének lényegjegyévé formáló költőt mutatja be: Babits Mihály, Szerb Antal, Szegedy-Maszák Mihály vagy Taxner-Tóth Ernő Vörösmarty-képéhez viszonyítva nem tartalmaz új meglátásokat. Bécsy Tamás azt vizsgálja dolgozatában, hogy a romantikus költő világlátása hogyan befolyásolta a színházkritikus ítéleteit. Problematisztikus mozzanat a kritikus tevékenységében az a kettősség, miszerint a drámai szöveg értelmezésében adott a „visszalapozás”, míg a színházi előadás értékelése az egyszeri befogadáshoz és a jelen idő törvényeihez kötődik. A vers, regény és dráma, illetve a róla szóló kritika összehasonlítható „bármely más korabeli írott művel; a színjátékok csak abban a rövid időszakban, amelyben a felnőtt kriti-

kus él”. Bécsy a romantikus költő színházi ítéleteinek összehasonlító vizsgálatai alapján arra a következtetésre jut, miszerint Vörösmarty nézőként „naturalisztikus-realisztikus játékmódot kívánt a színpadon”. Több előadás foglalkozik Vörösmartynak az irodalmon kívüli tudományterületeken, vagy a rokon diszciplínák jegyében kifejtett tevékenységével. Szathmári István a nyelvtudományban való közreműködését vizsgálja. Bodolay Géza a pedagógus portréját rajzolja meg: a Perczel családnál tanítóskodó Vörösmarty költészetét vizsgálja. A költői életmű recepciójával és utóéletével is több dolgozat foglalkozik. Tari Lujza a romantikus bordal és Vörösmarty műfajba sorolható költeményeinek korabeli megzenésítéseit veti össze. Kárpáti Pál az életmű német(országi) befogadását elemzi.

A kötetbe gyűjtött tanulmányok – néhány kivételtől eltekintve – elsősorban a költői életmű régebbi recepciójára támaszkodnak, az újabb kutatások, értelmezések és értékelések eredményeit nem veszik figyelembe. Természetesen nem vonjuk kétségbe Gyulai Pál Vörösmarty-életrajzának értékállóságát, ugyanakkor elképzelhetetlennek tartjuk, hogy létrehozható egy Vörösmarty-interpretáció „mai szemmel” úgy, hogy a Csongor és Tünde keletkezéstörténetét feldolgozó 1993-as monográfia (Taxner-Tóth Ernő: *Rend, kételemek, nyugtalanság*) még csak a látókörbe sem kerül, hogy az utolsó néhány évben megjelent értelmezésekről, vagy az 1999-es monográfiáról (Rajnai László: *Vörösmarty Mihály*) ne is beszéljünk.

BENCE Erika

ALKALMAZOTT NYELVTUDOMÁNY

Bp. – Veszprém, I. évfolyam 1. szám, 2001, 1331.

Az alkalmazott nyelvészeti diszciplínával foglalkozó nyelvészek öröme-re megjelent egy új, legfőképpen őket érintő folyóirat, melynek témaköréről már maga a cím is árulkodik. A szerkesztőbizottságot a magyar nyelvtudomány olyan neves személyiségei képezik, mint Galgóczi László, Hidasi Judit, Kontra Miklós, Klaudy Kinga, Navracsics Judit, Székely Gábor. A szerkesztőbizottság elnöke Gósy Mária. A folyóiratot az MTA Nyelvtudományi Bizottság Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága adja ki, és a Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke szerkeszti, a főszerkesztő pedig Lengyel Zsolt. Meg kell itt még említeni, hogy a tudományos tanácsadók között találjuk Dezső László, Kiefer Ferenc, Papp Ferenc és Szépe György nevét.

Egy olyan fórum iránt támasztott szakmai igénynek kíván eleget tenni a folyóirat, amely lehetővé teszi a vitatott kérdések felvetését, megtagyargalását.

Az első számot egy szerkesztőbizottsági beosztott vezető be, amely az új folyóirat céljairól, feladatairól, indítatásáról szól. Az alkalmazott nyelvé-szet egy igen sokat vitatott tudományág, amelynek még a meghatározása sem egyértelmű. Többféle definíciója létezik, meghatározásával, tartalmával kapcsolatban különbözőek a vélemények. S éppen ezért, a Beosztott egy körkérdésre adott válaszokból álló fejezet követi, amelyben az alkalma-zott nyelvészet fogalmáról és területéről a magyar nyelvstudomány legki-emelkedőbb egyéniségei, a tudományágat Magyarországon különböző kutató-műhelyekben művelő nyelvészek, tanárok nyilatkoznak: Kiefer Ferenc, Bé-kesi Imre, Gordos Géza, Kontra Miklós, Bencke Lóránt, Hell György, Szé-kely Gábor, B. Fejes Katalin, Galgóczi László, Navracsis Judit, Szűcs Ti-bor, Horváth György.

Az előtűntek álló első szám központi témája a mentális lexikon. Tehát pszicholingvisztikai tárgyú kutatásokkal kapcsolatos dolgozatokat olvas-hatunk. Először Gösy Mária a szóösszetétel műveleteket vizsgálja az életkor függvényében. Azt, hogy hogyan és milyen mértékben aktiváljuk mentális lexikonunkat a beszédprodukció, illetve a megértés során. Howard Jackson *Lexical Structure and Educational Failure* című írása az angol szó-kincs természetével kapcsolatos, különös tekintettel az angol általános-és középiskolákban használatos tankönyvekben található szókincsré.

Libárdi Péter pedig, miután megadja a mentális lexikon definícióját, be-mutatja érdekes vizsgálatait, amelyben három korosztály mentális lexikona-ban végbejövő nyelvi változásokat figyel meg. A teszt, amelyet iskolás-gyerekek, egyetemisták és 65 éven felüli személyek töltöttek ki, 10 két cso-portba osztható szót tartalmazott: az egyikbe archaikus, kiveszőfélben lévő szavak, a másikba pedig újkeletű idegen (pontosabban angol) háttérre beke-rült szavak tartoztak. Ezeket kellett értelmezniük a vizsgálat alanyainak (összesen 180-an, minden generációból 60-60). Libárdi arra a következte-tésre jutott, hogy a nyelvi változás jelen van az egyén mentális lexikonában, s hogy ennek minősége a társadalomban élő emberek nyelvörz és nyelvfej-lesztő tevékenységén múlik. „Az ismeretek megszerzésének és a gondola-tok megformálásának alapfeltevéle, hogy az egyén jól tudatosítsa és alk-al-mazza a mentális lexikonában lévő nyelvi jeleket. Az is baj, ha a szókészlet-egyes elemei nem kerülnek be az „agyi szótárba”, de még nagyobb hiányos-ság, ha azok torzult formában vannak jelen” (49. old.). Felhívja a figyelmet a családnak, az iskolának, a hivatásbéli nyelvhasználatnak, a társadalom minden réte-gének fokozott szerepére a nyelv ápolása, a régi szavak megőrzése, valamint az új jövevényszavak helyesen történő beépítése terén.

Navracsis Judit a kétnyelvűek mentális lexikonának jellegetességét kutatta. Szerinte a mentális lexikon legfontosabb szerepe, hogy kapcsolatot teremtsen a tartalom és a forma között és bizonyos rendszer szerint tárolja

az elsajátított elemeket. Ismerteti velünk az ún. pókháló-elmélet tanulságait, miszerint egy szónak egyszerre többféle egységekkel is lehet szoros kapcsolata. Felhívja a figyelmet arra, hogy más-más nyelvet beszélő egyén mentális lexikonának rendezettsége függ az adott nyelv struktúrájától, típusától, megállapítván, hogy a modern pszicholingvisztikai felfogások szerint a mentális lexikon nyelvspecifikus, s hogy a kétnyelvűeké összetettebb mint az egynyelvűeké. Többek között arra a kérdésre keresi a választ, hogy az agglutinatív nyelvekben a derivált forma elérésénél ugyanazt a morfológiai eljárást kell-e alkalmazni mint a túlnyomórészt flektáló nyelvek esetében. „A kétnyelvű lexikon vizsgálatának eddig még megválaszolatlan kérdése, hogy a többnyelvű beszélők, akiknek a nyelveik nincsenek rokonságban egymással, miként sajátítják el az új morfológiai feldolgozási mechanizmusokat.” (52. old.) Navracics 39 olyan kétnyelvűvel végzett szóasszociációs kísérletet, akiknek egyik nyelve magyar, a másik pedig vagy a germán vagy pedig a szláv nyelvcsaládba tartozik. A feltett magyar szavakra kapott asszociációs válaszokat a szerző hat csoportba sorolta (szemantikai, szintaktika, lexikai, morfológiai, fonetikai és egyéb) s ezeket részletesen meg is magyarázza. Végül leszögezi, hogy kutatási eredményei nem bizonyítják a mentális lexikonról széleskörűen elterjedt felfogást, miszerint az nyelvspecifikus.

Bárkán György *A jelentés szerepe a személyes tudás szerkezetében* című dolgozatában egy szociolingvisztikai, de ugyanakkor pszicholingvisztikai felmérés eredményeiről számol be. Az egyén szocializációs folyamataira keres választ. Figyelembe veszi az ember-munkaeszköz rendszer különböző típusait. Társadalmi helyzetképet térképez fel, majd az elvárások és a motivációk struktúrájának átrendeződését vizsgálja a pályaválasztástól az új integrációs folyamatokig. Ezen kívül a munkatársi kapcsolatokat is kutatta, valamint életmód-kérdőívet töltetett ki adatközlőivel. Rávilágít a jelentés, az értelem és az érték bonyolult, kölcsönös viszonyaira, amelyek sok szempontból meghatározzák az ember életét. Ezek után a tudás, a tudat és a mentális lexikon kategóriáiról szól, s végül a beszédaktusok közvetlen és közvetett formáiról.

Prószéky Gábor a magyar nyelvről értekezik az informatika korában, s megállapítja, hogy a nyelvtechnológia nem azt jelenti, hogy a nyelvész számítógép segítségével dolgozik, tehát nem számítógépről van szó a nyelvtudományban, hanem arról, hogy a nyelvészet eredményei hogyan lehetnek elérhetőek a számítógép számára, pontosabban a nyelvtudományról a számítógépben. Annak alapján, hogy a szöveg már korábban létezett-e, vagy a gép maga állítja elő, s hogy a felhasználó ezt a szöveget 'manipulálni' szándékozik vagy nem, megkülönböztet írástámogatási és fordítástámogatási, valamint szöveggenerálási és kereséstámogatási nyelvi tevékenységet. A

szerző bemutatja a magyar MorphoLogic intézet által végzett nyelvtechnológiai alapkutatásokat, ugyanakkor felhívja a figyelmet a MTA-val e téren való szorosabb együttműködése kialakításának szükségességére. A nyelvi-nyelvészeti kutatások és az informatika közös kutatási lehetőségeit kívánta bemutatni a cikk.

Huszár Ágnes a helycserén alapuló nyelvbottlásokról ír. Először arra a kérdésre keres választ, hogy mikor cserélhetnek helyet nyelvi elemek a beszédprodukciónál. A nyelvi feldolgozás két egymást követő szakaszban halad, ez a grammatikai feldolgozás és a fonetikai-akusztikai tervezés szakasza. Mindkét tervezési szinten belül lehetőség van hibák produkálására. Az első során leginkább szótévesztés jön létre, az utóbbi esetében pedig a sorrendi hibák jutnak kifejezésre, azon belül pedig az anticipáció, a perszeveráció és a kettő együttes jelentkezése, a metatézis, ill. az ún. spoonerizmus a legjellemzőbb. Utána a beszédprodukción modellek viszonyát firtatja a helycserés nyelvbottlások iránt. Majd, külön fejezetben, a tagmondat határain túli helycserék foglalkoztatták. A szövegkoherenciát biztosító jelenségek kapcsán szól a memória kérdéséről, ebben ugyanis nagy szerep jut a memória fajtáinak és pedig a rövid távú memóriának, az epizodikus emlékezetnek és a hosszú távú memóriának. A tagmondat határon átnyúló nyelvbottlásszerű jelenségek közül a mondatátszövődést és a fölös, vagy elmaradt negációt vizsgálja. Végül megállapítja, hogy az egy tagmondatnál hosszabb szövegek esetében a memória másként működik, mint az egy tagmondatnyi egységeknél.

Menyhárt Krisztina kutatása az egynyelvű (magyar vagy bolgár) és magyar-bolgár kétnyelvű gyerekek szövegértési szintjének felmérésére irányult. Összesen 100 (9 és 12 év közötti) gyereknek kellett 10 kérdésre válaszolnia, miután két mesét hallgattak meg anyanyelvükön, illetve az általuk használt két nyelv mindegyikén. A kutatás eredménye azt mutatja, hogy nincs jelentős különbség az egynyelvű és a kétnyelvű gyerekek szövegértési eredményei között, sem pedig a lányok és a fiúk teljesítménye között. A négy korcsoport sem mutatott nagy eltérést, ami kicsit megdöbbentő eredmény. A bolgár szövegekben a részletek bizonyultak nehéznek, a magyarban pedig az ok-okozati összefüggések felismerése. A szerző leszögezi, hogy a gyerekeknek általában problémát jelent a következtetések levonása. A gyöngébb eredmények okait is megkísérli felkutatni.

Pintér Márta a mai Írországból uralkodó nyelvi attitűdöket és a poszt-koloniális mentalitást kutatja. Arra a megállapításra jutott, hogy „az ír nyelvi kérdés speciális vonásai, látszólagos ellentmondásai érthetőbbé válnak a poszt-koloniális/dekolonizációs mentalitás kontextusába helyezve. Ez az összefüggés rávilágít a nyelvi attitűdök pszichés hátterére, a pozitív nyelvi attitűd és a passzív nyelvi viselkedés együttélésének okaira, és választ ad ar-

ra a kérdésre, miért olyan elhúzódó és központi probléma a nyelvi kérdés Írorszában.” (108. old)

Goldman Leonóra *A magyar igeképző rendszer szerepe a szükségszerű és a szándékos megkülönböztetésében* című dolgozatában kifejti, hogy minden magyar képzett ige két kategóriába sorolható: az egyik olyan szükségszerű történést jelöl, melyet el kell viselni, vagy felkészülve várni bekövetkeztére, a másik pedig szándékos cselekvésű. A továbbiakban még külön alcsoportokat különböztet meg a képzőbokok jelentése alapján. Következtésképpen megállapítja, hogy az igeképzők a magyar nyelv egyik etnometodológiai sajátosságát képezik.

A tanulmányokat egy műhelybeszélgetés követi, Szépe György és Zsolnai József beszélget nyelvtudományról, pedagógiai tudományról, NYIK-programról, terveikről.

Végül könyvszemle következik. Sulyok Hedvig Navracsics Juditnak *A kétnyelvű gyermek* című monográfiáját mutatja be, Kovács Judit pedig David Graddol *The Future of English* című művét. Ezután Douglas Robinson *Translation and Empire. Postcolonial Theories Explained* könyvét ismerteti Czeglédi Sándor, Demeter Éva pedig Peter Newmark *A textbook of Translation* című kötetét. Végül a Jogfilozófiák sorozat legutóbbi kiadványába, a *Jog és nyelv* (szerk. Szabó Miklós és Varga Csaba) című tanulmánykötetbe kapunk betekintést Dobos-Csillának köszönve.

ANDRIĆ Edit

MIROSLAV ANTIĆ-BIBLIOGRÁFIA

Mara Todorović: Bibliografija Miroslava Antića. Újvidék, Biblioteka Matice srpske, Memorijal „Miroslava Antića”, Prometej, 2001.

Szűkebb hazánk nemzeti könyvtára, a Matica srpska bibliotékája személyi bibliográfiák publikálásával is foglalkozik. A tájékozódni kívánó olvasó Josip Broz Tito (1973), Jovan Popović (1977), Đura Jakšić (1984, a szerbiai nemzeti könyvtárral közösen) Đurđevka Ljubibratić (1990), Jelena Nikolić (1990), Sava Palančanin (1990), Ivanka Veselinov (1990), Sreten Marić (1993), Mladen Leskovac (1994), Jovan Grčić Milenko (1995), Boško Petrović (1995), Živan Milisavac (1997), Anica Savić-Rebac (1998) valamint Veljko Petrović (2000) munkásságáról tájékozódhat, ha kézbe veszi a megfelelő kiadványt. Ebbe a sorba illeszkedik Mara Todorović könyve, a könyvtár legújabb perszonális bibliográfiája. Hosszú évek munkájának az eredménye segíti a kutatót, a könyvtárost, az egyetemistát, amennyiben Miroslav Antić életművének a megismerésére, feltárására, újraolvasására vállalkozik.

A gazdag, sokoldalú életmű eredménye 3225 bibliográfiai egység. A segédkönyv összeállítója saját bevallása szerint anyagát szekunder (nemzeti bibliográfiák, irodalmi lexikon, nemzeti könyvtárak katalógusa) és primer forrásokból (újvidéki periodikumok: Dnevnik, Neven, Jó Pajtás) merítette. Arra nem tér ki, hogy a szekunder forrásokban talált adatokat pusztán át-emelte vagy esetleg ellenőrizte, fellelve a megfelelő könyveket, antológiákat, periodikumokat. Remélhetőleg, magától értetődően kézbe vette az eredeti forrásdokumentumokat is, amint azt a bibliográfiakészítés gyakorlata megköveteli. Adatszolgáltató volt a bibliográfia tárgya, maga a költő is valamint barátai, Rade Obrenović és a vajdasági magyar irodalom kiváló költője, Fehér Ferenc.

A bibliográfia szerkezete hagyományos. Mi található egy személyi bibliográfiában? A címben megjelölt szerző műveinek a jegyzéke ill. a szerzőről szóló könyvek, írások, esetenként más, nem hagyományos dokumentumok adatai. Így járt el Todorović is. Antić műveinek a rengetegében kutatva öt csoport közül választhatunk. Az elsőbe a könyveket sorolta az adatok gyűjtője és elrendezője. A költő kötetei 55 kiadó gondozásában 152 kiadást értek meg 8 nyelven (a JSZSZK nemzeteinek és nemzetiségeinek a nyelvén). Antić legnépszerűbb könyve az *Egy szőke hajtincs (Plavi čuperak)* 66 kiadásban fogyott el a könyvesboltokban. Valóban impozáns adatok. Az egyes kötetek adatleírásait Todorović a (Matica gyakorlatával összhangban) analitikus annotációval azaz részletes tartalomleírással toldotta meg. Ennek a hasznát, azt hiszem, nem kell magyarázni. A tételek sorrendje a betűrendet követi, a fordítások az egyes mű összkiadásai után állnak. A 116 antológiában és 114 különféle periodikumban fellelhető versek, prózai művek leírásai szintén az azbuka rendjét követik. Ebben a csoportban 1355 műről szerezhetünk információt. Ezek között 352 a fordítás. A költő legnépszerűbb verse A szőke hajtincs, a fordítók is ezt a szöveget részesítették előnyben. 59 bibliográfiai egység tanúskodik Antić kritikus, szerkesztői tevékenységéről. Más költők köteteit is szerkesztette, ha felkérték, előszót írt. Antić műveinek negyedik csoportja, a publicisztika, az újságírói opus. 1172 egységet sorol föl Todorović bibliográfiája. Az általuk jelzett cikkek, írások főként a Dnevnikben jelentek meg, a költőnek állandó rovatai voltak ebben a lapban. Végül Antić átköltései között böngészhetünk az ötödik fejezetbe sorolt 80 tételt olvasgatva. Két nyelvről fordított, magyarról és szlovákról.

A segédkönyv másik részében a költő munkásságát, művészetét méltató írások kaptak helyet. Elsőként hat, szerzői betűrendbe sorolt monografikus munka, majd kritikák, versek, megemlékezések (401, időszaki kiadványokban és könyvekben publikált írás) adatai tanulmányozhatók.

Minden, magára valamit is adó bibliográfus igyekszik mutatóval megtoldani a begyűjtött, rendszerezett anyagot. Ez a segédeszköz növeli a munka

információs értékét, magyarán megkönnyíti az olvasó, használó dolgát, hiszen sokkal könnyebben, gyorsabban juthat hozzá az új adatokhoz. Todorović ezen a téren is hű maradt Vajdaság nemzeti könyvtárának a gyakorlatához. A perszonális bibliográfiát nem csak egy, hanem több mutatóval is "megpatkolta". A leggyakoribbnak számító névmutató mellett a feldolgozott antológiák, folyóiratok mutatója, a könyvkiadók települések szerint elrendezett mutatója, nyelvek szerinti valamint kronologikus mutató van a segítségünkre.

A dokumentumok leírása típusonként a vonatkozó nemzetközi szabvány (ISBD) figyelembe vételével történt.

A mokrini születésű költő életének viharos, sokoldalú és termékeny voltát a személyi bibliográfia is megerősíti. A segédkönyv nemcsak a délszláv nemzetek irodalmának a kitűnő kutatási segédlete, hanem a jugoszláviai magyar irodalom történészei, kritikusai is haszonnal forgathatják. Különösen érdekes lehet komparatistáinknak és a Fehér Ferenc-i életmű kutatóinak.

A két költő barátsága közismert tény. Todorović bibliográfiája ennek a kapcsolatnak a részleteibe, dokumentációjába is bepillantást enged. 1960-ban az újvidéki Forum Könyvkiadó kiadásában megjelenik a *Színek és szavak* = *Boje i reči* c. kétnyelvű kötet, amely a két költő verseit tartalmazza. Antić Fehér verseit költi át, Fehér pedig Antić verseit fordítja le. Az *Egy szőke hajtincs* (Forum Könyvkiadó, 1967) c. Antić-kötet szintén Fehér-fordítás (ugyanez az újvidéki Tankönyvkiadónál is napvilágot lát 1978-ban, 1980-ban és 1991-ben). 1990-ben A világ bal fele címen jelennek meg Antić válogatott versei, kiadója a Forum, fordítója Fehér Ferenc. Fehér Antić-verseket fordít, Antić pedig cikkeket ír Fehérről a Dnevnikben. Sorolhatnánk még a kapcsolat nyomait tanúsító dokumentumokat, hiszen a névmutatóban Fehér Ferenc nevének több mint száz tételszám található.

A névmutatóból kiderül, kik fordították Antić verseit más nyelvekre, kik írtak ismertetőket, kritikákat könyveiről, kik emlékeztek meg róla, kiktől írt ő. Fehér Ferencen kívül mások is fordítottak Antić költeményeiből. Juhász Géza *Késő ősz* (*Poslednja jesen*) c. versét ültette át magyarra (Dolgozók, 1958), Kolozsi Tibor *Érem* (*Medalja*, Dolgozók, 1960), Laták István *Csillagos ének* (*Zvezdana pesma*, Magyar Szó, 1961), Ács Károly *A tét: Európa* (In: *Álmok szirtjén*, 1969) Jung Károly *Baráti vers* (*Drugarska pesma*, részlet, Jó Pajtás, 1972), Borbély János *Dal a halhatatlanságról* (*Besmrtna pesma*, Jó Pajtás, 1982, Magyar Képes Újság, 1986), Sinkovits Péter *1942* (In: *Aranyfonál*, 1985), Turi Gábor *Kék hold* (*Plavi mesec*, In: *Nincsen nagyobb öröm*, 1987, 1990. *A három pillangó*, 1996) Fülöp Gábor *A legkisebb vers* (*Najmanja pesma*, Uo.) Foky István *Vojislav; Žarko; Linka; Tugomir* (Üzenet, 1974) c. költeményét adta a magyar olvasók kezébe. *Baleset* (*Nezgoda*) c. költeményét Király Ernő zenésítette meg 1982-ben. Antić mű-

vészetét többen is méltatták. Gion Nándor írása a Dnevnikben (1986) jelent meg. Ugyanebben a lapban emlékezett meg róla Major Nándor (1986), Szimin Magda (1986), Deák Ferenc (1991). A Jó Pajtás olvasóival először Nagy Irén ismertette meg a költő nevét (1965), később Jódal Rózsa méltatta Antić művészetét (1969, 1972), majd Szűcs Imre elevenítette föl a népszerű alkotó emlékét (1986). Tomán László 1961-ben az újvidéki rádióban elhangzott hangjátékáról írt (Dolgozók), Csordás Mihály pedig az Üzenetben (1986) emlékezett meg róla. Antić is méltatta a jugoszláviai magyar irodalom néhány alkotóját. Fehér Ferencről több alkalommal is olvashattak az újvidéki Dnevnik olvasói, de Majtényi Mihályról (1960), B. Szabó Györgyről (1960), Gál Lászlóról (1961), Herceg Jánosról (1961) és Major Nándorról (1961) is találhattak cikket a Dnevnik hasábjain.

Az antológiák mutatója jelzi, hogy az egyes versválogatásokba kik, melyik Antić-verseket válogatták be. A folyóiratok mutatójából kiderül, hol publikált a leggyakrabban a költő. A Dnevnik, Neven és a Letopis Matice srpske közli a legtöbb írását. A magyar nyelvű források: Dolgozók, Üzenet, Ifjúság, Jó Pajtás, Magyar Képes Újság, Magyar Szó, 7 Nap, Híd (legtöbbször a Jó Pajtásban, a Magyar Szóban és a Hídban fordulnak elő Antić-szövegek). A könyvkiadók mutatója elárulja, mely kiadók gondozták köteteit. Természetesen az újvidéki kiadók járnak az élen, hiszen a költő vajdasági. Ugyanakkor Antić életművének jugoszláv volta a kiadók felsorolása mentén is megmutatkozik, hiszen könyveinek publikálói között mindegyik tagköztársaság és tartomány képviselteti magát (Belgrád, Zágráb, Ljubljana, Szarajevó, Titograd, Szkopje, Pristina). Esetenként a kisebb vidéki nyomdák jó szimattal fedezik fel a költő értékeit. Így például a bezdáni Vojvodina nyomda, amely *Garavi sokak* (1989), *Plavi ćuperak* (1989), *Tako zamišljam* (1989), *Hodajući na rukama* (1989), *Horoskop* (1989) c. kötetének a társkiadója. A kétnyelvű ill. magyar nyelvű Antić-kötetek gondozója természetesen az újvidéki Forum Könyvkiadó és az akkor még szintén újvidéki székhelyű Tankönyvkiadó. A nyelvek szerinti mutatóban böngészve kiderül, Antić művei jórészt a JSZSZK nemzeteinek és nemzeteiségeinek a nyelvén jelentek meg. Esetenként német, bolgár, angol, lengyel, orosz, francia, török, spanyol, cseh és eszperantó nyelven is hozzáférhetőek egyes írásai. Az időrendi mutató a munkabíró, szinte folyamatosan, nagy erőbedobással alkotó ember alakját rajzolja meg.

És végül: a kötet végén képanyag. Dicséretes, hogy erre is gondoltak az „előállítók”, hiszen nemhogy a bibliográfiákban, hanem manapság már a lexikonokban sem igen „divat” képanyagot mellékelni. Bár a képek minősége jobb is lehetne (nem kellett volna sajnálni a jobb minőségű papírt a fényképreprodukcióktól), mégis, ismétlem, jó, hogy ezzel is növelték a bibliográfia dokumentációs értékét. Mi több, ha a kötetet gazdaságosabban tör-

delték volna (kisebb helyközök, némileg csökkentett betűméret), eredeti, primer dokumentumok is helyet kaphattak volna a segédkönyvben. Egy-egy jelentős vers, cikk, kritika, megemlékezés oldhatta volna a sokak számára egyhangúnak tűnő műfajt. A szerző és a kiadó eljárása valójában nem marasztalható el, hiszen ők csak a manapság igen elterjedt gyakorlatot követik, noha valaha valahol volt ez másképpen is, és csak tőlünk függ, hogy újra lehessen másképpen, vonzóbban, még több és többféle információval ellátni egy személyi bibliográfiát. Ejthetnénk még néhány szót a segédkönyv hordozójáról. Mert gondolkozhatnánk pl. digitális adathordozóban (cd-rom) vagy a világhálóról letölthető, folyamatosan frissíthető adatbázisban is. De ez már egy másik történet.

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna

